

Міністерство освіти і науки України

Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОПАЗОГЛО ВЛАДА СЕРГІЇВНА

УДК 328.188(100)(043.5+043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЕСТРУКТИВНІ НЕФОРМАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ:
ФОРМИ ПРОЯВУ ТА МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ**

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей,
результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник
доктор політичних наук, професор
Наумкіна Світлана Михайлівна

Одеса – 2018

АНОТАЦІЯ

Попазогло В. С. Деструктивні неформальні політичні інститути: форми прояву та механізми протидії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» (052 – Політологія). – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2018.

У дослідженні наголошено на значному впливі на політичний процес неформальних інститутів деструктивного різновиду. Деструктивні (підривні) неформальні політичні інститути визначено як різновид політичних інститутів, які зумовлюють неформальну інституціоналізацію (систематичну руйнацію формальних і конструктивних неформальних інститутів) та деформалізацію (заміщення формальних інститутів неформальною інституціоналізацією). Основними видами інститутів цієї групи визначено інститути політичного непотизму, кронізму, фаворитизму, корупції, патрон-клієнтізму, клановості та ін. Запропоновано авторське розуміння основних видів неформальних деструктивних інститутів крізь призму методології неінституціоналізму. Аргументовано, що ця методологія уможлиблює аналіз такого типу інститутів, позаяк охоплює неформальну структуру політичних інститутів, результати їх впливу в динаміці. За допомогою інституційного аналізу розглянуто не лише неформальні інститути як наявну реальність, але й інституційні механізми мінімізації негативних наслідків їх функціонування.

Виникнення неформальних деструктивних інститутів пояснено слабкістю формальних і конструктивних неформальних інститутів (на взірць громадянського суспільства). Підкреслено, що деструктивні неформальні

інститути формують рентозорієнтований тип поведінки політичних акторів, конструюють нецивілізовані механізми й алгоритми відтворення влади.

У результаті дослідження неформальної деструктивної інституціоналізації на пострадянському просторі констатовано чітку увиразненість інститутів підривного типу в усіх незалежних державах, охоплених дослідженням (центральноазійські держави, держави Південного Кавказу, Україна, Білорусь і Росія) та визначено характерні регіональні особливості.

Аргументовано, що центральноазійські держави створюють радше не моделі модернізації, а демодернізації; діючі системи особистих зв'язків засвідчують традиціоналізм, архаїчність політики. Присутніми є регіонально-кланові зв'язки, трайбалістичні практики; формальні інститути співіснують із мережами заступницьких зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтського характеру. Зауважено: ці держави різняться домінуючим підривним інститутом (олігархічні групи в Казахстані, клани в Узбекистані, Таджикистані та под.).

Порівняно процеси неформальної деструктивної інституціоналізації політики Білорусі та Росії, встановлено їх спільні та відмінні характеристики. Спільним визначено: визначальний характер інститутів цього типу; взаємодоповнюваність формальних і деструктивних неформальних інститутів; укоріненість патронатно-клієнтських зв'язків. Відмінним визначено: конституційне закріплення необмеженого переобрання глави держави (Білорусь) і неформальний інститут спадкоємця президентської влади (Росія); несформованість олігархату через жорсткий контроль глави держави (Білорусь) і великий вплив олігархії на прийняття політичних рішень, фактичне олігархічне «захоплення влади» рентозорієнтованими економічними гравцями разом із неопатримоніальною бюрократією (Росія); відмінність обсягів політичної корупції (менший у Білорусі та системного характеру в Росії) та ін.

Відзначено, що державам Південного Кавказу притаманна політична традиційність і патріархальність, збереження кровно-родинних (кланових) відносин за певних відмінностей Азербайджану, Вірменії та Грузії.

Особливостями визначено: а) Азербайджан визначальне місце у політиці неформально відводить кланам (найперше – клану Алієвих-Пашаєвих); відсутній громадський контроль за владою; толерування суспільства неформальним практикам. Клієнтарно-патронатна мережа утворена довкола постаті глави держави (президентська республіка, суперпрезидентціалізм); б) вірменська політична еліта узалежнена від груп тиску, які мають кланову природу; механізм оновлення еліт слабкий. На політиці позначається превалювання прихильності вірмен до неформальних структур (сім'я, коло друзів). Сформована кланова групова ідентичність, а рівень корупції та патронату є загрозою національній безпеці (це увиразнилося, наприклад, у «Чотириденній війні» 2016 р.). Водночас відбувається перехід до парламентської республіки, запроваджуються інструменти мінімізації корупційних ризиків виборчого процесу; в) Грузія хоч і здійснила цивілізаційний прорив, але процес інституційних реформ не завершений: зберігаються топ-корупція, клановість, непотизм тощо (ймовірно, данина традиції «ахлобелі» («близькі люди»)); елементи патріархальної політичної культури позначаються на формах влади та субординації. Водночас змінюється інституційний дизайн (співвідношення формальних і неформальних інститутів політики), відбувається перехід до парламентської республіки.

При характеристиці неформальної деструктивної інституціалізації політики України відзначено, що неформальний політичний інституційний простір впливає на формування параметрів політичного процесу України від часу проголошення незалежності. Інституційними характеристиками нашої держави залишаються непотизм (кумівство), клієнтизм, патронатні відносини тощо. Не сконструйована інституційно розвинена державна архітектура; політична інституціалізація відбувається несистемно; керівна еліта схильна до вирішення питань за допомогою неформальних інститутів і практик; процес відтворення влади недостатньо підконтрольний суспільству; приватні бізнес-інтереси та державна політика взаємно переплетені. Попри певне зростання демократичності та

відкритості політичної системи, зміни у політичному режимі, неформальні інститути продовжують домінувати над формальними, розвивається «кумівський капіталізм», клієнтарно-патронатні мережі конкурують між собою. Причина вбачається в значною мірою архаїчній соціальній організації, побудованій на неформальних клієнтелах, неписаних правилах, корупції, тіньовій економіці. Підкреслена нагальність інституційного зміцнення держави та деконструкції неформальних інститутів.

Досліджено неформальну інституціоналізацію політики поза межами пострадянського простору, зокрема на прикладі відмінних за рівнем впливу на політику неформальних інститутів латиноамериканських (Аргентина, Бразилія та Перу), азійських (найперше, південно-східних) держав, США та держав-учасниць ЄС.

Латиноамериканський регіон схарактеризовано як зону потужної активності неформальних підривних інститутів. Причина вбачається в їх укоріненості ще у колоніальній епосі, довготривалих новітніх диктатурах, результатами чого є незрілість демократії, толерування населенням неформальним практикам. Характеристиками регіону названі: непрозорість систем звітності, слабкість кадрової політики, яка допускає сімейність і клановість, використання керівництвом держав корупційних, кланових та ін. неформальних механізмів. Констатовано, що неформальні інститути заміщуючого типу (за Г. Хелмке та С. Левітські) витісняють у здійсненні завдань політики латиноамериканських держав недієздатні формальні інститути.

Відзначено, що для азійських (найперше, південно-східних) держав притаманна виражена традиційна неформальна інституціоналізація за одночасної локальної появи ефективних механізмів протидії їй (як-от, у Сінгапурі, Гонконгу). Зауважено: особливо виражена неформальна підривна інституціоналізація є у найбільш бідніших країнах Азії, в яких диктаторські режими, побоюючись повалення,

опираються на підтримку родових кланів. Підкреслено, що неформальна інституціоналізація у більшості держав регіону сягає ще доколоніального періоду.

Наголошено, що приклад США та держав ЄС засвідчує: державами, які опираються на демократичні засади, з одного боку, не створено механізмів цілковитого запобігання неформальним деструктивним інститутам політики, а з іншого – ними впроваджуються більш чи менш дієві формати мінімізації їх руйнівного впливу. Констатовано, що навіть найрозвиненішим державам не вдається уникнути неформальної інституціоналізації, прикладами чого наведено відхід від антинепотизму Д. Трампа, корупційні підозри щодо французьких екс-президентів Ж. Ширака та Н. Саркозі, неформальна традиція «дверей, що обертаються» німецьких екс-високопосадовців та ін. Зауважено, що у нових державах-учасницях ЄС (центрально- і східноєвропейських) протидія неформальній інституціоналізації ускладнюється реліктами комуністичних режимів.

Поняття «механізм» застосовано у дослідженні для позначення організованої та послідовної діяльності, здійснюваної в певному порядку певними суб'єктами. Аргументовано, що політичні механізми є гнучким інструментом, який є невідкладною відповіддю-реакцією на політичну динаміку. Визначено, що механізми запобігання та протидії неформальним деструктивним інститутам політики виступають алгоритмами реалізації як державної політики зі забезпечення прозорості політичного процесу, так і програмою інститутів громадянського суспільства, спрямованою на політичний контроль. Основними групами механізмів у контексті дослідження виділено: запобіжні (превентивні, спрямовані на недопущення інституціоналізації деструктивних неформальних інститутів політики); протидії (викорінення, мінімізація уже інституціоналізованих неформальних практик у політиці).

Основним механізмом запобігання та протидії політичному непотизму, кронізму та фаворитизму визначено удосконалення законодавства в частині регулювання відносин зайнятості на державній, муніципальній та ін. службі.

Зауважено потребу унормування вичерпного переліку осіб, працевлаштування, підтримка, сприяння яким може кваліфікуватися як неформальна інституціалізація, а також визначення санкцій як стримувального бар'єра (криміналізація відповідальності). До цієї ж групи механізмів віднесено запровадження дієвого державного та громадського контролю за службовою поведінкою посадовців і політиків щодо практикування ними непотизму, кронізму, фаворитизму тощо. У аналізі механізмів звернено увагу на виправданість запровадження «системи заслуг» (на взірець США), у якій чітко визначалися б критерії оцінювання професіоналізму кандидата на певну посаду; важливе значення мають максимально відкриті, прозорі конкурсні відбори. Підкреслено важливість механізмів, які лежать у площині політико-правової культури громадян, зокрема формування нульової терпимості до неформальних деструктивних інститутів.

Констатовано, що механізми запобігання та протидії корупції, клановості в політиці лежать у площині співпраці влади (неодмінно зі сильною антикорупційною волею керівництва держави) та громадянського суспільства. Серед антикорупційних механізмів виділено: впровадження максимальної прозорості влади; уможливлення прозорого лобіювання, запровадження реєстрів лобістів; прийняття етичних кодексів (кодексів поведінки) парламентарів та ін. посадовців, політиків; нагляд держави та громадськості за прозорістю фінансування суб'єктів політики; недопущення практики «дверей, що обертаються» для экс-високопосадовців; жорсткішання відповідальності (окремі держави навіть вдаються до авторитарного анулювання для високопосадовців принципу презумпції невинуватості); уможливлення максимальної незалежності антикорупційних органів; впровадження механізмів е-держави (як спосіб мінімізації бюрократичної корупції) та ін. Акцентовано на необхідності встановлення суспільної атмосфери цілковитого нетолерування корупції,

неприпустимості використання посади, зв'язків тощо як неформальної підстави уникнення реального покарання за корупцію.

Відзначено, що механізми мінімізації клановості у політиці узалежнені від природи самих кланів (родові, політичні та ін.). Якщо клани є компонентою традиціоналізму, архаїчності політики, інтегровані ментально, засновані на широкому розповсюдженні родинних зв'язків у соціально-політичному житті (як у центральназійських державах), то протидія такій неформальній інституціалізації ускладнюється – модернізація суспільно-політичного життя є довготривалим процесом; механізми мінімізації такої клановості є, найперше, в площині політичної культури населення, загальної інтегрованості населення до системи новітніх демократичних цінностей. Якщо клани базуються на політико-економічних інтересах, то механізми протидії їм лежать, найперше, у площині ефективної правоохоронної та судової системи, а також системи антикорупційних заходів.

Наголошено, що державам із вираженою деструктивною неформальною інституціалізацією необхідна комплексна, системна протидія їй, позаяк різні деструктивні неформальні інститути є взаємопов'язаними. Комплекс заходів, спрямованих проти неформальної деструктивної інституціалізації, має поєднувати як репресивні, так і превентивні механізми в площині винятково цінностей правової держави.

Ключові слова: політичні інститути, неформальні деструктивні інститути, непотизм, кронізм, корупція, клановість, фаворитизм, патрон-клієнтизм, механізми протидії неформальній інституціалізації політики.

SUMMARY

Popazohlo V. S. Destructive informal political institutions: manifestations and mechanisms of counteraction. – Scientific qualification thesis retaining manuscript rights.

Thesis to obtain the scientific degree of Candidate of Political Science (PhD) after speciality 23.00.02 – political institutions and processes (052 – Politology). – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odessa, 2018.

The significant impact of informal institutions of destructive type on the political process is emphasized in the research. Destructive (subversive) informal political institutions are determined to be a type of political institutions, which predetermine informal institutionalization (systematic destruction of formal and constructive informal institutions) and deformalization (replacement of formal institution, informal institutionalization). Institutions of political nepotism, cronyism, favoritism, corruption, patron-clientelism, clannishness are determined as main kinds of the institutions of this group.

Author's understanding of main kinds of informal destructive institutions through the prism of the methodology of neo-institutionalization is offered. It is substantiated that this methodology makes a possible analysis of such type of institutions, as it involves the informal structure of political institutions, results of their impact on dynamics. Not only informal institutions as a present reality but also institutional mechanisms of minimization of negative consequences of their functioning are studied with the help of institutional analysis.

The appearance of informal destructive institutions is explained because of the weakness of formal and constructive informal institutions (on the model of civil society). It is underlined that destructive informal institutions form a rentoriented type of behavior of political actors, construct uncivilized mechanisms and algorithms of power reproduction.

In the results of the study of the informal destructive institutionalization on the post-Soviet territories, the clear distinctiveness of institutions of the subversive type in all independent states, involved by the study (Central-Asian states, states of Southern Caucasus, Ukraine, Belarus and Russia) is certified and characteristic regional peculiarities are determined.

Central-Asian states are substantiated to create not models of modernization, but rather of de-modernization; valid systems of personal connections certify traditionalism and archaism of politics. Regional clan ties, tribal practices are present; formal institutions co-exist with networks of interpersonal connections of family-clan and feudal-client nature. It is noted that: these states differ by dominating subversive institute (oligarchic groups in Kazakhstan, clans in Uzbekistan, Tajikistan, etc.).

Processes of informal destructive institutionalization of politics of Belarus and Russia are compared, their common and distinctive characteristics are found. Defining character of institutes of this type; complementarity of formal and destructive informal institutions, rooted patronage and clientele ties are determined as common. The following are determined as distinctive: constitutional consolidation of unlimited re-election of the head of state (Belarus) and informal institution of the successor to the presidential power (Russia); the oligarchy's immaturity because of strict control of the head of state (Belarus) and significant impact of oligarchy on political decision making, the actual oligarchic "seizure of power" by rent-oriented economic players along with the non-patrimonial bureaucracy (Russia), differences in volume of political corruption (lower in Belarus and of systemic character in Russia), etc.

It is emphasized that political traditionalism and patriarchalism, the preservation of blood-familial (clan) relations for certain differences in Azerbaijan, Armenia and Georgia are proper for the states of Southern Caucasus. Following peculiarities are determined: a) Azerbaijan informally determines the place in politics to the clans (first of all – the Aliyev-Pashaev clan); there is no public control over the authorities; toleration of the society to informal practices. Patronage-clientele network is developed around the head of the state (presidential republic, superpresidentialism); b) Armenian political elite is dependent on the risk groups of clan nature, mechanism of elite refreshing is weak. Prevalence of Armenian commitment to such informal structures as a family, the circle of friends is marked by the politics. Clan group identity is formed, and the level of corruption and patronage bears a threat to national security (this was

evident, for example, in the Four-Day War of 2016). At the same time, the transition to parliamentary republic takes place; instruments for minimization of corruption risks of the elective process are implemented; c) despite the fact that Georgia has made a civilization breakthrough, the process of institutional reform is not completed yet: top-corruption, nepotism, etc. (probably the tribute to the tradition of "Ahlobele" ("close people")) are preserved, elements of patriarchal political culture are marked on the forms of power and subordination. At the same time, institutional design (correlation of formal and informal institutions of politics) is being changed; the transition to parliamentary republic takes place.

While characterizing informal destructive institutionalization of Ukraine, it is determined that informal political institutional sphere has an impact on the formation of the parameters of the political process of Ukraine since the time of declaration of independence. Nepotism, clientelism, patronage relations, etc. remain among institutional characteristics of our state. Institutionally developed state architecture is not constructed, political institutionalization is not systemic, the governing elite is inclined to address issues through informal institutions and practices; the process of reproduction of power is not sufficiently controlled by society; private business interests and government policy are mutually intertwined. Despite some increase of democracy and openness of the political system, changes in political regime, informal institutions continue to dominate over formal, "crony capitalism" is developed, and client-patronage networks compete with each other. The reason significantly lies in archaic social organization, built on informal clienteles, non-written rules, corruption and the shadow economy. The urgency of institutional strengthening of state and deconstruction of informal institutions is emphasized.

Informal institutionalization of politics beyond the limits of post-Soviet space, namely on the example on the distinctive by the level of influence on politics of informal institutions of Latin American (Argentina, Brazil, and Peru), Asian (firstly, South-Eastern) states, the USA and the EU states is studied.

The Latin American region is characterized as a zone of powerful activity of informal subversive institutions. The reason is seen in their rooting yet in the colonial era, the long-lasting new dictatorships, the result of which is the immaturity of democracy, the tolerance of the population to informal practices. There are following characteristics of the region: Non-transparency of reporting systems, the weakness of the personnel policy that allows nepotism and clannishness, the usage of corruptive, clan and other informal mechanisms by the leaders of the states. It is stated that informal institutions of substitute type supersede incapable formal institutions in carrying out tasks of politics of Latin American states.

It is stated that expressed traditional informal institutionalization at the simultaneous local appearance of effective mechanisms to counteract it (as in Singapore and Hong Kong) are characteristic for Asian (first of all South-Eastern) states. It is noted that informal subversive institutionalization is especially vividly observed in the poorest states of Asia in which dictatorial regimes, afraid of being overthrown, rely on the support of family clans. It is underlined that informal institutionalization in most states of the region reaches precolonial period.

It is emphasized that the example of the USA and EU states testifies that: states, which rely on democratic principles, on the one side, have not formed mechanisms of total prevention of informal destructive political institutions, and on the other side – implement more or less effective formats of minimization of their destructive influence. It is stated, that even the most developed states cannot avoid informal institutionalization, what is testified on the examples of a breakaway from anti-nepotism of D. Trump, corruption suspicions towards ex-presidents of France J. Chirac and N. Sarkozy, the informal tradition of "revolving doors" of German ex-high-officials, etc. It is noted that in counteracting on informal institutionalization is being complicated because of relics of the communist regimes in new EU member-states (Central and East-European).

The concept "mechanism" is used in the study to define organized and consistent activity, carried out in some peculiar order by some subjects. Political mechanisms are substantiated to be a flexible instrument, which is an urgent response to the political dynamics. Mechanisms of prevention and counteraction to informal destructive institutions of politics are determined to serve as algorithms of realization of state politics on providing transparency of political process as well as a program of an institution of civil society, directed on political control. The main groups of mechanisms in the context of the study are: preventive (aimed at preventing the institutionalization of subversive informal institutions of politics); counteracting (eradication, minimization of already institutionalized informal practices in politics).

Improvement of legislation in the area of regulations of relations of employment on the state, municipal and other service was determined as the main mechanism of prevention and counteracting to political nepotism. The need to standardize the limited list of persons, employment, and support to which can be qualified as informal institutionalization, as well as the definition of sanctions as a deterrent barrier (criminalization of responsibility) is noted. This group of mechanisms includes implementation of effective state and public control over the official behavior of officials and politicians regarding their practicing nepotism, cronyism, favoritism, etc. In the analysis of mechanisms, attention is paid to justification for the introduction of "system of merit" (on the example of the one, valid in the USA), within which criteria for assessment of the professionalism of the candidate on the particular post is determined, and maximally open transparent competitive selections play significant role. The importance of mechanisms which lie in the sphere of the political and legal culture of citizens, in particular, the formation of zero tolerance for informal destructive institutions, is emphasized.

It is stated that mechanisms of prevention and counteraction to corruption, clannishness in politics lies in the sphere of cooperation between the authorities (necessarily with the strong anti-corruption will of the state leadership) and civil society.

Among anti-corruption mechanisms are: implementation of maximum transparency of government; the possibility of transparent lobbying, introduction of registers of lobbyists; adoption of ethical codes (codes of conduct) for parliamentarians and other officials, politicians; state and public supervision over the transparency of funding of policy makers; prevention of practice of "revolving doors") for ex-high-ranking officials; toughening of responsibility (some states even resort to the authoritarian annulment of high-ranking officials for the principle of the presumption of innocence); enabling of the maximum independence of anti-corruption authorities; implementation of mechanisms of e-state (as the method of minimization of bureaucratic corruption), etc. The necessity to establish a public atmosphere for the complete non-toleration to corruption, the inadmissibility of using position, ties, etc. as an informal basis for avoiding real punishment for corruption is emphasized.

The mechanisms of minimization of clan system in politics are stated to be dependent on the nature of clans (family, political, etc.). If clans are components of traditionalism, archaism of politics, integrated mentally, based on widespread family ties in socio-political life (as in the Central Asian states), counteraction to such informal institutionalization is being complicated – modernization of social-political life is a long-lasting process; mechanisms of minimization of such clan system are, firstly, in the sphere of political culture of people, general integration of people into the system of the latest democratic values. If clans are based on politico-economic interests, the mechanisms of counteraction to them lie, firstly, in the sphere of an effective law enforcement and judicial system, as well as system of anti-corruption measures.

States with expressed destructive informal institutionalization are emphasized to need complex system counteraction to it, as different destructive informal institutions are interrelated. The complex of measures aimed against informal destructive institutionalization should combine both repressive and preventive mechanisms in the sphere of values of the law-governed state exclusively.

Key words: political institutions, informal destructive institutions, cronyism, corruption, clanism, favoritism, patron-clientelism, mechanisms of counteracting the destructive institutionalization of politics.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Попазогло, В. (2017). Неоінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 5-6 (41-42), 98-104.
2. Попазогло, В. (2017). Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичне життя*, 4, 43-47.
3. Попазогло, В. (2017). Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 4, 76-87.
4. Попазогло, В. (2017). Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 19, 281-290.
5. Попазогло, В. (2018). Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики. *Evropský politický a právní diskurz*, Vol. 5, Iss. 1, 49-54.
6. Попазогло, В. (2018). Деструктивні неформальні політичні інститути: форми прояву та механізми протидії. *Політичне життя*, 1 1, 85-90.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Попазогло, В. (2017). Деструктивні неформальні інститути у політичному процесі держав Центральної Азії. In *Матеріали всеукраїнської*

науково-теоретичної конференції «Гуманітарні студії Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв-2017» (pp. 342-345). Київ: НАКККіМ.

2. Попазогло, В. (2017). Неформальна інституціоналізація внутрішньої політики Росії: аналіз руйнівного впливу. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (pp. 100-104). Дніпро: НО «Відкрите суспільство».

3. Попазогло, В. (2017). Неформальний інститут корупції як загроза поступальному загальнодержавному та регіональному розвитку. In Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції «Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика» (Vol. 1, pp. 92-94). Київ: Київський національний університет будівництва і архітектури.

4. Попазогло, В. (2017). Неформальні руйнівні інститути у структурі політики Республіки Білорусь. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах*. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 93-97.

5. Попазогло, В. (2017). Україна у вимірі неформальних підривних політичних інститутів. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи*. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 82-87.

З М І С Т

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ НЕФОРМАЛЬНИХ ДЕСТРУКТИВНИХ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ	27

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження неформальних деструктивних політичних інститутів	27
1.2. Методологія дослідження неформальних деструктивних політичних інститутів	39
Висновки до розділу 1	54
РОЗДІЛ 2. ДЕСТРУКТИВНІ НЕФОРМАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ	57
2.1. Інституційні характеристики центральноазійських держав	57
2.2. Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей	73
2.3. Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики	85
2.4. Україна у вимірі неформальних підривних політичних інститутів	95
Висновки до розділу 2	107
РОЗДІЛ 3. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕФОРМАЛЬНОЇ ДЕСТРУКТИВНОЇ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ ЗАКОРДОННИХ КРАЇН	111
3.1. Неформальна деструктивна інституціоналізація в державах Латинської Америки	111
3.2. Неформальні підривні інститути в політичних системах азійських держав	119
3.3. Підривні неформальні інститути політики США	131
3.4. Неформальна інституціоналізація політики держав-учасниць Європейського Союзу	135
Висновки до розділу 3	147
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ НЕФОРМАЛЬНИМ ДЕСТРУКТИВНИМ ІНСТИТУТАМ ПОЛІТИКИ	150
4.1. Механізми запобігання та протидії політичному непотизму, кронізму та фаворитизму	152
4.2. Механізми запобігання та протидії корупції та клановості в політиці	163
Висновки до розділу 4	171
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	186

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Політичні інститути є одним із центральних об'єктів вивчення сучасної політичної науки. Особливої актуальності їх аналіз набуває в періоди динамічних інституційних змін, коли держави шукають оптимальний тип інституційного устрою. Складна інституційна динаміка притаманна як перехідним державам, так і сталим демократіям.

У структурі інституційної системи будь-якої новітньої держави більшою чи меншою мірою увиразнені неформальні інститути. Неформальність притаманна усім суспільствам, незалежно від рівня розвитку. Вона може мати відмінний вплив

на політичну систему – від конструктивного до деструктивного. Пізнавальні можливості сучасного інституціоналізму (неоінституціоналізму) уможливають оцінку сутнісних характеристик неформальності, її переваг і ризиків для держави, суспільства, громадянина. Інституційна політологія в структурі неформальних інститутів виділяє їх різні типи, підкреслюючи позитивну (конструктивну) роль одних (як-от, громадянського суспільства) та підричну (деструктивну) роль інших (як-от, політичних кланів).

Деструктивні неформальні політичні інститути (непотизм, кронізм, фаворитизм, корупція, клієнтизм, клановість, заступництво (патронат) та ін.) відмінно увиразнені в державах різних типів. Дієві механізми демократії зазвичай слугують ефективною перепорою їх поширенню. Натомість відхід від цінностей демократії та правової держави неминуче зумовлює наступ підричних інститутів на політичну систему аж до цілковитого їх домінування в політичному процесі, коли поведінка політичних акторів визначається ними, а формальні інститути стають лише фасадом для неформальних деструктивних інститутів. Руйнівна інституціоналізація політики є викликом для модернізації будь-якої держави. Вона має наслідком виникнення інституційних криз, підрич безпеки держави, поступове формування виключно рентазорієнтованого типу поведінки політичних акторів. Влада концентрується руках вузького кола осіб; політична система починає працювати найперше на забезпечення інтересів вузького кола осіб, а не загальнодержавних.

Позаяк неформальні деструктивні інститути можуть істотно вплинути на конституювання системи формальних інститутів, найперше – механізмів, алгоритмів відтворення у них влади, то актуалізується вивчення інституційних змін політичної системи, як сучасної України, так і закордоння з метою вироблення механізмів протидії неформальній деструктивній інституціоналізації.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-

дослідної теми кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобальних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155), одним із виконавців якої є дисертантка.

Метою дисертаційного дослідження є концептуалізація неформальних деструктивних інститутів політики, форм їх прояву та визначення механізмів протидії їм.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

– на основі сучасних наукових підходів у вітчизняній і закордонній політичній науці запропонувати авторську концептуалізацію поняття деструктивних (підривних) неформальних політичних інститутів;

– визначити особливості дослідження деструктивних неформальних політичних інститутів у рамках методології неоінституціоналізму;

– поглибити теоретико-методологічні позиції щодо сутності таких форм деструктивних неформальних політичних інститутів, як політичні інститути непотизму, кронізму, фаворитизму, корупції, патрон-клієнтизму та клановості;

– з'ясувати особливості деструктивних неформальних політичних інститутів на пострадянському просторі з метою виявлення відмінностей інституційного дизайну в межах порівнюваних держав (центральноазійські держави, держави Південного Кавказу, Україна, Білорусь і Росія);

– розглянути сутнісні характеристики неформальної деструктивної інституціоналізації у низці держав із відмінним рівнем впливу на політику підривних інститутів: держави Латинської Америки (на прикладі Аргентини, Бразилії, Перу), азійські (найперше, південно-східні) держави, США та держави-учасниці ЄС;

– запропонувати науковий підхід до розуміння політичних механізмів запобігання та протидії деструктивним неформальним інститутам політики як

алгоритмів реалізації державної та публічної політики, програм громадського сектора зі забезпечення прозорості політичного процесу;

– сконструювати систему механізмів мінімізації руйнівних наслідків функціонування неформальних деструктивних інститутів політики, яка включає запобіжні механізми (превентивні, спрямовані на недопущення інституціоналізації таких інститутів) і механізми протидії (викорінення або ж мінімізація уже інституціоналізованих неформальних підривних практик).

Об'єкт дослідження – неформальні деструктивні інститути політики.

Предмет дослідження – сутнісні характеристики, форми прояву неформальних деструктивних інститутів політики та механізми протидії їм.

Методологічна основа дослідження. Для досягнення мети та вирішення наукових завдань застосовувався теоретико-методологічний синтез філософського, історичного, політологічного, юридичного аналізу процесів неформальної інституціоналізації політики. Методологічну основу дисертації становить комплексне поєднання філософських, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. З-поміж загальнонаукових методів пізнання індукція та дедукція забезпечують цілісність, об'єктивність і конкретність наукового дослідження. При аналізі основних форм неформальної інституціоналізації політики та методів протидії їм у різних державах застосовувалися історико-правовий, порівняльний, структурно-функціональний методи. Аналіз і синтез використовувалися для визначення поняття деструктивних неформальних політичних інститутів та їх основних видів. Системний підхід уможливив розгляд неформальної інституціоналізації політики як певної цілісності, утвореної сукупністю елементів, які взаємодіють між собою та зі зовнішнім середовищем. Порівняльно-політологічний метод застосовувався для зіставлення різних проявів неформальної інституціоналізації у різних державах із метою виявлення їхніх спільних рис і специфіки, пошуку оптимальних механізмів запобігання та протидії. В основу дослідження покладено методологію неоінституціоналізму, яка

уможлиблює аналіз політичних інститутів деструктивного типу, вивчаючи їх неформальну структуру, результати їх впливу в динаміці. За допомогою інституційного аналізу розглянуто не лише неформальні інститути як реальність, що існує, але й інституційні механізми мінімізації негативних наслідків їх функціонування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дана дисертація є першим у вітчизняній політичній науці дослідженням неформальних деструктивних інститутів політики, у якому на основі аналізу закордонної та вітчизняної неформальної політики пропонуються механізми запобігання деструктивній інституціалізації політичної системи.

У межах здійсненого дослідження сформульовано низку теоретичних положень і висновків, зокрема:

– концептуалізовано поняття деструктивні неформальні політичні інститути як різновид політичних інститутів, які зумовлюють неформальну інституціалізацію (систематичну руйнацію формальних і конструктивних неформальних інститутів) та деформалізацію (заміщення формальних інститутів, неформальною інституціалізацією);

– з позицій неоінституціоналізму визначено основні види неформальних деструктивних політичних інститутів: непотизму, кронізму, політичного фаворитизму, патрон-клієнтізму, корупції та клановості. Їх розглянуто як латентні політичні інститути підривної дії, які унеможливають транспарентність політики, конструюють нецивілізовані механізми й алгоритми відтворення влади, формують рентозорієнтовану поведінку суб'єктів політики;

– визначено механізми запобігання та протидії неформальним деструктивним інститутам політики як алгоритми реалізації державної та публічної політики, програм громадського сектора зі забезпечення прозорості політичного процесу. В системі механізмів протидії та запобігання виділено законодавчі (удосконалення правових норм, криміналізація відповідальності,

прийняття етичних кодексів тощо), культурні (формування цінностей нульової терпимості до підривних інститутів політики) та ін.;

– надано оцінку неформальної підривної інституціоналізації в пострадянських центральноазійських державах. Відзначено їх перехід до демодернізаційних моделей з огляду на традиціоналізм, архаїчність політики. Вказано відмінності в домінуючому підривному інституті у державах регіону (олігархічні групи в Казахстані, клани в Узбекистані, Таджикистані та под.);

– визначено характерні риси неформальної деструктивної інституціоналізації політики Білорусі та Росії. Спільним визначено: значний вплив інститутів підривного типу; взаємодоповнюваність формальних і деструктивних неформальних інститутів; укоріненість патронатно-клієнтельних зв'язків. До відмінностей віднесено: конституційне закріплення необмеженого переобрання глави держави (Білорусь) і неформальний інститут спадкоємця президентської влади (Росія); несформованість олігархату через жорсткий контроль глави держави (Білорусь) і великий вплив олігархії на прийняття політичних рішень (Росія) та ін.;

– обґрунтовано специфіку неформальної деструктивної інституціоналізації Південного Кавказу: притаманність регіону політичної традиційності, патріархальності, збереження кровно-родинних (кланових) відносин. Відзначено: а) роль кланів Азербайджану; утворення клієнтарно-патронатної мережі довкола глави держави, суперпрезиденталізм; б) узалежненість вірменської політичної еліти від груп тиску з клановою природою; вплив на політику прихильності вірмен до неформальних структур (сім'я, коло друзів); сформованість кланової групової ідентичності; загрозливий рівень корупції та патронату; в) незавершеність процесу інституційних реформ Грузії попри прогресивні зміни інституційного дизайну;

– аргументовано основні характеристики особливостей латиноамериканського регіону як зони увиразненої неформальної підривної

інституціоналізації. Причина вбачається в їх укоріненості ще у колоніальній епосі та довготривалих новітніх диктатурах. Констатовано: неформальні інститути заміщуючого типу витісняють у здійсненні завдань політики цих країн недієспроможні формальні інститути;

– проаналізовано особливості притаманних азійським (найперше, південно-східним) державам традиційної неформальної інституціоналізації політики за одночасної локальної появи ефективних механізмів протидії їй (Сінгапур, Гонконг). Підкреслена виражена підривна інституціоналізація у найбідніших країнах Азії, в яких диктаторські режими опираються на підтримку родових кланів. Аргументовано, що неформальна інституціоналізація більшості країн регіону сягає ще доколоніального періоду;

– розширено розуміння того, що демократичні держави попри застосовувані механізми мінімізації руйнівного впливу підривних інститутів політики, не в змозі запобігти їм (відхід від антинепотизму Д. Трампа, корупційні підозри французьких экс-президентів Ж. Ширака та Н. Саркозі, неформальна традиція «дверей, що обертаються» німецьких экс-високопосадовців тощо). У нових державах-учасницях ЄС протидія неформальній інституціоналізації ускладнюється реліктами комуністичних режимів.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх актуальністю, новизною і висновками – загальнотеоретичними та практичними. Теоретична цінність положень дисертації полягає не тільки в їх концептуальному, а й дискусійно-постановочному характері. Дослідження формує наукові уявлення про неформальну деструктивну інституціоналізацію політики та форми її прояву. Основні положення та висновки роботи можуть використовуватися у навчальному процесі при підготовці лекцій, підручників, посібників із політології, політичних технологій; у практичній діяльності суб'єктів політики з протидії неформальній підривній інституціоналізації.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та ідеї, що розвиваються у дисертаційному дослідженні, доповідалися та обговорювалися на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема на III міжнародній науково-практичній конференції «Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика» (22–23 листопада 2017 р., м. Київ), всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Гуманітарні студії Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв-2017» (23 листопада 2017 р., м. Київ), міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (24–25 листопада 2017 р., м. Львів), міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (8–9 грудня 2017 р., м. Дніпро), міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (22–23 грудня 2017 р., м. Львів).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження викладені автором у 11 публікаціях, зокрема 6 наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях із політичних наук (із них 4 входять до міжнародних наукометричних баз), 5 у тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертаційного дослідження, зумовили її логіку та структуру. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг – 223 сторінок, із них основний текст – 185 сторінок, список використаних джерел – 39 сторінок (362 найменування).

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ НЕФОРМАЛЬНИХ ДЕСТРУКТИВНИХ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження неформальних деструктивних політичних інститутів.

Проблематика деструктивних неформальних інститутів, які більшою чи меншою мірою увиразнюють політичні системи усіх без винятку держав світу, є важливим напрямком новітніх політологічних досліджень. Сьогодні в політичній науці наукові розвідки на цю проблематику розгортаються у площині різних методологій, зі застосуванням різноманітного інструментарію дослідження, з позицій відмінних підходів. Це засвідчує історіографія теми, яку представимо як сукупність наявних досліджень із водночас численними науковими прогалинами, котрі є перспективними напрямками подальших політологічних пошуків.

Перший історіографічний блок стосується методологічного підґрунтя дисертації. Позаяк нами обрано за основу методологію неоінституціоналізму (детальніше про це у підрозділі 1.2.), то коротко окреслимо групу джерел, які сформували наше розуміння вектора дослідницького пошуку.

Дослідження проблеми неформальних політичних інститутів представлено у розробках Д. С. Норта [159], С. Левітські та Г. Хелмке [248; 296], В. Меркеля та А. Круасана [136], С. Педжовіча [322], С. Патрушева [180] та ін., вітчизняних політологів М. Кармазіної [70], І. Кушнар'ова [106; 107], Ю. Мацієвського [134], А. Могилової [148], Є. Перегуди [181], О. Рибій (О. Шурбованої) [70; 201; 202], О. Стойко [219], М. Чабанної [252], Т. Шевченко [259] та ін. Водночас комплексного дослідження щодо аргументації адаптивності використання методології неоінституціоналізму для аналізу неформальних політичних інститутів саме деструктивного виду проведено не було.

Американський соціальний філософ, економіст Д. С. Норт [159] запропонував визначення поняття «інститут» і виділив в інституційній системі неформальні інститути. Цей учений заклав фундамент неоінституційної теорії, яка зуміла подолати обмеженості класичного інституційного підходу. В дослідженнях української дослідниці-політолога О. Рибій [202] власне звернено увагу, як саме у політичній науці здійснювався поворот від однобокого розгляду інститутів (як формальних правил і легальних організацій у системі державної влади) до неоінституційного аналізу, а також якою була роль Д. С. Норта у цьому процесі.

Значна частина досліджень приділені вивченню сутності засадничого поняття – інститут – із позицій саме неоінституціоналізму (Д. Боталова [21], С. Патрушев [180], О. Суший [220], М. Чабанна [252] та ін.). Американські дослідники Г. Хелмке та С. Левітські [296] класифікують інститути, визначають різновиди неформальних інститутів, їх варіативність. Цим ученим належить висновок, що неформальність, як характеристика, притаманна будь-яким суспільствам (це доводив і Д. С. Норт), може мати різні наслідки з точки зору її впливу на формальні інститути та поведінку індивідів.

В. Меркель та А. Круасан [136] з'ясували особливості формальних і неформальних інститутів у дефектних демократіях. В. Гельман [33] визначив сутність підривних інститутів та розкрив їх роль у неформальному управлінні

державою. С. Патрушев [180] не лише досліджує пізнавальні можливості сучасного інституціоналізму (неоінституціоналізму), але й конструює інституційну політологію, розкриває специфіку використання неоінституційної методології для аналізу поточного політичного процесу.

Український політолог Ю. Мацієвський [134] відносить до неформальних інститутів корупцію, клієнтизм, непотизм, фаворитизм, заступництво (патронат) тощо. Учений розглядає роль цих інститутів у гібридних режимах, коли вони (неформальні інститути) починають домінувати у політичному процесі та визначати поведінку політичних акторів.

Значну роль неформальних інститутів у політичних режимах із низьким рівнем демократичності доводить і вітчизняна політолог М. Чабанна [253]. Узалеженість міри неформальної інституціоналізації від політичного режиму, рівня громадянського суспільства, усталеності демократичних традицій і низки інших чинників аргументує український політолог І. Кушнар'ов [106; 107]. О. Рибій належить класифікація неформальних інститутів на конструктивні та деструктивні [201], яку ми поклали в основу нашого розуміння типів неформальних інститутів.

Вітчизняна дослідниця-політолог О. Стойко аргументує появу неформальних деструктивних інститутів слабкістю як формальних інститутів, так і конструктивних неформальних (на взірець громадянського суспільства) [219]. Дослідниця довела деструктивний вплив тих неформальних інститутів, в основі яких лежать недовіра, егоїзм, нетолерантність.

Вітчизняна дослідниця-політолог О. Баштанник [16] дослідила новий інституціоналізм у політико-інституційній парадигмі, конкретизуючи зміст поняття та параметри дослідницької стратегії. Пізнавальні можливості неоінституціоналізму в політичних дослідженнях були предметом аналізу української ученої А. Колодій [79]. Методологічні проблеми розвитку сучасної інституційної теорії є полі наукової уваги й А. Могилової [148]. Т. Шевченко [259]

аналізує неформальні інститути через призму сутнісних характеристик та ознак неформальної політики.

Роботи згаданих та інших дослідників сформували переконання, що сучасний аналіз неформальних інститутів політики доцільно максимально наблизити до діяльності усередині цих інститутів, позаяк неформальні практики виникають і функціонують саме в певному інституційному середовищі.

Для вироблення авторського розуміння сутності основних форм неформальної інституціалізації, ми опиралися на теоретичні підходи, запропоновані політичною наукою. Зокрема: а) фаворитизм вивчали І. Діденко [48], С. Парамонова [177; 178], О. Олійник [164; 165]; б) кронізм – О. Олійник [164; 165]; в) клановість – О. Бабкіна [10], М. Михальченко [141], О. Шарафієва [258]; г) патрон-клієнтізм (патрон-клієнтелізм) – М. Зайдель [57], І. Ковальська-Павелко [76], О. Поліщук [184], К. Рогожина [205], Я. Телешун [223], В. Шевчук [260]; г) корупцію – Д. Боталова [22], К. Давиденко [40], Є. Корнілов [83], Г. Кохан [86; 87], Т. Мірзоев [144], Є. Невмержицький [153], І. Ревак [200] та ін.; д) непотизм – Ю. Нісневич [156] та ін.

Перейдемо до другого блоку джерел із тематики дисертації – дослідження неформальної інституціалізації на пострадянському просторі. Позаяк для вивчення в межах обсягу дисертації нами обрана обмежена група держав (центральноазійські держави, держави Південного Кавказу, Україна, Білорусь і Росія), то джерельна база тематично звужена до них.

Найперше виділимо комплексні дослідження пострадянського простору. Ми зверталися до розробок американського ученого Г. Хейла, який вивчає пострадянські держави під ракурсом взаємовпливу формальних і неформальних політичних інститутів на політичну динаміку цих держав [292]. Цінність наукових підходів Г. Хейла у тому, що учений не розглядає окремо формальні, окремо – неформальні інститути, а показав динаміку їх взаємовпливів, а також розкриває, як така взаємодія впливає на трансформацію політичних режимів цієї групи

держав. Г. Хейл вивчає пострадянські політичні процеси як результат «патронажної політики»¹ (англ. *patronal politics*), яка структурується довкола матеріальних винагород і покарань для учасників ієрархічно організованих «пірамід влади». Механізм винагород і покарань, на думку дослідника, визначається особистісними зв'язками усередині «пірамід». Політики, які знаходяться на верхів'ї цих «пірамід» (патрони), забезпечують лояльність підконтрольних їм клієнтів не тільки з огляду на наявність у них достатньої кількості ресурсів і здатності здійснювати вибіркоче правосуддя клієнтів за нелояльність, але й завдяки можливості моніторити, контролювати поведінку учасників нижчих пірамідальних рівнів.

Г. Хейл наголошує на динамічному характері «патронажної політики», яка зумовлена конкуренцією «пірамід влади» між собою, а також у зв'язку зі зміною очікувань клієнтів і т. зв. «брокерів» з-поміж еліт (олігархів, регіональних лідерів, бюрократів) щодо перспектив своїх патронів. Дослідник довів, що стабільність очікувань укріплювала піраміди, зокрема у Білорусі та Казахстані. Саме стимули й очікування, які задаються поєднанням неформальних механізмів «патронажної політики» і формальних «правил гри», обумовлюють, на переконання Г. Хейла, динаміку пострадянських політичних режимів і різних її варіативних форм.

Також виділимо комплексні дослідження політичних інститутів на пострадянському просторі українських дослідників І. Осадчука [172], Г. Кліпкової [74] та Б. Левика [119]. У політичній науці проаналізований пострадянський простір і феномен пострадянськості (М. Зайдель [57], Г. Кліпкова [74]); досліджено окремі теоретичні аспекти підривних неформальних інститутів політики, як-от: корупція (Г. Кохан [86; 87], І. Кушнар'ов [100; 108; 111; 112; 113; 114], Т. Мірзоев [144]), непотизм, клановість (Ю. Нісевич [156]), патрон-клієнтські системи (О. Фісун [240]). Політика країн Центральної Азії в цілому вивчалася С. Жигжитовим [56], А. Кардибаєвим [69], О. Кожухарем [77], А.

---

¹ Сам Хейл висловлювався щодо звучання перекладу терміну як «патрональний».

Куртовим [97], Т. Ляшенко [124; 125; 126; 127], Т. Макаренко [128], М. Б. Олкотт [166], Р. Сагтаровим [212], К. Труєвцевим [233] та ін.

Предметно політична система Узбекистану стала об'єктом наукових розвідок Г. Мінгазутдінової [143], Ж. Сарабекова [210], Ф. Толіпова [226], Ю. Федорова [235] та ін. Різні аспекти політичної системи Туркменістану стали предметом наукової уваги Р. Жангожі та Т. Метельової [55], І. Осадчука [170; 172], Ф. Федорова [234] та ін. Неформальні інститути політики Киргизстану досліджували Ш. Айтматова [2], Ж. Аширов [9], І. Миклащук [139], М. Омаров і Д. Сагінбаєв [167] та ін.; ця держава привертає значну дослідницьку увагу, особливо після двох новітніх революцій. Неформальні інститути Казахстану є предметом дослідницької уваги К. Борисової [20], Т. Татубаєва [221; 222]. Порівняно недостатньо наукових розробок наявні щодо неформальних інститутів Таджикистану (Е. Науразова [152]).

Важливим сегментом джерел про неформальні інститути політики є роботи дослідників, які представляють політичну науку в державах, які охоплені вивченням. Тут ситуація є відмінною у межах п'яти держав Центральної Азії, які ще й мають різне бачення ролі політичної науки у житті суспільства. Найбільше досліджень є авторства дослідників із Казахстану, зокрема виділимо дослідження А. Кушкумбаєвої [99] щодо трансформації політичних систем центральноазійських держав. Зауважимо, що нам вдалося знайти лише поодинокі дослідження сучасних узбецьких політологів про неформальні інститути політики у їхніх державах. Причина цього вбачається у тому, що зокрема в Узбекистані з 2015 року політична наука не викладається (через невідповідність національному спадку, «узбецькій моделі»), а ще раніше (2013) ліквідована інституційна база для її розвитку. Для Туркменістану відкриті утиски політичної науки не є характерні, але рівень політичного аналізу є невисоким, а з проблематики нашого дослідження напрацювань таджицьких політологів знайдено вкрай недостатньо (найперше, це наукова праця С. Олімової та М. Олімова [163]). Джерельна база з

проблематики неформальних інститутів політики увиразнюється доробком політологів-мігрантів із центральноазійських держав, а також низки західних авторів. Відзначимо, що доволі широка джерельна база у той же час не пропонує комплексного аналізу впливу на політичну систему країн Центральної Азії підривних неформальних інститутів. Окрім цього, центральноазійські держави, попри їх консерватизм, зазнають перетворень, які посилюють (зазвичай) або ж послаблюють (вкрай зрідка) роль окремих неформальних деструктивних політичних інститутів.

Також наголосимо на недостатності політологічних досліджень неформальної деструктивної інституціалізації у Білорусі дослідниками з цієї країни. Це можна пояснити тим, що у цій державі вивчення політичної науки нагадує відголос колишнього наукового комунізму; навіть для вивчення політичної науки (як спеціальності) необхідно пройти спеціальну перевірку органів державної безпеки. Нами знайдено нечисельні доступні розвідки, зокрема П. Лемещенка та О. Сидорової [121], В. Можейка [149], В. Ровдо [204] та ін. Так, П. Лемещенко та О. Сидорова досліджують вплив неформальних інститутів політики Білорусі на місцеву економіку. В. Можейко вивчає процеси реформування системи державного управління Білорусі. В. Ровдо аналізує політичний режим Республіки Білорусь та його еволюцію. Натомість українські дослідники активно включають політичну систему Білорусі в предметне коло своїх розвідок. Найперше, це дослідження білоруського авторитаризму (І. Недокус [154; 155], Г. Шипунов [262; 263]), президенціалізації системи правління (І. Осадчук [171]), парламентаризму (Л. Баликіна [13; 14]), трансформації політичної системи Білорусі (О. Долженков [49]). Ці розвідки безпосередньо не звужені до підривних неформальних інститутів, але є підґрунтям для їх вивчення.

Неформальним деструктивним інститутам Білорусі присвячена низка досліджень західних авторів. Зокрема:

– В. Меркель та А. Круассан [136, с. 20–30] аналізують неформальні інститути у дефектних демократіях, прикладом який є й Білорусь. Неформальні практики у цій державі підривають демократично легітимовані інститути; вони переміщують процес прийняття рішень із бюрократичних інстанцій в площину неформальних переговорів. Причини цих практик дослідники вбачають у спадку авторитаризму, економічній і політичній невизначеності;

– Г. Хелмке та С. Левітські звертають увагу, що на більшій частині посткомуністичного простору, зокрема, й у Білорусі, «механізми клієнтизму, корупції та патримоніалізму співіснують поруч із новими демократичними, ринковим і державними інститутами (нерідко підриваючи їх) [248, с. 189];

– Г. Хейл розглядає неформальну інституціоналізацію Білорусі як результат патронажної політики, яка структурується довкола матеріальних винагород і покарань для учасників ієрархічно організованих «пірамід влади» [292]. Дослідник наголошує на увиразненості у Білорусі патрональних відносин. «У суспільствах, де все побудовано на особистих стосунках, політичний капітал належить патронам, які мають можливість винагороджувати своїх клієнтів і використовувати їх, у свою чергу, для примусу всіх інших. Устрій таких патрональних угруповань і їх взаємодія між собою визначає політичне життя» [247].

У політичній науці інституційний дизайн Російської Федерації викликає значну зацікавленість політологів. Серед розробок західних авторів найперше вкажемо на доробок уже згадуваного американського дослідника Г. Хейла [245; 246]. Він аналізує патрональну політику в межах євразійського материка. У розробках російських політологів вивчаються формальні та неформальні відносини в політико-управлінських структурах сучасної Росії (Д. Кокорхоева [78], А. Макарін [129], М. Подхомутникова [183]). Також російські автори привертають увагу до окремих підривних інститутів, увиразнених у Російській Федерації: клієнтизму (К. Рогожина [205]); корупції (Н. Любкіна [123], В.

Прокуратов [197]) та ін. З-поміж українських розвідок неформальної інституціоналізації в Росії виділимо дослідження І. Кушнарьова [101; 104] щодо впливу тіньових процесів на інституційний дизайн цієї держави.

Держави Південного Кавказу становлять особливий дослідницький інтерес, найперше у площині порівняльного аналізу рівня неформальної інституціоналізації в контексті відмінних векторів розвитку Азербайджану, Вірменії та Грузії. Пострадянський Південний Кавказ, а саме поєднання традиціоналізму та модернізації у розвитку незалежних держав регіону, став предметом вивчення С. Маркедонова [131]. Дослідження Н. Міріманова [140] спрямоване на аналіз у межах Південного Кавказу лише одного неформального інституту – корупції. Політологічні дослідження неформальних інститутів Вірменії представлені доробком таких авторів, як: А. Балаян [12] (політичні трансформації пострадянського періоду); Н. Дунамалян [52] (проблеми модернізації Вірменії); М. Золян [63] (аналіз соціально-політичних змін у державі); А. Іскандарян [65] (політичний режим Вірменії); Т. Мартиросян [132] (корупція та оцінка протидії цьому неформальному підривному інституту) та ін. Окремим історіографічним сегментом щодо інституціоналізації Південного Кавказу є дослідження Азербайджану. Найперше виділимо напрацювання британського дослідника Т. де. Ваала [26]. Пострадянська трансформація політичної системи Азербайджану стали предметом наукового дослідження В. Єгорова та В. Станевського [53]. Особливості політичної модернізації в Азербайджані вивчає Е. Рагімов [199]. І. Кушнарьов звернувся до негативного досвіду корупційної інституціоналізації політики Азербайджану в умовах авторитаризму [111]. Щодо Грузії, то найбільше джерел [112; 137] присвячується одному неформальному інституту – корупції, у досягненні якого (принаймні на рівнях побутової та адміністративної корупції) є найістотніші успіхи. Інші неформальні підривні грузинські інститути досліджені недостатньо.

Г. Зеленько [62], А. Колодій [80; 81], О. Крисенко [91] аналізують інституційні зміни політичної системи сучасної України, виявляючи у цьому процесі вплив неформальної деструктивної інституціалізації. Ю. Мацієвський [134] аргументує, що наша держава опинилася «у пастці гібридності» не в останню чергу через руйнівну інституціалізацію політики. К. Сарбаш [211] також досліджує трансформаційні процеси в сучасній Україні крізь призму гібридного політичного режиму. О. Фісун вивчає неформальні інститути під кутом зору неопатримоніальної демократії в Україні [239; 241; 243]. У дослідженні М. Паламарчука [174] різноманітні деструктивні неформальні інститути представлені як виклики для модернізації нашої держави. Непотизм, кумівство в Україні стали предметом вивчення Г. Грабіної [36], І. Діденко [48], Л. Дорош та О. Івасечко [50], О. Рибій [203], С. Руденко [209], О. Сахань [214] та ін. Також неформальний інститут непотизму зі зверненням до національних особливостей України досліджували О. Дацаківська [42], Б. Дем'яненко [44], М. Требін [231]. В. Лебедюк виділяє національний аналог непотизму – кумівство [118]. Проблеми кадрового добору в управлінську еліту, а саме фаворитизм і кронізм дослідила О. Олійник [164; 165]. Взаємозв'язок великого бізнесу та політики в Україні стало предметом розвідки польських дослідниць-політологів М. Прокоп і Й. П'єхов'як-Лампарської [196]. Кронізм і фаворитизм в Україні вивчали І. Діденко [48], О. Тертичний та О. Бородавка [224]. Водночас зауважимо, що найбільше увагу вітчизняних дослідників-політологів привертає саме деструктивний інститут корупції, в той час, як інші інститути розроблені не достатньо.

Третій історіографічний блок присвячених низці закордонних держав, які було обрано для аналізу неформальної підривної інституційної динаміки. Це – держави Латинської Америки, азійські держави (найперше – у межах Азійсько-Тихоокеанського регіону), США, держави-учасниці Європейського Союзу.

Латинська Америка, як регіон постійних інституційних потрясінь і великого впливу саме неформальної підривної інституціалізації, привертає увагу багатьох

дослідників, найперше західних. Ми звернулися до джерельної бази, яка в загальних рисах характеризує політичні системи латиноамериканського регіону, а також щодо трьох обраних для вивчення держав – Аргентини, Бразилії та Перу. Відзначимо, що латиноамериканістика в частині вивчення неформальної інституціоналізації у державах регіону є вкрай недостатньо розробленою в Україні. Наявні нечисельні розвідки, які, найперше, зводяться до вивчення проблеми системної корупції у регіоні, а також частково охоплюють проблеми клановості, непотизму, клієнтельно-патронажних мереж.

Американські дослідники Г. Хелмке та С. Левітські проаналізували функції неформальних інституцій в Латинській Америці: як вони підтримують або послаблюють демократичне врядування [297]. Також виділимо одне з останніх досліджень Г. Хелмке, яка на сьогодні є серед основних дослідників неформальних інститутів Латинської Америки. Г. Хелмке ставить питання: чому у латиноамериканських державах так часто виникають інституційні кризи? [295]. Проблема пошуку інструментів протистояння інституту корупції у Перу розроблена А. Баталіною та А. Шинкаренко [15], а роль перуанського громадянського суспільства у цьому ж процесі вивчалася О. Панфіловою [176]. Проблема корупції в Аргентині вивчалася Р. Карахановою [68], а у Бразилії – Л. Окуневою [162]. Також виділимо дослідження білоруського політолога А. Мельникова [135] щодо особливостей політичної культури бразильців; ця ж проблема (але в ширшому географічному вимірі – уся Латинська Америка) ґрунтовно вивчалася К. Кіречко [73]. К. Монтанер [150] аналізує поведінку еліт в Латинській Америці, виявляючи в ній такі приклади деструктивної неформальної інституціоналізації, як непотизм, фаворитизм, корупція та ін. Не менш цікавими з точки зору вивчення неформальної підривної інституціоналізації є держави Азії (омінаємо групу центральноазійських держав, історіографію щодо яких виклали в межах блоку пострадянських держав). Найперше виділимо комплексні дослідження регіону: Н. Бектимірова [17] (аналізувала неформальні практики в

контексті електоральних процесів); Ю. Лавренюк [115] (вивчав досвід запобігання та протидії корупції в Азійсько-Тихоокеанському регіоні) та ін. К. Асмолов [7] порівняв інститут корупції в Республіці Корея та КНДР. У дослідженні Л. Матлай [133] неформальна інституціоналізація в Республіці Корея проаналізована на прикладі постаті экс-президента Пак Кин Хе, щодо якої було вперше в південнокорейській історії застосовано процедуру імпичменту.

Значна увага дослідників неформальної інституціоналізації приділяється Сінгапуру та Гонконгу. Це, найперше, можна пояснити їхніми значними антикорупційними успіхами, що увиразнилося в дослідженнях Л. Гладченка [35], І. Кушнарьова [100; 102; 114] та Л. Шмаль [266] та ін. Науковий інтерес становить й вивчення КНР, особливо на тлі вибору цією державою репресивних механізмів протидій неформальній підривній інституціоналізації. Так, В. Міхеєв [142] вивчає загрози, ризики та виклики розвитку Китаю, з-поміж котрих – неформальні деструктивні інститути. Л. Смірнова [216] вивчає китайську антикорупційну модель. Індонезія та Філіппіни належать до групи мало розроблених політичною наукою держав у контексті деструктивних неформальних інститутів. О. Другов [51] дослідив прояви корупції та протидії їй в Індонезії; А. Прозоровський [195] звернув увагу на особливості модернізаційних процесів в Індонезії у другій половині ХХ ст. Щодо джерельної бази про неформальну інституціоналізацію Філіппін, то відзначимо дослідження Ю. Левтонової [120] про корупційні практики у цій державі. Основу аналізу неформальних підривних інститутів у США найперше становили нормативно-правові акти: законодавство окремих штатів, яке спрямоване на запобігання підривній неформальній інституціоналізації американської політики [274; 278; 287; 318; 348; 353; 354; 358; 359; 360; 361; 362].

Значна увага дослідниками приділена державам Європейського Союзу. Відзначимо, що як і у випадку з більшістю інших аналізованих держав, регіонів, основна увага в джерелах відводиться саме інституту корупції, інші – досліджені

значно менше. Виділимо розробки О. Губрієнка [37], Ю. Квашніна [72], І. Кушнарєва [113; 303], А. Романюка [207] та ін.

Останній, четвертий, історіографічний блок присвячений пошуку механізмів мінімізації руйнівних наслідків неформальної підривної інституціалізації. Тут основу історіографії становлять нормативно-правові акти різних держав для з'ясування правових, соціокультурних та ін. регуляторів протидії деструктивним інститутам у політиці, а також джерела, у яких зроблений законодавчий огляд предмета нашого дослідження. Важливим джерелом є національні опитування громадської думки, у яких показано оцінки населенням результативності різноманітних державних заходів протидії неформальним деструктивним інститутам політики.

1.2. Методологія дослідження неформальних деструктивних політичних інститутів.

Політичні інститути є базовим об'єктом вивчення політичної науки. Їх досліджують під кутом зору різних методологій, класифікують за різними критеріями. Одним із вихідних положень неінституціональної теорії є поділ інститутів на формальні та неформальні [66, с. 8]. Друга названа група інститутів істотно впливає на політичний процес. До них ми відносимо клієнтизм, мережі патронату, політичну корупцію та ін. Ю. Мацієвський вважає, що до неформальних політичних інститутів належать також неформальні пакти [134, с. 300]. Аналіз таких особливих, із латентною природою політичних інститутів, на нашу думку, уможлиблюється за допомогою методологічного інструментарію неінституціоналізму. Аргументуємо доцільність вивчення неформальних деструктивних інститутів політики крізь призму цієї методології. «Для розгляду можливості застосування методології неінституціоналізму у вивченні неформальних політичних інститутів, найперше необхідне обґрунтування того, що

такі інститути можуть визначатися як неформальні. Для цього схарактеризуємо природу політичних інститутів неформального типу з позицій неоінституціоналізму» [187, с. 98]. Класичне визначення інституту запропоноване Д. С. Нортом: це «правила гри, що складаються з офіційних писаних правил, а також, зазвичай, неписаних кодексів поведінки, що лежать глибше офіційних правил і доповнюють їх» [159, с. 12]. У системі інституцій Д. С. Норт виділяє: неформальні обмеження (традиції, звичаї, табу); формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); механізми примусу, які забезпечують дотримання правил (суди, поліція тощо) [159]. Дослідник розрізняє правила гри (інституції) й організації, а також інституції декларовані (інституціалізовані правила) та інституції реалізовані, підкреслюючи функціональний, а не формальний аспект інституцій [181, с. 15].

«Уважаємо, що неоінституціоналізм є значним поступом в аналізі сутності політичного інституту. Він відійшов від консерватизму традиційного інституціоналізму, який під політичними інститутами розумів державні установи, політичні організації; саме вони розглядалися визначальними чинниками політичного процесу, від яких була узалежнена як діяльність політичних акторів, так і ефективність, стабільність політичної системи» [187, с. 99]. На переконання української дослідниці О. Суший, «погляди неоінституціалістів відрізняються більш широким тлумаченням поняття «інституція», виявленням «незалежних змінних», які визначають політику та адміністративну поведінку; значну увагу вони приділяють дослідженню неформальної структури політичних інституцій, результатам їхньої діяльності» [220, с. 113]. «Якщо інституціоналізмом не ставилося питання про зворотний вплив політичних акторів на політичні інститути (він розглядав їх статично), то неоінституціоналізм аналізує політичні інститути в динаміці. Неоінституційна теорія Д. С. Норта продемонструвала подолання обмеженості класичного інституційного підходу» [187, с. 99]. Як слушно наголосила вітчизняна дослідниця-політолог О. Рибій, у політичній науці

було здійснено поворот від однобокого розгляду «інститутів лише як формальних правил і легальних організацій у системі державної влади [202, с. 10], а до неінституціонального аналізу включене вивчення неформальних, «тіньових», нелегальних інститутів, які істотно впливають на стабільність усієї інституціональної системи.

Для вивчення інституційних змін у політичній науці розроблено кілька альтернативних підходів у межах нового інституціоналізму, зокрема неінституціоналізм раціонального вибору, соціологічний неінституціоналізм, історичний неінституціоналізм. На це звертають увагу П. Холл і Р. Тейлор [293]. Зокрема:

– неінституціоналізм раціонального вибору передбачає, що інститути видозмінюють конкретні політичні суб'єкти за наявності безпосередньої вигоди з точки зору витрачених засобів, отриманих результатів);

– соціологічний неінституціоналізм передбачає, що впровадження нових інституційних практик можливе за умови, якщо вони сприяють збільшенню соціальної легітимації їх учасників [293, с. 949];

– історичний неінституціоналізм передбачає, що інститути встановлюються колективно, при цьому враховуються політичні ідеали; натомість індивідуальний вибір політичних суб'єктів не є визначальним [293, с. 940]. Як відзначає Г. Зеленько, «представники лише цього напряму традиційно враховують вплив суспільства та його цінностей на суб'єктів інституційних змін» [62, с. 5].

Погоджуємося з Д. Боталовою, що «інститут є цілісною системою формальних правил і неформальних норм, які структурують взаємини, організують взаємодії між людьми та регулюють виробництво різних сфер соціуму та держави (політичної системи) [21, с. 229]. Політичні інститути (зокрема й неформальні) є тими зразками, схемами поведінки, які призводять до реалізації рішень, які розповсюджуються на усе суспільство [180, с. 83–86]. При дослідженні необхідно враховувати, що інститут – це залежна змінна. Як зауважує

вітчизняна дослідниця-політолог М. Чабанна, інститутами відповідно до неоінституціонального підходу є «правила діяльності, механізми, які забезпечують їх дотримання, і норми поведінки, що структурують постійну взаємодію між людьми» [252, с. 30].

«Якщо в інституційному підході інститути виступали як культурні та психологічні явища (норми, звичаї, звички тощо), то в неоінституціоналізмі вони досліджують набір правових норм і неформальних правил, які склалися внаслідок взаємодії індивідів у процесі обміну» [187, с. 100]. Вітчизняний дослідник-політолог А. Романюк констатує, що політичні інститути «...виступають певним структурним утворенням, яке задає параметри для взаємовідносин у суспільстві, регламентуючи політичну діяльність» [207, с. 32]. «Специфіка неоінституціоналізму полягає в тому, що політичні інститути розуміються через призму взаємозв'язків формальних норм і неформальних правил гри. Це переплетіння є складною системою організаційних відносин, форм взаємодії» [187, с. 100].

«Аналізу сучасною політичною наукою лише формальних інститутів на сьогодні є недостатньо, адже в сучасний політичний процес залучені неформальні системи (клієнтизму, кронізму, патронату, корупції та под.)» [187, с. 100]. Відповідно, «перед неоінституціоналістами гостро постало питання вивчення неформальних, „тіньових”, позаправових і нелегальних інститутів і правил, які хоча тривалий час й залишалися поза увагою і взагалі не визнавались такими, що об'єктивно існують, однак завжди справляли значний вплив на політичну поведінку і процес прийняття рішень» [201, с. 34]. «В окремих політичних системах вони навіть стають основними гравцями, підриваючи безпеку держави, продукуючи системну корупцію, непотизм, клановість, кумівство тощо» [187, с. 100]. Г. Хелмке та С. Левітські відзначають, що категорія «неформальний інститут» має розлогу природу, бо «застосовується до неймовірно широкого кола явищ, включаючи особисті зв'язки, клієнтелу, корупцію, клани та мафію,

громадянське суспільство, традиційну культуру та різноманітні законодавчі, судові та бюрократичні норми» [248, с. 191]. За визначенням згаданих дослідників, неформальні інститути – це соціальні спільні правила, зазвичай неписані, що створені та виконуються за межами офіційно дозволених каналів.

Неформальні політичні інститути у політичній науці іменують по-різному: неформальні, тіньові, неструктуровані, неофіційні, антиінститути та ін. Зокрема, К. Шепсл відкидає класифікацію політичних інститутів на формальні та неформальні, пропонуючи виділення структурованих і неструктурованих інститутів [337, с. 27–32]. Структуровані – стійкі організаційні утворення; неструктуровані порівняно аморфніші, приховані, латентні, які формуються на основі неформальних поведінкових правил.

Роль неформальних інститутів залежить від їх підвидів. О. Стойко зауважує, що «неформальні інститути не слід розглядати як загрозу демократизації, а їх взаємодія з формальними інститутами спроможна лише частково визначити результати політичного процесу» [219, с. 353]. Така позиція впливає з авторської класифікації неформальних інститутів за їх зв'язком із громадянськими традиціями [219, с. 122]. Одні неформальні інститути пов'язані з громадянськими чеснотами довіри, солідарності, толерантності, чесності тощо. Натомість деструктивний вплив мають неформальні інститути, в основі яких лежать недовіра, егоїзм, нетолерантність. Цю думку поділяє й О. Рибій, яка серед неформальних інститутів виділяє: 1) конструктивні (діють паралельно або у кооперації з чинними в системі законами з метою вирішити проблеми політичного обміну та координації, які не розглядаються в рамках офіційних правил); 2) деструктивні недемократичні, неправові неформальні інститути (корупції, непотизму, хабарництва тощо) [201, с. 40].

Корупція, клієнтизм, непотизм, фаворитизм, заступництво (патронат) тощо віднесені до неформальних інститутів і українським політологом Ю. Мацієвським [134, с. 8, 17]. Дослідником визначено, що неформальні інститути переважають

над формальними у гібридних режимах: «формальні інститути є лише фасадом для неформальних інститутів і практик, які переважають у політичному процесі», і у цьому процесі «неформальні інститути визначають поведінку політичних гравців» [134, с. 16–17]. Неформальні інститути дослідник слушно вважає «підривними». «Поділяємо цю думку, адже різноманітні тіньові політичні практики здійснюються зазвичай у площині неформальної політики; вони нечасто стають відкрито демонстрованими та публічно визнаними. Корупція усіх різновидів, клієнтизм, непотизм, фаворитизм, заступництво (патронат) тощо є прикладами латентної політики, позаяк є прихованою, непублічною, непрозорою частиною політичного процесу» [187, с. 100].

М. Чабанна вважає, що «суттєва роль неформальних інститутів у політичних процесах притаманна політичним режимам із низьким рівнем демократичності» [253, с. 230]. «Втім, уважаємо, що вони виразно характерні й для транзитних держав. Та й навіть найрозвиненіші демократії не викоринили у повній мірі більшість із тих неформальних інститутів, які мають потужну руйнівну дію. Достатньо проаналізувати корупційну палітру планети, щоб зробити висновок про відсутність держав, абсолютно вільних від такої протиправної практики: держави лиш відрізняються тим, наскільки зуміли «приборкати» корупцію, прищепити громадянам антикорупційні цінності, розвинути серед населення культуру, близьку до нульової толерантності корупційним практикам. Це ж стосується й інших неформальних деструктивних політичних інститутів» [187, с. 100]. Політичні формати непотизму, кронізму, клановості тощо можна віднайти, як, до прикладу, в США чи Великій Британії, так і в Аргентині чи Філіппінах. Водночас можна припустити, що міра «інфікування» різних спільнот неформальними інститутами узалежнена від типу політичного режиму: 1) при демократії неформальні інститути вступають у конфлікт із формальними інститутами; 2) в автократіях формальні та неформальні інститути можуть взаємно доповнюватися; 3) за тоталітаризму неформальні

інститути потужно протистоять формальним інститутам або й зливаються з ними» [106, с. 18]. «Неформальні інститути більшою чи меншою мірою характерні для кожного типу політичної системи, а їх взаємодія з формальними інститутами узалежнена від конкретних умов (політичного режиму, рівня громадянського суспільства, усталеності демократичних традицій тощо)» [106, с. 17]. «У демократіях неформальні інститути підтримують формальні; у дефектних демократіях неформальні практики є недемократичними, а тому підривають діяльність демократичних інститутів» [187, с. 100].

«Появу неформальних деструктивних інститутів можна пояснити слабкістю формальних інститутів, а також конструктивних неформальних (на взірць громадянського суспільства). Завдяки неформальним інститутам політичні еліти отримують привабливі варіанти зміцнення своїх панівних позицій; як наслідок – вони підтримують (зазвичай, невідкрито) такі непрозорі механізми» [187, с. 100]. На думку О. Стойко, «неформальні інститути або ж частково захоплюють формальні інститути, або ж просочуються крізь них (є “проникаючим середовищем” [328, с. 13]), перетворюючись на паразитів» [219, с. 119]. Схожу образність використовує й Г.-Й. Лаут, на думку якого, окремі інститути (ймовірно, він мав на увазі саме деструктивний неформальний їх різновид) уподібнюються хвороботворним бацилам і «паразитують» коштом формальних, «окупують» їх зі середини, «підриваючи» їх функціонування [305, с. 26].

«Неформальність» іманентно присутня у будь-яких суспільствах [316, с. 6], але може мати різні наслідки з точки зору впливу на формальні інститути та поведінку індивідів [296, с. 728–730]. На переконання В. Гельмана, формальні та неформальні інститути не протиставляються один одному, а перебувають у стані своєрідного симбіозу, який зумовлює те, що під формальною оболонкою механізми, покликані забезпечувати демократію та верховенство права, або руйнуються зі середини, або навіть перетворюються у цілковито протилежні явища [33]. Вплив саме таких підривних інститутів обумовлює їх негативний

ефект у процесі неформального управління. Відбувається за Г. О'Доннеллом «неформальна інституціоналізація» [317], тобто систематична руйнація інститутів. Значна роль підривних неформальних інститутів може зумовити низку «непередбачуваних ефектів» [296, с. 731–733]. Підривні інститути неминуче формують рендозорієнтований тип поведінки політичних акторів, ідея загальносуспільних цінностей витісняється приватним або ж вузькогруповим інтересом. Неформальна інституціоналізація політики призводить до формування кланово-олігархічної політичної системи. Її суть полягає у концентрації влади «в руках вузького кола осіб (олігархів), які пов'язані між собою неформальними, в основному сімейними відносинами» [10, с. 177]. Така модель політичної системи спрямована виключно на забезпечення інтересів вузького кола осіб, а не загальнодержавних. Під впливом неформальної підривної інституціоналізації політична система набуває низки рис, які дозволяють визначати її як кланово-олігархічну: нерівність доступу до ресурсів влади, використання неправових засобів зміцнення впливу (корупція); наявність особистих зобов'язань і солідарності між «патроном» і «клієнтом»; відсутність демократичних форм зв'язку між владою та громадянами. Така система має риси ієрархічності, соціальної нерівності, політичного домінування привілейованих груп тощо.

Неформальні деструктивні інститути здатні істотно впливати на конституювання системи формальних інститутів, насамперед механізмів та алгоритмів відтворення у них влади. Вони (формальні інститути), на думку О. Паламарчука, перетворюються на джерело ренти, яка формується завдяки привласненню пропонованої певним інститутом вигоди коштом інших учасників відповідних відносин або ж через примус їх до додаткових витрат на власну користь [174, с. 64]. Неформальні інститути не тотожні реальності. Вони, як і формальні інститути, є лише наборами певних правил, ідей, схем взаємодії. Появу неформальних інститутів продукують поточні учасники взаємодії. Не всі індивідуальні актори добровільно погоджуються на подібні правила; окремі з них

вимушені їх приймати, якщо бажають взаємодіяти (підхід дослідника Е. Роллера) [62, с. 6].

Значну роль неформальних підривних інститутів можна розцінювати як інституційний дефект політичної системи, політичну девіацію. Це проявляється у тому, що ці інститути конструюють нецивілізовані механізми та алгоритми здобуття влади та її здійснення. Наприклад, представники різних політичних сил досить часто пов'язані між собою родинними відносинами, що перетворює ієрархію політичної системи на «клубок» заплутаних родинних зв'язків, що не сприяє ефективності представницьких інститутів, зокрема партій [42, с. 255–256].

О. Стойко обґрунтовує, що «більшість неформальних інститутів з'являються у результаті неконтрольованих соціальних процесів», вони «значною мірою залежать від глибоко вкоріненої соціальної практики» [219, с. 115], «неформальні інститути змінюють, ослаблюють чи руйнують правила, що лежать в основі формальних інститутів» [219, с. 119]. У державах зі сталими демократичними традиціями політика формується в публічному полі комунікації, який має відкритий характер, контрольований громадськістю. Тому неформальні практики у політиці мінімізовані. Натомість у недемократичних державах політичні еліти понад усе прагнуть до захисту свого корпоративного інтересу, уникаючи контролю суспільства та тінізуючи процеси розпорядження ресурсами. Це зумовлює появу подвійної системи управління, коли домінує неформальне (тіньове) управління. Такий процес називається деформалізацією (заміщенням формальних інститутів, неформальною інституціоналізацією). «Неоінституціоналізм найкраще пояснює, як зберігаються або й народжуються недемократичні зразки практики. Ця методологія показує, як неформальні інституції можуть здеформувати чи й повністю зруйнувати формально встановлені правила та процедури. Неоінституціоналізм уможливорює аналіз зупинення, сповільнення демократичних перетворень у державах, які через дію деструктивних неформальних інститутів,

знизили темпи розбудови правової, інституціалізованої держави, не закріпили здобутки демократизації» [187, с. 102].

Отже, «саме неоінституціоналізм, на нашу думку, є оптимальною методологією для аналізу неформальних інститутів політики. Інституційний аналіз уможлиблює не лише широкий розгляд неформальних інститутів як існуючої реальності, але й інституційні механізми та способи мінімізації негативних наслідків їх функціонування. Переконані: сучасний аналіз неформальних інститутів політики доцільно максимально наблизити до діяльності усередині цих інститутів, адже неформальні практики виникають і функціонують саме в певному інституційному середовищі» [187, с. 102–103].

З позицій неоінституціалізму визначимо сутність деструктивних (підривних) неформальних політичних інститутів, а також їх види. Деструктивні (підривні) неформальні політичні інститути – це різновид неформальних політичних інститутів, які спрямовані на руйнування, послаблення політичної системи, зокрема формальних, а також конструктивних неформальних інститутів. Ці інститути підміняють формальні правила і призводять до негативних ефектів. До них відносимо непотизм, кронізм, корупцію (у т. ч. й політичну), фаворитизм, патрон-клієнтизм, клановість, патронат (заступництво) та ін. Визначимо сутнісні характеристики цих латентних підривних інститутів. Непотизм традиційно у політичній науці розглядається як службове заступництво родичам і «своїм людям», кумівство. Теорія непотизму розмежовує політичний і сімейний його типи. Політичний непотизм передбачає використання службових і представницьких повноважень задля просування службовою «драбиною» друзів, знайомих, партнерів на ключові посади в органах державної влади та місцевого самоврядування, що породжує виникнення та розвиток політичної корупції. Сімейний непотизм, як правило, стосується лобіювання інтересів членів сімей і близьких родичів, що поширене найперше у приватному секторі [48, с. 104]. Якщо в часи зародження непотистських практик (XIV–XV століття), вони проявлялися

найперше у роздачі папами римськими вищих церковних посад чи земель своїм родичам, то сьогодні – це надання певних преференцій у політиці, бізнесі тощо на основі найперше родинних зв'язків. Світовий досвід засвідчує: непотизм більшою чи меншою мірою, але присутній і в поліархіях, і в неавторитарних, гібридних та ін. режимах. Він має багато проявів: це і преференції при визначення місця у виборчому списку партії, і призначення на високу або ж корупційно привабливу посаду тощо. Політичний непотизм є формою патронату, застосування якої зумовлює конфлікт інтересів. Оцінка непотизму представлена у міжнародно-правових актах. Так, у Конвенції ООН проти корупції непотизм визначено як прояв корупції, який шкодить суспільству та державі; це здобуття особою нових посад чи переваг не через високі професійні здібності, а через її причетність до певного середовища [82].

Отже, на нашу думку, політичний непотизм – «деструктивний неформальний політичний інститут, який проявляється в здійсненні державними, політичними високопосадовцями латентної функції «соціального ліфта» для певного кола осіб (родинне коло), забезпечуючи їм в обхід прозорих процедур певні преференції (призначення на посади, місце у прохідній частині виборчого списку тощо)» [193, с. 86].

Від інституту непотизму за суб'єктивним складом відрізняється кронізм. Загальновідомою є схильність політиків оточувати себе колом людей, з якими розвивається соціальна, бізнесова, політична дружба. У подальшому критерій дружби зумовлює призначення «друзів» на посади, сприяння наданню їм вигідних урядових контрактів, включення у прохідну частину партійного списку тощо. І. Діденко підкреслює, «на практиці кронізм полягає в тому, що на певні посади призначаються переважно не родичі, а знайомі, друзі чи інші наближені до конкретної людини особи» [48, с. 104].

Отже, політичний непотизм, про який ми зауважували вище, і політичний кронізм, на перший погляд видаються схожими, але відрізняються суб'єктивним

колом: непомізм бере до уваги кровні, родинні зв'язки, а кронізм – дружні, товариські, партнерські. І кронізм, і непомізм зумовлюють конфлікт інтересів. Західні демократії пропонують як протидію таких неформальним підривним інститутам прийняття і подальше дотримання різноманітних кодексів честі, кодексів етичної поведінки (особливо це практикується щодо органів державної влади, інколи – щодо політичних партій). Таким чином, політичний кронізм – це «деструктивний неформальний політичний інститут, який полягає у посадовому просуванні, забезпеченні інших преференцій політикам, державним службовцям, що належать до дружнього кола, порушуючи принципи прозорості, транспарентності» [193, с. 86] просування професійною чи політичною ієрархією.

Ще одним неформальним підривним інститутом виступає фаворитизм – практика надання несправедливих преференцій одній особі або групі осіб коштом інших [284]. Політичний фаворитизм проявляється під час розподілу законодавчих дозволів, урядових субсидій, державних закупівель, надання спеціальних податкових пільг. Зазвичай фаворитизм передбачає механізм *quid pro quo* (послуга за послугу), що набуває непрямої форми [48, с. 104]. Отже, політичний фаворитизм – «неформальний підривний політичний інститут, який полягає у наданні необґрунтованих преференцій особі чи групі осіб (акторів державотворчого, політичного процесу) з розрахунком на взаємні послуги» [193, с. 86].

Наступним неформальним політичним інститутом підривного характеру є корупція, а точніше – політична корупція. Це неформальний деструктивний інститут, який проявляється у неправомірному використанні суб'єктами державотворчого, політичного процесу з корисливих мотивів (рентозорієнтована опортуністична поведінка політичних акторів) ресурсів влади в приватних інтересах чи інтересах вузьких груп, приватизацію публічних ресурсів (аж до монополізації політичного ринку, своєрідного «захоплення держави»). Політична корупція виступає тим латентним інститутом, який спрямований на реалізацію

владних інтересів і набуття певної користі, преференцій від участі у політичному процесі в обхід визначеним процесуальним механізмам [189, с. 92–94].

Розглянемо ще один неформальних підричний інститут – інститут патрон-клієнтизму². Він є системою неформальної організації політичної влади, способом «отримання ресурсів для участі у політичній грі» [76, с. 281]. Якщо звернутися до історії патрон-клієнтських відносин, то вона сягає корінням Стародавнього Риму (з II ст. до н.е.), у якому існувало персональне або ж колективне підпорядкування «клієнтів» (залежних осіб) «патрону» (голові роду), на користь якого клієнт мав певні обов'язки. Староримських патрона й клієнта поєднувала взаємна довіра; патрон охороняв клієнта від образ, представляв його інтереси в суді та надавав йому землю тощо. Тогочасний інститут клієнтелі відбивав аристократичний характер громадянського життя. Взаємодія між патроном і клієнтом збільшувала шанси обох суб'єктів: клієнта на отримання тих чи інших благ, а патрона – на перемогу у відборах на вищі державні посади [184, с. 279–280].

Звісно ж, сучасна система патрон-клієнтських відносин відмінна від староримської. Вона може бути представленою як певна мережа, здебільшого спрямована на контроль за різними розподільчими механізмами (розподіл матеріальних благ, робочих місць, землі, дозволів, ступеня відповідальності та санкцій, привілеїв і под.). Патрон-клієнтизм став відносинами особистої залежності між особами, які не поєднані родинними стосунками, що базуються на обміні благами між патроном і клієнтом, які наділені відмінними ресурсами [309, с. 103–133]. У сучасному суспільстві поширення патрон-клієнтизму свідчить про кризу соціальної солідарності та колективної дії [184, с. 280]. На думку українського дослідника-політолога І. Поліщука, клієнтизм «створює ситуацію, коли загальні публічні інтереси стають вторинними у порівнянні з приватними інтересами лідерів клієнталістичних мереж» [184, с. 282]. Клієнтизм став панівним механізмом формування політичних еліт у пострадянській період за

---

² Ми прихильні до такого українського відповідника цього терміна, хоч частіше уживаним є звання «патрон-клієнтелізм».

формального збереження сучасного інституційного дизайну. Клієнтизм, на думку Я. Телешуна, передбачає такі відносини, в основі яких лежить взаємовигідний обмін послугами між особами різного статусу і влади; клієнтові, зазвичай, надається протекція в обмін на його лояльність і політичну підтримку. Стійкість таких зв'язків зумовлена тим, що вони вигідні обом соціально нерівним сторонам: для патронів ці зв'язки є механізмами впливу, а для клієнтури – формою захисту [223, с. 81]. Патрон-клієнтські мережі будуються на міжособистісних контактах і неформальних домовленостях; це персональні відносини обміну приватними благами. Отже, інститут політичного патрон-клієнтизму – «деструктивний неформальний політичний інститут, який полягає у встановленні відносин панування-підпорядкування між особами з різними ресурсними можливостями, зазвичай не поєднаними родинними стосунками, одні з яких забезпечують іншим протекцію в обмін на їх лояльність і політичну підтримку» [193, с. 86].

Ще одним неформальним підричним інститутом є клан: родовий, політичний, економічний, регіональний та ін. Клан у первинному значенні цього слова (у кельтів) означав рід або плем'я. Згодом, у період розкладу родоплемінних відносин, кланом називали групу кровних родичів, нащадків одного древнього роду [116, с. 122]. Клани ХХ–ХХІ століть істотно еволюціонували від своїх ранніх форм. Е. Гіденс, визначаючи сучасні клани в межах класичних інтерпретацій поняття, вказує на внутрішньокланові зв'язки, які виходять за межі звичних сімейних зв'язків: релігію, економічні зобов'язання, територію проживання, ідентифікацію [34, с. 370]. Якщо ж звернутися до некласичних тлумачень клану, то, найперше, вони не передбачають родинної основи (хоча земляцтво як критерій прийняття в політичний клан теж зустрічається). Клани – не етнологічні об'єкти чи сімейні системи, а «соціальні групи з особливими характеристиками, частина з яких схожа з клановими, наприклад, замкнутість, довіра між членами групи» [116, с. 126]. Клани постають як групи взаємодопомоги. Різноманітні ієрархічні структури, наприклад фінансово-промислові групи, є прикладами організації за

форматом клану, тобто з чіткою ієрархізацією. Такі клани увиразнюють стратегію кооперації в інтересах посилення безпеки, стабільності певної групи. Радіус кланової довіри є звуженим, обмежений колом перевірених людей, які становлять певну мережу для здійснення своїх економічних, політичних чи ін. завдань. Пострадянський досвід показує, що клани можуть бути не лише на етнооснові, але й об'єднані спільною справою та неформальними взаєминами закриті латентні групи представників політики, бізнесу, бюрократії, судової та правоохоронної систем, інколи – злочинного світу. В межах такого клану «неформальні внутрішньогрупові норми та правила поведінки відіграють значно істотнішу роль, аніж формальні закони, і недотримання перших карається значно серйозніше, аніж недотримання других» [116, с. 127]. Клани у владі є неформальними структурами політичної еліти. Пострадянський простір став прикладом того, що політична еліта в окремих державах (наприклад, Російській Федерації) стрімко повертається до патримоніалізму, традиційного клієнтизму. У такого типу кланах, крім ієрархічної структури довкола одного чи кількох політиків, рисами є непостійний характер членства, наявність спільних цінностей, завдяки яким і підібрані учасники клану. О. Гаман-Голутвіна вказує на такі сутнісні характеристики кланів, як клієнтизм, закритість, виключно корпоративна, партикулярна орієнтація [30, с. 335]. Зазвичай, клан функціонує поза рамками якоїсь однієї державної, політичної структури, а пронизує значну їх кількість.

Отже, більшість угруповань, іменованих «кланами», не пов'язані родинними, етнічними відносинами, які надають особливу стійкість, згуртованість таким утворенням. До класичного розуміння клану найбільш відповідні сьогодні держави Центральної Азії. Україна стикнулася з прикладами політичних кланів як кримінальних фінансово-політичних груп, наприклад, Донецький клан періоду президенства В. Януковича. На думку казахської дослідниці А. Кушкумбаєвої, клан є «неформальним об'єднанням людей, пов'язаних між собою як формальними, так і неформальними відносинами, яке

спрямоване на отримання певних вигод від наявної кон'юнктури», а політичний клан є «кланом, інкорпорованим у політичні інститути» [99, с. 3]. Дослідниця наблизила розуміння клану до патронажних мереж [99, с. 9]. Виникненню елітарних кланів можуть сприяти регіонально-географічні, господарчо-культурні, історичні та ін. особливості. Політичні клани є доволі стійким явищем у політичних практиках різних держав планети; їх помилково вважати лише характеристикою держав, приналежних до третього та четвертого світу. Звичайно, розвинена демократія руйнівню впливає на клани, але не зліквідує їх; вони продовжують за таких умов відігравати свою тіньову роль [66, с. 59–60]. Наприклад, прикладами таких кланів є клани американських президентів (Кеннеді, Рузвельти, Адамси та ін.). Політичний клан є пірамідальною багат шаровою структурою: публічний політик як символ клану; група політичної підтримки публічного політика; група економічної підтримки (фінансово-промисловий капітал); медіа, які обслуговують інтереси клану; силові структури, спецслужби тощо [92, с. 47]. Феномен політичного клану полягає у тому, що він інкорпорується у формальні інститути (партії, громадські рухи, державні інститути тощо), які використовуються як інструменти та механізми реалізації кланових інтересів.

Отже, інститут політичної клановості - це «неформальний деструктивний інститут, який полягає у наявності політичної еліти з ієрархічною (пірамідальною), закритою структурою, утвореною на основі одного чи кількох об'єднавчих чинників (кровна спорідненість, територіальність, бізнес-інтереси, політичні цілі) задля кооперації в інтересах посилення безпеки, стабільності певної групи (корпоративна партикулярна спрямованість)» [193, с. 86]. Сьогодні рідше створюється на основі кровної спорідненості (родові клани) чи територіальності (родові клани), а частіше – на основі бізнес-інтересів (економічні клани) або ж політичних цілей (політичні клани).

Висновки до розділу 1.

1. Історіографія дослідження неформальних деструктивних неформальних інститутів політики засвідчує зростання в останні десятиліття дослідницького інтересу до них. Водночас, якщо одним інститутам (як-от корупції) приділена значна увага наукової політологічної спільноти, то до інших вона є меншою. Винятками є окремі регіони, у яких з огляду на виразну присутність певного деструктивного інституту, вони зумовлюють підвищений інтерес дослідників. Прикладом може слугувати інститут кланів у державах Центральної Азії.

2. Вивчення неформальних деструктивних (підривних) інститутів політики, на нашу думку, уможлиблюється завдяки методологічному інструментарію неоінституціоналізму, позаяк неформальні практики виникають і функціонують саме в певному інституційному середовищі. Саме методологія неоінституціоналізму, широко тлумачачи поняття «інституція», досліджує в динаміці (як взаємодію індивідів у процесі обміну) неформальну структуру політичних інституцій, результати її впливу на політичну систему. Неоінституційний аналіз включив, на відміну від класичного інституціоналізму, у поле свого вивчення «тіньові», латентні неформальні інститути.

3. Деструктивні (підривні) неформальні політичні інститути визначено як різновид політичних інститутів, які зумовлюють неформальну інституціоналізацію (систематичну руйнацію формальних і конструктивних неформальних інститутів) та деформалізацію (заміщення формальних інститутів, неформальною інституціоналізацією). Ці інститути підміняють формальні правила і зумовлюють негативні ефекти. До них відносимо політичний непотизм (сімейність, кумівство), політичний кронізм, політичну корупцію, політичний фаворитизм, політичний патрон-клієнтизм, політичну клановість та ін.

4. З позицій політичної науки та опираючись на методологію неоінституціоналізму нами запропонована теоретико-методологічна концептуалізація основних видів неформальних підривних політичних інститутів. Вони визначені як деструктивні неформальні політичні інститути з акцентом на характерних особливостях (див. табл. 1).

Табл. 1. Характеристики деструктивних політичних інститутів

Інститут	Сутнісні особливості інституту
політичного непотизму	здійснення державними, політичними високопосадовцями функції «соціального ліфта» для певного кола осіб (родинне коло), забезпечуючи їм в обхід прозорих процедур певних преференцій (призначення на посади, місце у прохідній частині виборчого списку тощо);
політичного кронізму	посадове просування, забезпечення інших преференцій високопосадовцями, політиками осіб зі свого дружнього кола всупереч принципам прозорості, транспарентності;
політичного фаворитизму	надання державними, політичними високопосадовцями необґрунтованих преференцій особі (групі осіб) із розрахунком на взаємні послуги;
політичної корупції	неправомірне використання суб'єктами державотворчого, політичного процесу з корисливих мотивів (рентозорієнтована опортуністична поведінка політичних акторів) ресурсів влади в приватних інтересах чи інтересах вузьких груп, приватизацію публічних ресурсів; спрямовується на реалізацію владних інтересів і набуття певної ренти, преференцій від участі у політичному процесі в обхід визначеним процесуальним механізмам;
політичного патрон- клієнтізму	відносини панування-підпорядкування, які встановлюються між особами з різними ресурсними можливостями, зазвичай не поєднаними родинними стосунками, одні з яких забезпечують

	іншим протекцію в обмін на їх лояльність і політичну підтримку;
політичної клановості	виникає на основі одного чи, зазвичай, кількох об'єднавчих чинників (кровна спорідненість, територіальність, бізнес-інтереси, політичні цілі) задля завоювання та утримання влади.

РОЗДІЛ 2. ДЕСТРУКТИВНІ НЕФОРМАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

2.1. Інституційні характеристики центральноазійських держав.

Опираючись на методологію неоінституціоналізму, на прикладі держав Центральної Азії ставимо завданням проаналізувати діючі в них неформальні політичні інститути, зокрема деструктивного, підривного типу. Корупція, патрон-клієнтські мережі, непотизм, клановість, патримоніальні практики, фаворитизм тощо чітко виражені в центральноазійському регіоні пострадянського періоду.

«Відзначимо, що соціально-економічні та політичні проблеми центральноазійських держав в основному збігаються, хоча кожна з них має певні особливості, стоїть перед особливими викликами. Ці держави мають унікальний досвід інституційного будівництва в умовах демократичного пострадянського транзиту. Так, Казахстан є економічно найрозвиненішою державою, а з точки зору стабільності випереджає регіональних сусідів; роль кланів у цій державі менша, натомість зростає значення олігархічних груп. Натомість в Узбекистані ключовим актором, який визначає порядок денний політики, залишаються клани» [186, с. 76]. На великій ролі кланів у Киргизстані та порівняно незначні – у Казахстані акцентує й дослідник С. Жигжитов [56, с. 266].

На думку політолога Р. Саттарова [212], ні одна з держав Центральної Азії за роки незалежності не створила реальну модель модернізації. «Замість прийняття підтриманих Заходом демократичних ідеалів і ринкових механізмів як пріоритетних шляхів досягнення економічного зростання та політичної

стабільності, Центральна Азія зіткнулася з тим, що її розвиток обмежується владою, накопиченою авторитарними режимами, олігархами та кримінальними мережами» [128]. Проблема демократичного перетворення виявилася своєрідною пасткою для центральноазійських держав, що «опинилися поза модернізацією та раціоналізацією, тобто відтворювали традиційні архаїчні практики, що є неадекватними сучасному світові та стрімкій динаміці економічних процесів і соціальних змін» [57, с. 406]. «При утворенні нових незалежних держав у центральноазійських державах був певний інституційно-правовий вакуум і він заповнився неформальними відносинами й інститутами. Діючі системи особистих зв'язків у цих державах – компонент традиціоналізму, архаїчності політики, що суперечить модерній інституційній структурі» [186, с. 77].

На присутності в центральноазійських державах регіонально-кланових зв'язків акцентує й українська дослідниця-політолог Т. Ляшенко. Ці зв'язки, на її думку, засновані на земляцькій єдності та певним чином структуровані на всіх рівнях соціальних відносин [124, с. 250]. Після розпаду СРСР, коли вже не було спроб радянської влади ліквідувати інститут клановості, вплив кланів на внутрішню політику зріс. На клановому характері влади в державах Центральної Азії та виході в пострадянський період на нові позиції трайбалістичних практик акцентує і Г. Кліпкова [74, с. 91]. Погодимось з американською дослідницею К. Коллінс, яка у книзі «Логіка кланової політики в Центральній Азії» зауважила: «формальні режими усе більше вбирають у себе неформальну кланову політику. Клани стають первинним джерелом політичної й економічної влади в міру того, як неформальні зв'язки, клани проникають в інститути режиму. Кланова політика перешкоджає консолідації як демократичних, так і авторитарних режимів і може їх підірвати» [279, с. 226].

Отже, для країн Центральної Азії характерне співіснування офіційних правових та інституційних структур із паралельною мережею заступницьких зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтського характеру, які

детермінують громадські та ділові стосунки [251]. «Своєрідна ментальність і широке розповсюдження родинних зв'язків у центральноазійських народів є реплікаторами тіньових практик. Неформальні інститути є визначальними у державному будівництві країн Центральної Азії. Глави держав і очільники формальних державних інститутів управляють із розширеним використанням неформальної влади. Лояльність до особи глави держави поціновується вище за лояльність до закону» [186, с. 77].

«Свого часу радянська влада намагалася послабити традиційні інститути, але безуспішно: неформальні інститути адаптувалися та вижили, а після розпаду СРСР відбувся їх своєрідний ренесанс, взаємопереплетіння з формальними інститутами. Гіперконцентрація влади в руках президентів і патерналізм у політичній культурі громадян зумовили ситуацію, за якої центр влади сконцентрований у руках президентів. Водночас глав центральноазійських держав навряд можна уважати незалежними, позаяк вони вимушені більшою чи меншою мірою зважати на інтереси кланів. Неформальні кланові мережеві структури превалюють у суспільстві, а елітам необхідна їх підтримка для збереження не лише своєї влади, але й соціального порядку. Приналежність керівників держави, вищих посадовців до певних кланів зумовлює несправедливий розподіл суспільних благ, позаяк у пріоритеті буде клан, з яким пов'язаних конкретний керівник» [186, с. 77].

Отже, держави Центральної Азії мають низку характеристик, у контексті яких доцільно розглядати причини появи та укоріненості деструктивних неформальних інститутів. Серед них вкажемо на:

- «переплетення патріархально-родових відносин із модернізмом, потребою реагувати на виклики глобалізації;
- клановість політики, яка посилюється встановлення суперпрезидентських республік;

- сакралізація державних лідерів і встановлення режиму їх практично необмеженої влади;
- культивування патерналістського типу політичної свідомості громадян;
- зрощення влади та фінансово-промислового капіталу;
- скерування значною мірою взаємодії між політичними акторами неформальними нормами;
- політичний фаворитизм і корумпованість керівної еліти» [185, с. 43–44].

«Така характеристика держав як політичний режим є визначальною у визначенні допустимих рамок для деструктивних неформальних політичних інститутів, позаяк відхід від демократичних традицій зазвичай (за нечисельними винятками у світовій практиці) укорінює в їх у політиці» [186, с. 78]. В усіх державах Центральної Азії є та чи інша модифікація неоавторитарного режиму [157, с. 116]. Наприклад:

– у Туркменістані існує, за визначенням Ю. Нісевича [157, с. 116], персоналістський режим (президенти С. Ніязов (1990–2006) і Г. Бердимухамедов – політичний спадкоємець С. Ніязова з 2007 року до сьогодні). Р. Жангожа та Т. Метельова, характеризуючи Туркменістан, вважають, що ми «маємо справу з однією з форм тоталітаризму, в якій поєднано ознаки диктатури з особливостями східних «деспотій» [55, с. 214]; тут мова найперше про період президентства С. Ніязова (1990–2006). О. Фісун визначає, як «султаністський неопатримоніалізм» [240, с. 10];

– в Узбекистані також виражений неоавторитарний режим персоналістського різновиду, де 26 років державу очолював І. Карімов (1990–2016); наприкінці 2016 року відбулися вибори глави держави; програма Ш. Мірзійоева вказує на деякі відмінності від його попередника, однак попри певну лібералізацію давати м'якшу оцінку цьому режиму немає підстав.

Як слушно акцентує О. Фісун, «у більшості випадків пострадянські політичні траєкторії після падіння Радянського Союзу вели не до встановлення

демократії, а до відновлення і модернізації системи напівтрадиційного панування» [240, с. 3]. Американська дослідниця з проблем Центральної Азії М. Б. Олкотт у дослідженні «Другий шанс Центральної Азії» [166] зауважує, що лідери країн Центральної Азії не схильні до демократичних реформ. Натомість вони більше перейняті експлуатацією природних та ін. державних ресурсів, збереженням контролю над населенням, аніж розвитком демократичних інститутів. На одну з причин стійкого авторитаризму в державах Центральної Азії виділяє О. Кожухар – відсутність у радянський період в цих республіках політичного дисидентського руху. «Внаслідок відсутності організованих альтернативних структур, рухів, народних фронтів, історична й азійська специфіка зумовила те, що владу взяли в свої руки представники колишньої партійно-радянської номенклатури, а також вихідці з тих чи інших територіально-кланових угруповань [77, с. 101].

«В усіх державах Центральної Азії виражений підривний політичний інститут корупції – вона має системний характер» [186, с. 78]. В Індексі сприйняття корупції за 2016 рік Казахстан був на 132-му (найвищому в регіоні) місці, Киргизстан – на 137-му, Таджикистан – на 151-му, Туркменістан – 154-му, Узбекистан – 158-му місці світового рейтингу держав [256]. «За останні п'ять років зафіксовано незначне підвищення індексу кожної з п'яти держав, але вони не змінили загальну ситуацію» [185, с. 45]. В оцінках Transparency International уряди цих держав роблять недостатньо для мінімізації корупції, громадяни бояться виходити на антикорупційні протести. Рівень корупції знизити не вдається з причин недосконалості законодавства, неправильної кадрової політики, відсутності громадського та парламентського контролю тощо. «Ще висловлюємо припущення, що причина тотальної корумпованості вбачається й в типі політичної культури населення, яке у своїй більшості толерує корупцію (феномен корупційної прагматичності); натомість антикорупційні цінності не стали частиною загальної політико-правової культури жодного з центральноазійських народів – у них

домінує корупційний прагматизм. Владна ж верхівка поєднана інтересами з великим бізнесом» [186, с. 78–79].

Зупинимося на неформальних деструктивних інститутах в окремо взятих державах.

Республіка Туркменістан. «Складність аналізу країни зумовлена майже цілковитою непроникністю інформаційних кордонів Таджикистану. Доступна інформація дозволяє констатувати: політика цієї держави визначається найперше родоплемінним устроєм туркменського суспільства і номенклатурно-політичного істеблішменту» [185, с. 45]. Незалежний період розвитку Туркменістану характеризується дослідниками як «демодернізація» [55, с. 220]. Цю державу порівнюють із «феодальним заповідником». На переконання Ю. Федорова, «ніякої демократизації у Туркменії не відбувається і, схоже, не планується» [234, с. 94].

Як відзначають Р. Жангожа та Т. Метельова, наприкінці 1980-х років у країні формувалися елементи громадянського суспільства, але після приходу до влади С. Ніязова вони були швидко винищені [55, с. 201]. «Фактично відсутні актори, котрі б протидіяли руйнівним неформальним інститутам політики. Не можна до перемог демократії віднести й появу Демократичної партії Туркменістану (реформовані комуністи, які успадкували усі її характеристики й навіть лідера), яка довгий час узагалі була єдиною партією («партія влади») країни (до 2013 року)» [185, с. 45].

«Зауважимо: на відміну від решти пострадянських держав, Туркменістан від боротьби із хабарництвом і корупцією фактично відмовився» [185, с. 45]. «Всередині 1990-х років під гаслом соціальної справедливості заробітну плату державним чиновникам було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів» [55, с. 204].

«За С. Ніязова реальна влада фактично була зосереджена в одних руках, країна була максимально ізольована» [185, с. 45]. Туркменістан, як й інші окремі країни пострадянського простору, слугує прикладом системи «патронажного

президенталізму» [170, с. 60] (суперпрезидентська система правління). Зі зміною глави держави у 2006 році не змінився патріархально-консервативний стиль управління. Зауважимо: з-поміж близько двох десятків племен, котрі сукупно утворюють туркменську націю, провідними є теке (текінці), які становлять близько 40 % населення, а також йомуди й ерсари. Ці племена знаходяться у складних, подекуди конфліктних взаєминах. «Сьогодні майже $\frac{3}{4}$ державних чиновників та 90 % силовиків є текінцями, тобто вихідцями з того ж племені, до якого належить президент Г. Бердимухамедов» [185, с. 45].

«Патронажно-клієнтельні відносини пронизують туркменську політичну та інші системи» [186, с. 79]. «Правління і С. Ніязова, і Г. Бердимухамедова характеризує закритість і дистанційованість владної еліти від населення. Вона має сімейно-клановий характер» [185, с. 45]. «Еліта функціонує в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження» [170, с. 61].

Республіка Узбекистан. «У внутрішньодержавних і суспільних процесах Узбекистану понад чвертьстолітнього правління С. Ніязова було дуже мало місця для демократії та лібералізації» [185, с. 45]. Щодо постаті нового узбецького глави держави Ш. Мірзійоева висловлюються багато гіпотез: чи справді до влади прийшов реформатор³, а можливо певні зміни є результатом кланових воєн? Ш. Мірзійоев за перший рік президентства ініціював зміни, схвально сприйняті світом: в країну вперше допущено Верховного Комісара ООН із прав людини, відпущено низку політичних в'язнів, почала уможливлуватися відкрита критика влади, валютна лібералізація, курс на нормалізацію відносин із державами-сусідами тощо. Поки що зарано оцінювати реформи нового глави держави, адже важливе не проголошення курсу на зміни, а реальні результати реформи. Навіть якщо ці зміни будуть послідовними, важливий вихід політичної культури

---

³ Проривом доби Ш. Мірзійоева вважаються навіть такі звиклі для демократичних держав права, як можливість вільного фото-, відеофільмування, використання дронів. Лише від лютого 2018 р. в Узбекистані уможливлено це для туристів.

населення на інший рівень, який уможливив би попит узбеків на демократичні перетворення.

В Узбекистані «помітне домінування кланів, найпотужнішими з яких є ташкентський і самаркандський; інші клани значно слабші у своєму впливі на прийняття важливих державних рішень і обмежують свою політичну присутність органами місцевого самоврядування» [185, с. 45]. «Відповідно до кланового характеру політичної влади в Узбекистані, реальний політичний процес здійснюється шляхом взаємодії кількох регіональних елітних груп (кланів), які взаємодіють на основі патрон-клієнтської системи» [186, с. 79]. Ж. Сарабеков убачає причину збереження патрон-клієнтської системи у тому, що вона й сьогодні залишається «основним механізмом представництва інтересів різних груп узбецького населення» [210, с. 15]. «У такій елітній групі населення бачить «своїх людей», через яких можна вирішити проблеми. Стійкі позиції кланів Узбекистану є результатом ретрадиціоналізації узбецького суспільства, обумовленої повільними темпами соціально-економічної модернізації. Відповідно, політична конкуренція також проходить у межах кланових відносин» [185, с. 46].

Республіка Таджикистан. «Характерними особливостями цієї держави є слабкість громадянського суспільства, зумовлена найперше руйнівним тиском на нього держави; відсутність громадського контролю та підзвітності політиків; системна корупція. Ці чинники посилюють роль неформальних інститутів політики, створюють сприятливі умови для деструктивних політичних механізмів. Відсутня транспарентність як характеристика демократичної політики; унеможливлений контроль громадян за статками політиків, державних службовців» [186, с. 80]. І. Кушнар'єв вказує на наявність у цій державі таких сильних традицій і культурних зв'язків, що «навіть фінанси мають менше значення у порівнянні з дотриманням звичаїв» [110, с. 73]. Безумовно, такі передумови сприяють непотизму. Міцні традиційні цінності дисонують із

цінностями плюралістичної політичної культури. Г. Кохан відзначає тотальну корумпованість всіх сфер життя Таджикистану, у т. ч. й політичної [87, с. 166].

Названі характеристики Таджикистану доповнює дослідниця Е. Науразова. Серед проблем Таджикистану вона відзначає «відсутність у громадян доступу до інформації, недотримання законодавства, неієвість механізмів контролю та покарання, відсутність контролю за фінансами політичних партій, використання адміністративного ресурсу та встановлення адміністративних бар'єрів, контроль політичних партій за засобами масової інформації і т. д.» [152]. «У Таджикистані відсутня політична конкуренція, вільні вибори, незалежні суди та медіа. Недоступною є інформація про джерела фінансування політичних партій. У цій державі відсутнє пряме державне фінансування партій, тому можна припустити їх значну залежність від спонсорів» [186, с. 80].

О. Шафарієва відзначає: попри те, що кланова структура характерна для усіх центральноазійських держав, тільки в Таджикистані суперечності між кланами зумовили затяжний внутрішній конфлікт [258, с. 98]. До таких кланів належать кулябський, ходжентський, памірський, гармський, бадахшанський та ін. Панівним на сьогодні є кулябський клан на чолі з главою таджицької держави Е. Рахмоном.

Киргизька Республіка. «Ця держава демонструє доволі нетипову для держав регіону динаміку розвитку» [186, с. 80]. Її часто називають «острівцем демократії» (краще, на нашу думку, «анклавом демократії», оточеному неоавторитарними державами). Така характеристика найперше зумовлена двома революціями – Тюльпановою (лютий – березень 2005 року), Посттюльпановою (квітень 2010 року). Адже для Центральної Азії не є характерно, щоб революційним методом усувалися від влади родинно-кланові режими. Серед причин Тюльпанової революції – не лише соціально-економічні, а й авторитарно-кланове управління країною, корупція, сімейність (клан А. Акаєвих) тощо [108, с. 81]. «У результаті системних трансформацій у державі не відбулося, лише ротувалося вище

керівництво: влада була узурпована іншим кланом – Бакієвих. Тобто, перша революція не змінила ситуацію у Киргизії: збереглися усі атрибути режиму Акаєва – сімейність, клановість, корупція, звуження прав і свобод громадян, фактичне встановлення режиму одноосібної влади. Посттютьпанова революція фактично стала реакцією на збереження ролі неформальних інститутів в управлінні державою» [186, с. 80].

«Дві киргизькі революції увиразнили протестні настрої проти корумпованості та авторитаризму очільників киргизької держави. Але попри таку траєкторію руху Киргизстану до демократизації, у постреволюційний період інтереси бізнесу, криміналітету та політики продовжували зближатися, рівень корупції залишився надвисоким, справедливе правосуддя та верховенство права відсутні тощо» [186, с. 80]. Це наводить на міркування, чи не є Киргизія є прикладом «держави, яка не відбулася» [251]. Адже її ознаками були та залишаються згадані вище характеристики, видається, що відбувалася лише імітація реформ, збережено визначальну роль деструктивних неформальних інститутів політики тощо.

Певний час у Киргизії були законодавчо закріплені надзначні повноваження глави держави, зокрема за президентства К. Бакієва прийнято нову редакцію Основного Закону (2007). Ці зміни уможливили фактичну узурпацію державної влади, формування суперпрезидентської форми правління, за якої неформальні інститути управління («сім'я») стояли вище державних інституцій [9, с. 81]. Загалом за перших двох президентів Киргизії задля розширення повноважень глави держави було проведено 5 референдумів і 8 ревізій Основного Закону [160], тобто інституційний дизайн є вкрай нестабільний.

Шляхом зменшення повноважень президента (у 2010 році), розширення повноважень прем'єр-міністра (у 2016 році), киргизька влада намагалася позбутися уже традиційних клановості та кумівства. Оцінюючи результативність цих реформ, киргизька політик Ш. Айтматова звернула увагу: «Киргизія хотіла

здійснити стрибок від кумівства до парламентаризму, але ця спроба виявилася невдалою. Парламентаризм у Киргизії має поверхневий характер» [2]. Клановість, непотизм поглиблюються й системною корупцією, якою інфіковані «практично усі сфери життєдіяльності Киргизстану», вона становить «реальну загрозу національній безпеці» [167, с. 5]. На думку Д. Гуллетта [291], британського дослідника генеалогічної конструкції Киргизстану, використання родоплемінної чи регіональної ідентичності для досягнення певних цілей, зокрема політичних, є не чим іншим, як формою корупції. К. Дж. Боконбаєв вважає, що «для киргизів трайбалізм (і непотизм) упродовж усієї історії, навіть завуальовано у радянський період, був основоположною формою взаємовідносин» [19, с. 9–10].

Український дослідник І. Миклащук констатує, що «хоча деякі механізми авторитарної політичної системи, такі, як мажоритарна система виборів депутатів парламенту зникли, зв'язок лідерів політичної еліти з населенням конкретних місцевостей залишається сильним, що посилює сімейно-клановий принцип. В умовах слабкої держави політичні та бізнес-еліти прагнуть розвинути сильні клієнтистські відносини з населенням конкретних місцевостей (зазвичай, це рідні міста та села, а також виборчі округи), тим самим послаблюючи вплив формальних державних інститутів» [139, с. 228]. Змінилися після двох революцій хіба що деякі «правила гри»: якщо раніше державні посади у структурах виконавчої влади й органах місцевого самоуправління обіймали родичі глави держави, то після революційних подій – рідня та близьке оточення депутатів від партій, які входять до правлячої коаліції [179]. «За час президентства А. Атамбаєва (з 2011 року) відбулося кілька арештів політиків високого рівня за звинуваченнями у корупції, але корупція глибоко укорінилася у киргизській політиці» [186, с. 81].

Громадянське суспільство, попри дві революції, залишається слабким; партії не зуміли стати ідеологічно зрілими об'єднаннями громадян, а залишаються партіями окремих особистостей. Окрім цього система виборів передбачає закриті

партійні списки, коли відбір депутатів здійснює партійне керівництво, а не виборці; це призводить до використання партійним істеблїшментом партій як патронатних мереж [108, с. 83–84].

«15.10.2017 р. у Киргизії пройшли президентські вибори. Особливість цієї кампанії – це перші вибори, які пройшли у конституційно визначені терміни ротації президентської влади, а також були мирним способом зміни влади. Але, попри важливість вказаного, це не є свідченням транспарентності електорального процесу, в ході якого були зафіксовані значні порушення. Новий киргизький глава держави С. Жеенбеков вступив у повноваження 01.12.2017 р., його реформи поки що зарано оцінити. Але навряд це будуть прозахідні ліберальні новації, враховуючи, що новообраний глава Киргизстану представляє «партію влади» (Соціал-демократична партія Киргизстану) і має минуле радянського партійного функціонера, був активно підтримуваний своїм попередником-президентом А. Амбаєвим. Наприклад, уже невдовзі по завершенні виборчої кампанії почалося переслідування основного електорального конкурента С. Жеенбекова – О. Бабанова» [186, с. 81].

Зауважимо, що в оцінках Киргизії далеко не завжди звучать її образні оцінки як «острівця демократії». Поширеною у політологічному дискурсі є й оцінка років незалежності як «часу втрачених можливостей», позаяк було встановлено сімейно-клановий режим, який «корумпований і зрісся з криміналом», що зумовило «дискредитацію інститутів державної влади та масштабне розграбування національних багатств» [85, с. 6]. На жаль, попри дві революції системна корупція у Киргизстані стала серйозною перешкодою на шляху поступального розвитку суспільства, економіки тощо. Найгіршим, вважаємо, є те, що корупція міцно укорінилася у свідомості киргизів як необхідна умова існування (корупційний прагматизм).

Республіка Казахстан. Ця держава займає особливе місце з-поміж країн Центральної Азії. Казахстан називають державою «невиконаних обіцянок», яка

опинилася «у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією» [166]. Як і для інших держав регіону, для Казахстану притаманна жорстка президентська вертикаль. У порівнянні з іншими державами Центральної Азії, у Казахстані присутній м'який центристський авторитаризм [125, с. 265–266; 233, с. 24]. У законодавстві Казахстану є низка стримувальних для розвитку багатопартійності норм; зберігається панівне становище пропрезидентської партії «Нур Отан». Діяльність політиків регламентують не лише нормативно-правові акти, а й система неофіційних відносин, за якої тіньова економіка доповнює тіньову політику [105, с. 92].

К. Борисова, вивчаючи роль неформальних інститутів в управлінні Казахстаном, відзначає, що серед них визначальними для системи управління Казахстаном є сім'я глави держави, клан чи елітне угруповання, яке вибудовується за принципом кровноспоріднених зв'язків учасників, їх приналежності до однієї локальної спільноти (жузу, племені, роду) [20, с. 45]. Зародження неформальних інститутів на нинішніх казахських землях відбулося ще у середніх віках, що відбиває тогочасне звичаєве право. І. Кушнар'ов звертає увагу, що казахи (як й інші, уважаємо, народи Центральної Азії) у непотизмі та фаворитизмі на догоду «своїм» бачать порушень правил, які регламентують публічну сфери. Навпаки, у цьому вбачається гуманізм, «людське» обличчя чиновника, політика, який цінує прихильність близьких і завше готовий підтримати їх своїми зв'язками та впливом. Тобто, у казахів відсутнє розуміння того, що у таких відносинах замаскована корупційна компонента, що призводить до протиставлення інтересів учасників таких відносин з устремліннями інших членів спільноти [105, с. 94]; їм не вбачається можливий конфлікт інтересів у наслідках неформальних практик.

Т. Татубаєв вважає кланову культуру зі взаємною порукою перешкодою для прогресивних змін [222, с. 130]. Ця культура освячена традицією та є легітимною у масовій свідомості населення Казахстану, а тому не сприймається за соціальний виклик; застосування санкцій до тих, хто просуває кланові цінності навіть не

припускається. Корумпованим групам казахського суспільства, на переконання Т. Татубаєва, «іманентно притаманно створювати умови для самовідтворення та запуску механізми гальмування модернізаційних процесів» [221, с. 95].

«В усіх центральноазійських державах клановість поєднується з вираженим непотизмом. Родичі усіх колишніх і діючих очільників країн Центральної Азії займають низку важливих посад у державі та бізнесі. Інформація про родичів-високопосадовців є максимально утаємниченою; зазвичай, окремі факти стають відомими завдяки журналістським розслідуванням. Наприклад, щодо Узбекистану озвучуються факти про обидвох зятів Ш. Мірзієєва; щодо Туркменістану – про сина президента Г. Бердимухамедова. У Таджикистані у 2016 році узаконено можливість безстрокового президентства Е. Рахмону (переобирався уже чотири рази). Вочевидь на цю посаду готується його старший син Р. Емомалі, який від січня 2017 року є мером Душанбе (до цього очолював агентство із державного фінансового контролю й антикорупційної діяльності). Одна з доньок президента Е. Рахмона, О. Рахмон, керує апаратом глави держави, інша, Р. Рахмонова, очолила департамент міжнародних відносин Міністерства закордонних справ Таджикистану. Серед інших прикладів, у Казахстані найближчі родичі Н. Назарбаєва віддають перевагу прокурорським посадам, а також роботі у спецслужбах; вони керують державними установами, національними компаніями та банками. Донька Н. Назарбаєва, Д. Назарбаєва, у 2015 році була заступником прем'єр-міністра Республіки Казахстан, а від серпня 2016 року – депутат сенату парламенту. Відзначимо, що у Киргизії зараз є дещо змінилася ситуація, ймовірно – все ж результат двох революцій, адже у 2005 році отримання двома дітьми першого глави держави А. Акаєва спровокувало Тюльпанову революцію. Другий глава держави К. Бакієв призначав на високі посади родичів, що не в останню чергу зумовило Посттюльпанову революцію» [186, с. 82].

Загалом для центральноазійського регіону характерний етатизм, сильні общинні традиції, відсутність свободи особистості тощо. На цьому акцентує у

своєму дослідженні український політолог В. Якушик [267]. Цим державам був нав'язаний радянський варіант цивілізаційної модернізації, який був несумісний із традиційними соціальними відносинами народів Центральної Азії, їх культурами [46]. Т. Ляшенко доводить, що центральноазійські держави є поєднанням радянського минулого, ісламських традицій і сучасної модернізації [126, с. 386].

Наше дослідження показало, що в центральноазійських державах є значний вплив саме неформальних правил, відбувається «захоплення держави», коли сфера неформальної політики поглинає сферу формальної. Політика так і не стала публічною політикою, тобто не відбувся перехід від public policy до policy, розмиті межі між публічною та приватною сферами влади. Політичні системи аналізованих держав є прикладом деформалізації, коли формальні правила заміщені неформальними, вбудовані в структуру неформальних інститутів. Панування деструктивних неформальних інститутів можна вважати девіацією суспільно-політичного ладу аналізованих центральноазійських держав.

Нерозвиненість суспільства, відсутність громадянських інститутів та інших чинників активізації внутрішньополітичної конкуренції відкриває для владних режимів держав Центральної Азії майже необмежені можливості, за яких визначальними будуть саме деструктивні неформальні інститути політики.

«Понад чвертьстолітній період незалежного розвитку засвідчив відсутність в одних державах регіону поступу до демократичних цінностей, в інших – він незначний. В основному сформувалися режими, базовані на інших, аніж демократичні, ціннісних установках. Не вдалося домогтися справжнього представництва інтересів широкої громадськості, різних прошарків і груп населення. Реальна демократична конкуренція цілковито відсутня; вона витіснена переважно конкуренцією кланів» [186, с. 83]. Погодимось з позицією А. Куртова, на переконання якого політичний процес держав Центральної Азії спрямований на інтереси лише певної частини політичної еліти, а не «низів» [97, с. 316]. За роки незалежності у цих державах посилювалася лише структура президентської влади,

натомість інші державні структури ослаблювалися, а паростки громадянського суспільства узагалі викорінювалися. Відсутня внутрішньопартійна демократія. Критика з боку опозиції фактично цілковито заблокована.

«У певні періоди розвитку центральноазійських держав, їх влада навіть намагалася сконструювати партійні системи з панівною та цілковито підконтрольною главі держави партією. Наприклад, на сьогодні в Туркменістані діють три партії (довший час, за С. Ніязова, зареєстрованою була лише одна – Демократична партія Туркменістану, яка є спадкоємицею комуністичної партії; тільки у 2013 році в туркменському парламенті з'явилася опозиція від партії промисловців і підприємців Туркменістану). В Узбекистані діє чотири партії, в Туркменістані – вісім. Для порівняння: у Киргизії, яку як ми вже зауважували, образно називають «острівцем демократії», станом на середину 2017 року зареєстровано 226 партій» [186, с. 83].

Центральноазійським державам загалом характерне «засилля неформальних інститутів, що ховаються за фасадами формальних, але недієспроможних інститутів; всесильні та безкарні політичні еліти, що прагнуть виключно до самозбагачення; тотальна корумпованість державної влади; антидемократичний характер політичного режиму, безправність громадян, усунення суспільства від прийняття політичних рішень [...]» [74, с. 92–93]. Отже, значна роль у політичній системі держав Центральної Азії належить саме неформальним інститутам. «Інституційна система центральноазійських держав характеризується: 1) наявністю кланів (кланових утворень) як неформальних об'єднань людей, пов'язаних як формальними, так і неформальними зв'язками; 2) утворенням політичних кланів, тобто кланів, інкорпорованих в інститути влади; 3) наявністю патронатних мереж як спільнот людей, в основі єдності яких є матеріальний інтерес та потреба у взаємопідтримці при здійсненні позаправових фінансових, політичних дій; 4) значною корумпованістю політики на усіх рівнях» [186, с. 83].

2.2. Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей.

Для характеристики політичного процесу Білорусі, на нашу думку, необхідний аналіз не лише формальних інститутів, але й урахування увиразнених у цій державі різноманітних неформальних інститутів, найперше – деструктивного різновиду. Неформальні інститути у Білорусі стали певними неписаними правилами, які насаджуються поза офіційно санкціонованими каналами. Підривні неформальні інститути у Білорусі «часто є визначальними в політичному процесі, а їх вплив на формальні інститути істотний. Спадок радянського періоду сформував стійку перевагу такого виду неформальних інститутів на рівні як політичного управління, так і масової поведінки» [194, с. 93]. Так, Л. Баликіна вважає, що прояви в Білорусі непотизму, корупції є рудиментами пострадянської дійсності [14, с. 12]. «За такої ситуації формальні інститути поступово перетворюються лише своєрідний фасад неформальних. Видається, що формальні та неформальні деструктивні політичні інститути Білорусі не лише не перебувають у взаємній опозиції, але й доповнюють одні одних» [194, с. 93]. Розглянемо цей взаємовплив.

Погоджуємося із білоруськими дослідниками П. Лемещенком та О. Сидоровою, які доводять, що неформальні інститути у Білорусі «перешкоджають ефективному впровадженню ринкових інститутів і проведенню ринкових реформ» [121, с. 4]. Причина такого впливу неформальних деструктивних інститутів на політику Білорусі вбачається у передумовах, створюваних теперішнім політичним режимом. Дослідники солідаризуються щодо авторитарної природи білоруського режиму. Так, В. Гельман вказує на існування неконкурентного режиму з домінуванням неформальних інститутів [32, с. 59]. Ю. Нісневич визначає політичний режим Білорусі як неоавторитарний персоналістський [157, с. 116]; Д. Фурман – як неконкурентний неопатримоніальний режим [288]. В. Ровдо констатує «персоналістську авторитарну диктатуру» [204, с. 152], що стало

результатом «підданської політичної культури» [204, с. 149], а також слабкості пострадянської білоруської еліти. О. Фісун стверджує про формування у Білорусі варіанту султаністського режиму, позаяк глава держави встановив «персоналістський контроль політики та бізнесу через як напівтрадиційні, так і сучасні стимули й винагороди» [241, с. 8]; дослідником констатований занепад ролі парламенту й політичних партій [242, с. 25]. Слушним є висновок Ю. Мацієвського про те, що Білорусь опинилася «у пастці авторитаризму» [134, с. 9].

Поправки, які були внесені до білоруського Основного Закону за наслідками двох республіканських референдумів (1996, 2004) створили інституційні умови для утвердження в Білорусі панівного становища інституту президентства в політичній системі країни, встановлення режиму особистої влади президента О. Лукашенка [263, с. 93]. У 2004 році була скасована конституційна норма про неможливість переобрання на посаду глави білоруської держави понад два терміни поспіль. Як результат – О. Лукашенко уже п'ятий термін поспіль очолює державу. У Білорусі «існує нічим необмежена суперпрезидентська форма правління, яка є основою для утвердження в країні режиму одноосібної влади президента О. Лукашенка» [263, с. 97]. «Часто поруч з О. Лукашенко перебуває у межах офіційних візитів його неповнолітній син М. Лукашенко. Складається враження, що у республіканській Білорусі поступово готується процедура успадкування президентського крісла всупереч виборній традиції інституту глави білоруської держави» [190, с. 283]. «Фактично режим О. Лукашенка є демонстрацією наростальної концентрації влади в руках глави держави, що сприяє розвитку неформальних інститутів у політиці. Система, вибудована президентом Білорусі, отримала назву “державного клану”. Основна роль у ньому, звичайно, відводиться О. Лукашенку» [194, с. 95]. «Від чиновників потрібна готовність, не замислюючись, виконати будь-який наказ глави держави» [Цит. за: 155, с. 176]. «Зауважимо, що під контролем глави держави перебувають особисті доходи номенклатури, тому прошарок олігархату не сформований. Білоруський олігарх –

це радше менеджер, зацікавлений певними бонусами та дивідентами, якому довірили управління, монетизацію державних активів. Особливість білоруських власників великих капіталів – їх цілковита узалежненість від офіційної влади, зокрема персонально від О. Лукашенка. В Білорусі дуже мало тих, хто розвинув бізнес незалежно від влади. Приватного капіталу у цій державі практично нема, а той нечисельний, який є, сформований, як правило, коштом преференцій від влади. Тих підприємців, які не грають за неформальними правилами притягують до кримінальної та ін. відповідальності за звинуваченнями у спричиненні збитків Білорусі. Видається, що піраміда влади О. Лукашенка, базована на особистих контактах і зв'язках, є достатньо стійкою лише доти, доки він сам знаходиться при владі» [194, с. 95]. Ця гіпотеза узгоджується з підходом німецьких неоінституціоналістів В. Меркеля та А. Круассана. Ними зроблено висновок, що тривале співіснування суперечливих неформальних практик і формальних інститутів неможливе, адже стабільність політичної системи залежить від конфігурацій акторів, а вони піддаються частим змінам [136, с. 20–30].

«Білорусь дещо вирізняється на пострадянському просторі за інтенсивністю корупційних практик. Деструктивний політичний інститут корупції тут увиразнений менше. У 2016 році Білорусь зайняла 79-е місце у світі в Індексі сприйняття корупції, а у 2017 році – 68 місце. Наприклад, якщо у 2013 році країна набрала лише 29 пунктів зі 100-а, то у 2016 – уже 40» [194, с. 95], у 2017 – 44. Такі пострадянські держави, як Азербайджан, Вірменія, Молдова, Росія, Україна, усі центральноазійські держави, займають значно нижчі сходинки світового рейтингу в оцінках Transparency International (для прикладу: Росія – 134-е, Україна – 135-е, Узбекистан – 158-е місце в Індексі сприйняття корупції-2016).

Водночас ці дані не свідчать про невисокий рівень корумпованості білоруського суспільства, адже, якщо держава отримує менш як 50 балів, то це уже засвідчує високий рівень у ній корупційних практик. Так, білоруський дослідник В. Можейко, провівши анонімне опитування білоруських державних

службовців, чиновників різних рангів, відзначив панівну позицію опитаних щодо існування у Білорусі різних завуальованих форм: лобізм, надання різних бонусів і преференцій, клановість і кумівство тощо [149, с. 33]. «Видається, що найвиразніше корупція у Білорусі проявляється на бюрократичному рівні, в той час, як менш вираженою є політична корупція. Наприклад, щодо білоруського парламенту (Національних зборів) не було зафіксовано кричущих фактів політичної корупції на взірець “продажу” місць у рейтинговій частині партійного списку на виборах, перехід із фракції в фракцію тощо» [190, с. 284]. Зауважимо: «державного фінансування політичних партій в Білорусі нема, а це збільшує ризики політичної корупції в частині джерел партійного фінансування» [190, с. 284].

Непрозора та млява ротація управлінських кадрів спричинила клановість незмінних управлінців. Як констатують В. Ковалкін та А. Юдицький, у Білорусі існує закритість і непрозорість системи найму на державну службу, збережені традиції радянської авторитарної бюрократичної системи, тобто клановий, оснований на особистих і родинних зв'язках, підхід при наймі на державну службу [75]. «Така система є непідконтрольною громадськості, а законодавство містить багато прогалин, що й уможливорює ігнорування процедури конкурсного відбору для кандидатів, опублікування інформації про вакантні посади; натомість здійснюється спеціальна підготовка «потрібних людей» для успішного проходження відбору на державну службу тощо. Громадянське суспільство Білорусі не залучене до жодного етапу прийняття на державну службу; у результаті – на посади призначаються особи, лояльні до керівника, а не за професійними критеріями» [190, с. 284].

На переконання І. Недокуса, підбір керівних кадрів у Республіці Білорусь здійснюється за принципами, притаманними авторитарним режимам; професійні якості не мають великого значення: головним критерієм є особиста відданість главі державі [154, с. 174]. Порівняння з іншими пострадянськими державами

засвідчує низку тенденцій щодо впливу на політику Білорусі неформальних інститутів. Менший руйнівний вплив має інститут корупції, відсутні олігархічні клани, які можуть фактично формувати порядок денний політики. Відсутній, на відміну від України, олігархічний парламентаризм [14, с. 12]. «У Білорусі відсутні мережі зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтського характеру (на взірець тих, які представлені у пострадянських державах Центральної Азії). Водночас закріплене панівне становище інституту президента, фактично встановлено режим особистої влади президента О. Лукашенка, виражена патронатна політика. Можна припустити, що готується процедура успадкування президентського крісла всупереч виборній традиції інституту глави білоруської держави» [190, с. 284].

Росія є ще одним «прикладом держав із неналежною роботою формальних інститутів, що створює умови для неформальної інституціоналізації» [190, с. 284]. Російські політичні інститути сьогодні також активно заміщаються неформальними механізмами, «притаманними тіньовим формам влади у вигляді політико-адміністративних відносин» [129, с. 36]. Найперше увиразнені такі неформальні інститути політики, як призначення спадкоємця глави держави, патрон-клієнтські мережі, корупція, непотизм та ін. Підтримуються екстрактивні (такі, що створюються відбирання доходів і благ в однієї суспільної групи на користь іншої [1, с. 81]) політичні інститути. Для сучасного російського суспільства відповідними є метафори «неофеодалізм» і «неопатримоніалізм» [218, с. 344]. Як слушно відзначає В. Гельман, Росія є своєрідною «лабораторією» для вивчення неформальних інститутів [33, с. 7].

Американський дослідник Р. Пайпс [324] усю історію Росії представив крізь призму глибоко укоріненого неопатримоніалізму, ключовим проявом якого стало відсутність століттями закріплення права власності та свавілля державної влади щодо суспільства. Тобто, бачимо увиразнений неопатримоніальний спадок, який поки що не вдається подолати модернізаційними проектами. Росія рухається

неправильною траєкторією інституційного розвитку, демонструючи протистояння модернізації та традиціоналізму. На цю траєкторію руху не в останню чергу впливає ще й «ленінський спадок», одним із наслідків якого є формування типу «радянської людини», яка схильна слідувати нормам і правилам саме підривних інститутів і не може відмовитися від них. Прикладом може слугувати корупційний прагматизм – живучий приклад характеристики пострадянської людини.

Умови для розвитку неформальних підривних інститутів у російській політиці зумовлені політичним режимом, що існує. Ю. Нісневич визначає тип політичного режиму Росії як «неоавторитарний» різновиду «корпоративний персоніфікований» [157, с. 116]. О. Фісун вважає, що за президентства Ю. Єльцина був «олігархічний неопатримоніалізм», а при Д. Медведєві та В. Путіні – «бюрократичний неопатримоніалізм» [238, с. 173]. У зміні цього режиму не зацікавлена найперше «панівна еліта, бо подібна зміна несе для неї загрозу суттєвого перерозподілу власності [24, с. 166]. Демократичні зміни не потрібні й основним політичним партіям, позаяк суперечать «інтересам бюрократів і силовиків, є незручними для великого бізнесу, який звик “вирішувати проблеми” за межами легальних норм» [238, с. 167].

Сучасну Росію характеризує домінування бюрократії; держава виступає головним агентом змін. За концепцією О. Фісуна [237, с. 20], відбулося олігархічне «захоплення влади» рентозорієнтованими економічними гравцями у спілці з неопатримоніальною бюрократією, у результаті чого сформувався олігархічно-патримоніальний режим. Г. Хейл, аналізуючи політичний процес сучасної Росії, підкреслює вирішальний вплив патроналізму як стійкої моделі взаємодії усередині соціуму [247]. Дослідник наголошує, що для патроналістського суспільства характерними, зокрема, є високий рівень корупції та широка розповсюдженість патрон-клієнтських відносин. Основними акторами політичного процесу стають не формальні інститути, а широкі мережі особистих зв'язків, які пронизують формальні інститути. І такими мережами у Росії Г. Хейл

уважає три: мережі, очолювані олігархатом; мережі, організовані усередині регіональних політичних машин; мережі, пов'язані з різними гілками державної влади [247]. Російський президент, на думку дослідника, має велетенський неформальний вплив на політичний процес завдяки мережевим зв'язкам. Хоч, зауважимо, видається, що цей вплив зараз зменшується, свідченням чого є латентні війни основних російських кланів (кланом спецслужб на чолі з І. Сечінім, кланом воєнних на чолі з С. Шойгу, кланом друзів В. Путіна, кланом «Газпрому» (О. Міллер, Д. Медведєв).

Характеристикою політичного процесу Росії є «посилення президентських рис при послабленні парламентських складових» [168, с. 294]. «Фактично в сфері ротації інституту глави держави Росії існує неформальний інститут призначення спадкоємця. З одного боку, збережена формальна процедура виборів, але очевидно, що реальний вибір очільника Росії здійснюється у вузьких колах, а не на виборчих дільницях» [190, с. 285]. Г. Хелмке та С. Левітські віднесли інститут спадкоємця до різновиду акомодацийних [248, с. 196–197], який існує, коли зберігається формальний інститут (вибори), але паралельно з ним діє й неформальний (визначення спадкоємця), що істотно корегує наслідки дотримання формальних правил.

Російська політична система від давна мала моноцентричний характер (персоніфіковану державу), а методами підтримки рівноваги були й є політичні практики, спрямовані на сакралізацію правителя, використання різних форм клієнтизму тощо [232, с. 16]. На імперській історичній традиції Росії акцентує й А. Бульвінський: вона визначена дослідником ключовим чинником, який спрямовує розвиток сучасної російської державно-політичної системи. Це передбачає, сакральний характер одноосібної влади, пірамідальну управлінську структуру, цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними, легітимізовану практику виведення з-під дії законодавчих норм певних груп еліти, відсутність у росіян досвіду та історичної традиції реальних

виборів глави держави, несформовану традицію парламентаризму тощо [24, с. 162–164].

Починаючи від 2007 року в Росії існує помірковано-багатопартійна система з домінуючою партією [171, с. 215]. Постійно робилися спроби політичної еліти сформувати «партію влади», представлену сьогодні «Єдиною Росією». Як відзначає І. Осадчук – це «персоналістська партія» [169, с. 81]. Фактично ні про яку внутрішньопартійну демократію не йдеться, позаяк партія фактично підконтрольна чиновникам, які контролюють місцеві організації. Ця партія є безумовною опорою президентської влади.

«У російському законодавстві є багато прогалин, завдяки яким формальні інститути самі ж, усупереч законності, уможливають впровадження підривних неформальних інститутів» [190, с. 285]. В електоральному законодавстві створюються певні бар'єри, які унеможливають або ж утруднюють участь у виборах небажаним владі партіям і кандидатам (В. Гельман означає цю ситуацію як «електоральний авторитаризм» [33, с. 9]). Може зробити висновок, що в Росії формальний інститут виборів як основи демократії слугує лише фасадом неформальних інститутів електорального авторитаризму [335]. «Одним із результатів неефективності формальних правил у Росії є клієнтизм» [190, с. 285]. Д. Кокорхоєва доводить, що неформальні клієнтельні зв'язки домінують над елементами громадянського суспільства; це увиразнюється починаючи від 1993–1994 років [78]. «Російські клієнтельні мережі є механізмом утримання влади та перерозподілу ресурсів на користь “своїх”» [188, с. 101]. М. Афанасьєв вважає, що клієнтельні зв'язки (тобто, відносини особистої відданості та покровительства): «1) пронизують практично весь апарат; 2) є вирішальними для кар'єри чиновника; 3) визначають шлях розв'язку конфліктів; 4) сприймаються більшістю управлінців, як нормальні, природні умови апаратної діяльності» [8, с. 235]. Г. Хейл висловив міркування, що саме вертикаль влади, побудована на основі

патрон-клієнтських відносин В. Путіним, є базою стабільного функціонування у Росії гібридного політичного режиму [247].

«Ще одним виразно представленим у Росії неформальним політичним інститутом є корупція. Вона уже набула системного характеру, що перешкоджає укоріненню легальних правових норм» [190, с. 285]. Корупція стала основним механізмом функціонування російської влади; це автоматично відкидає другий варіант владного механізму – конкуренцію [104, с. 59]. Погоджуємося з Є. Корніловим, що «корупція в Росії набула небачених розмірів», країна «підійшла до межі, за якою втрачається керованість державними інститутами та починається їх руйнація, пришвидшеними темпами деградують економіка і соціальна сфера, а сама держава поступово перетворюється у недієздатне утворення, квазідержаву, котра не має стійких перспектив розвитку» [83, с. 5]. Американський дослідник М. Крамер аргументує, що корупція російського істеблішменту при В. Путіні посилилася, зокрема, з причини відсутності політичної конкуренції. Для дослідника очевидна тенденція збереження системної корупції у Росії упродовж тривалого часу [88].

«До неформальних політичних інститутів, увиразнених у Росії, відноситься й непотизм» [190, с. 285]. Російський політолог Ю. Нісневич показав дію політичного непотизму на прикладі формування верхньої палати російського парламенту (Ради Федерації). Дослідник довів: політичний непотизм⁴ зумовив ситуацію, за якої 90 % персонального складу Ради Федерації є членами чи вираженими прихильниками «партії влади» «Єдина Росія». Фактично російській номенклатурі вдалося приватизувати цей вищий орган державної влади, вбудувати його у президентську «вертикаль влади» та забезпечити над ним контроль керівного політичного режиму [156, с. 60–61]. «Як результат, верхня палата

---

⁴ На думку Ю. Нісневича, політичний непотизм – це «призначення на посади в публічній владі не за критерієм професійних якостей, а виходячи з політичних цілей і завдань приватизації влади правлячою соціальною групою» [156, с. 62].

російського парламенту цілковито підпорядкована адміністрації глави держави» [190, с. 286].

Політика, здійснювана на засадах непотизму, фаворитизму, кронізму в оцінці російського дослідника та політика А. Ілларіонова отримала назву «своїзм» («нашизм») [64]: кланово-кастова практика організації державної влади, за якої на всі важливі посади призначають людей, що орієнтуються не на інтереси більшості населення країни, а на внутрішньокорпоративні стандарти особистої відданості першій особі чи її найближчим соратникам. Головним критерієм відбору за такої політики стає відповідність системі кланового маркування в системі координат «свій – чужий», а «міра впливу функціонера визначається його наближеністю до «тіла» лідера бюрократично-владного «прайду», за сумісництвом – держави, а не його формальними функціями та повноваженнями на посаді [122]. Безумовно, російська практика прихованого фаворитизму та кумівства підривають прозорість політики цієї держави.

«Наявність неформальної інституціалізації представлена й у механізмах відновлення еліт» [190, с. 286]. Формальні та неформальні аспекти відбору кандидатів на відповідальні посади у Росії, на переконання А. Березуцького, сусідять між собою [18, с. 175]. Уважаємо, що однією з причин того, що Росія опинилася в інституційній пастці, є низька якість політичних еліт (як федеральних, так і регіональних), які рекрутуються на засадах клієнтизму. Російська дослідниця К. Рогожина доводить, що клієнтизм став домінуючим механізмом рекрутування політичної еліти за формального збереження сучасного інституційного дизайну, а підґрунтям внутрішньоелітного структурування політичної та бюрократичної еліти став клан, лояльний патрону [205, с. 10–13]. «Фактично в Росії відбулася приватизація інститутів держави політико-економічними кланами, представники котрих отримують політичну ренту, завдяки якій зміцнюють свої політичні позиції. Звичайно, кланова модель Росії є відмінною від центральноазійських моделей, проте і тут відбувалася часткова

ретрадиціоналізація, реархаїзація процесів формування еліти» [190, с. 286]. Земляцькі, відомчі клани характерні для Російської Федерації. Так, наукові джерела оперують таким поняттям, як «кремлівські клани», «ленінградський клан» [11], «клан Чубайса», «клан Єльцина». На зміну їм сьогодні прийшли «клан Путіна», «клан Медведєва», «клан Шойгу», «клан Сечіна» та ін. За цими кланами стоїть не лише великий бізнес (на взірець «Газпрому» чи «Роснафти»), але й силові структури (армія, спецслужби тощо), що поглиблює наслідки їх протистояння. Склалася ситуація, коли інститут виборів принципово не впливає на модель рекрутування еліти, адже вибори є керовані відомчими, земляцькими кланами. Спостерігається тенденція ретрадиціоналізації політики регіонів Росії. Це уможливорює гіпотезу, що такого рівня клановість характерна найперше тим державам, в яких не завершилася формальна інституціоналізація, або ж вона відбувається з перемінним успіхом.

Отже, «значна роль неформальних інститутів у російській політиці свідчить про слабкість формальних інститутів в умовах неоавторитаризму. Заміщення формальних інститутів неформальними практиками зумовлює ослаблення перших: відбувається ерозія державних інститутів, послаблюється їх стійкість до різних ризиків для політичної системи. Розширення неформальних практик максимально знижує рівень прозорості та підконтрольності держави суспільству, сприяє поширенню корупційних практик, зумовлює соціальну аномію, знижує інклюзивність у політиці, зупиняє демократичні соціальні ліфти. За президентства В. Путіна патримоніалізм став особливо укоріненим» [190, с. 286].

«Видається, що в Росії вже утруднене чітке розмежування формальних і неформальних політичних інститутів через їх взаємозв'язок: «фасад» цих інститутів є демократично оформленим, а «серцевина» – уражена неформальними практиками. Тобто, є хворобливий симбіоз, що увиразнюється в неформальній інституціоналізації» [188, с. 103].

Підсумовуючи, визначимо спільні та відмінні характеристики Білорусі та Росії щодо прояву в їх політиці підривних неформальних політичних інститутів. Спільні характеристики вбачаємо у наступному:

– «загалом роль підривних неформальних інститутів у політиці обох держав є визначальною; формальні та неформальні деструктивні політичні інститути не лише не перебувають у взаємній опозиції, але й доповнюють одні одних» [190, с. 286]. «Засилля» неформальних підривних інститутів можна пояснити низьким рівнем довіри громадян до держави, формальних інститутів, а також глибокою укоріненістю патронатно-клієнтельних зв'язків;

– «розвитку неформальних практик в обох країнах сприяє неоавторитаризм» [190, с. 286];

– наявна клановість управлінської системи, розвинені патрон-клієнтські мережі; неформальна інституціоналізація увиразнюється у неформальному відборі кандидатів на посади; еліти рекрутуються на засадах клієнтизму;

– «неформальні клієнтельні зв'язки домінують над елементами громадянського суспільства» [190, с. 286];

– заміщення формальних інститутів неформальними практиками зумовлює ерозію державних інститутів, послаблює їх стійкість до різних ризиків для політичної системи.

Водночас є певні відмінності щодо прояву неформальної інституціоналізації у політиці Білорусі та Росії, зокрема:

– «у Білорусі конституційно закріплено можливість однієї й тієї ж особи необмежено переобиратися главою держави. Натомість у Росії формується неформальний інститут спадкоємця президентської влади. Не можна виключати сценарію, що інститут спадкоємця за деякий час проявить себе й у Білорусі, причому з передачею влади прямому спадкоємцеві О. Лукашенка» [190, с. 286];

– «у Білорусі не сформований прошарок олігархату через жорсткий контроль глави держави (власники великих капіталів узалежнені від офіційної

влади, зокрема, від О. Лукашенка). Натомість російський олігархат має вплив на прийняття важливих політичних рішень: фактично відбулося олігархічне «захоплення влади» рентозорієнтованими економічними гравцями у спілці з неопатримоніальною російською бюрократією» [190, с. 286–287];

– «у Білорусі деструктивний політичний інститут корупції проявляється у порівнянні з Росією менш виражено, проте обидві держави знаходяться в групі висококорумпованих держав» [190, с. 287].

2.3. Південний Кавказ як регіон неформальної інституціалізації політики.

«Південний Кавказ – регіон значної політичної турбулентності. Азербайджан, Вірменія та Грузія відзначаються порівняно виразнішою традиційністю та патріархальністю, аніж інші пострадянські держави (винятком є хіба що центральноазійські держави)» [192, с. 49]. Для держав Південного Кавказу характерні кровно-родинні (кланові) відносини, проте відзначимо, що рівень їх впливу на політичні системи держав регіону сьогодні не є однаковим. «Відповідно, хоч неформальна інституціалізація і є відмітною рисою усіх трьох пострадянських держав Південного Кавказу, але вплив підривних неформальних інститутів на кожну із них різниться» [192, с. 49].

Відзначимо: від початку незалежності у державах Південного Кавказу «замість розвитку інститутів громадянського суспільства та політичної конкуренції значну роль у суспільно-політичних процесах [...] почали відігравати не правові, а кланові механізми» [131, с. 333]. Американська дослідниця Дж. Ведел, характеризуючи посткомуністичні держави, уживає термін «кланові держави». Вона зауважує, що в державах такого типу «окремі клани, кожен з яких контролює власність і ресурси, так міцно ідентифікуються з конкретними міністерствами чи інституційними сегментами уряду, що їх цілі та діяльність подекуди видаються ідентичними» [351, с. 480]. «Симбіоз формальних і

неформальних інститутів у перехідних країнах зумовив неопатримоніалізм» [192, с. 49], характеристиками якого є: 1) формування класу рентозорієнтованих політичних підприємців, які для досягнення своїх економічних цілей використовують політичні можливості злиття влади та власності; 2) приватне використання державно-адміністративних ресурсів, передусім силової й фіскальної функції держави, що застосовуються насамперед для придушення політичного опору й усунення економічних конкурентів; 3) вирішальна роль клієнтарно-патронатних відносин і зв'язків у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби [219, с. 111–112; 239, с. 4–7].

Розглянемо вплив підривних неформальних інститутів в окремо взятих державах регіону. Азербайджан є прикладом держави фасадної демократії [53, с. 163]. Ю. Нісевич визначає політичний режим цієї держави як неоавторитарний персоналістський династичний (Г. Алієв, І. Алієв) [157, с. 116]. «Важливе місце у суспільно-політичному житті належить кланам, наймогутнішим із яких є клан Алієвих-Пашаєвих» [192, с. 49–50]. Політична система Азербайджану залишається закритою та непрозорою [111, с. 147]. Цю думку розвиває у своїх дослідженнях й британський аналітик Т. де Ваал [26, с. 79–82]. «Владна верхівка цієї держави є корумпованою за відсутнього громадського контролю за владою. Спротив суспільства неформальним підривним інститутам, зокрема й корупції, є незначним» [192, с. 50]. Практично відсутні практики колегіальності у прийнятті політичних рішень. Азербайджанські експерти пояснюють це ментальними причинами (рішення приймає той, хто головний у сім'ї), коли важливою потребою є наявність одноособової «твердої руки» [71, с. 17-18].

Від 1996 року Азербайджаном узято курс на фактичне запровадження одновладдя клану Алієвих. Глава азербайджанської держави контролює не лише політичну сферу країни, а й економічну; з членами президентської родини пов'язана низка бізнес-проектів, а також захоплення часток у прибуткових

бізнесах. Нинішній президент І. Алієв фактично «успадкував» владу від батька – Г. Алієва, який керував країною з невеликою перервою майже тридцять років, і за цей час створив таку вертикаль влади, за якої кожне серйозне рішення контролював особисто. Г. Алієв вперше на просторах колишнього СРСР пішов на безпрецедентну передачу влади від батька до сина; досі у сучасному світі була чи не одна така форма ротації влади глави держави – у Північній Кореї (від Кім Ір Сена до Кім Чен Іра). Така передача влади «відповідала інтересам нахичеванського клану» [53, с. 158]. Отже, Азербайджан створив перший пострадянський прецедент спадкування вищої державної влади. «Клановий характер азербайджанської влади проявляється й у політичному непотизмі, наприклад, син Президента Азербайджану І. Алієва – Г. Алієв-молодший є депутатом парламенту, дружина глави держави – М. Алієва – у 2017 році була призначена першим віце-президентом держави» [192, с. 50].

«Неформальні інститути процвітають за умови наступу на демократичні цінності» [192, с. 50]. Зокрема, організацією Human Rights Watch констатовано «обмеження політичної активності опозиції, покарання за критику уряду, посилення контролю за неурядовими організаціями» [346]. Внутрішня політика останніх років засвідчує агресивність виконавчої вертикалі Азербайджану задля «мінімізації критики та протестних настроїв, які розгорталися на тлі нестримної економічної кризи (зростання інфляції, скорочення видобутку та експорту енергоносіїв, дефіцит бюджету тощо)» [111, с. 148]. Владний режим Азербайджану фактично витіснив із країни майже усі незалежні громадські організації; в країні переслідуються незалежні медіа, заборонені іноземні гранди (з 2012 року). «Азербайджанські суди виносять політично мотивовані рішення в справах проти правозахисників і журналістів; фактично судова система стала інструментом покарання інакодумців. Владний режим створив атмосферу, коли протидіяти неформальним деструктивним інститутам фактично нікому» [192, с. 50].

Якщо звернутися до неформального інституту корупції в Азербайджані, то можна зробити кілька висновків: 1) антикорупційні ініціативи азербайджанської влади видаються імітацією рішучих дій без прояву політичної волі керівництва держави; 2) судові переслідування по корупційних справах в основному велися щодо чиновників низького рангу в той час як топ-корупціонери недоторкані; кількість осіб, засуджених за корупцію, незначна; 3) громадськість Азербайджану не сформувала антикорупційної культури, антикорупційні протести були, але поодинокими та малолюдними; 4) у суспільстві корупція (найперше, побутова, бюрократична) толерується; існує переконання, що вона допомагає вирішити проблеми за ситуації, коли держава не спроможна виконати свої функції [140, с. 15]. Зауважимо, що досі не введена в дію (відсутній механізм реалізації) прийнята ще у 2005 році незручна в умовах системної корупції норма про обов'язковість декларування майна та доходів чиновників.

Азербайджан слугує прикладом того, як «усередині неопатримоніальної бюрократії центральні, стрижневі позиції належать клієнтарно-патронатній мережі, що утворюється навколо постаті глави держави. Її очолюють віддані особисто йому люди, котрим належать ключові позиції в державному й партійному апаратах, які контролюють силові міністерства й основні галузі економіки» [219, с. 112].

«Вочевидь такий значний вплив неформальних підривних інститутів в Азербайджані пояснюється тим, що держава має значний дефіцит сучасних цивілізаційних форм громадського життя» [192, с. 50]. На переконання Е. Рагімова, політична та правова культура в країні є недостатньо розвиненою, фрагментарною [199, с. 57], а західні норми політичного, економічного та соціального життя не імплементуються в азербайджанське суспільство [199, с. 58]. «Національна азербайджанська політична культура підживлюється укоріненими традиціями; релігійний чинник важливий при виборі поведінкової моделі азербайджанських суб'єктів політики. Це політична культура східного типу.

Канали трансляції інформації не розвинені, а політики є невідкритими, непублічними. Неконвенційні форми політичної участі населенням у своїй більшості не сприймаються» [192, с. 50]. Азербайджанські експерти вважають, що населення «свідомо відсторонюється від політики», «слабко виражена культура політичної участі», а владі вигідно стримувати розвиток політичної культури громадян, позаяк управляти аполітичною масою авторитарному режиму простіше [71, с. 28]. «Стабільність – домінуюча політична цінність для азербайджанців; усе підпорядковано її забезпеченню. Політично нейтральних, індіферентних громадян є абсолютна більшість» [192, с. 50].

У Вірменії існує корпоративний тип (політико-економічні групи) [157, с. 116] режиму як різновид неоавторитарного. Вірменські керівні еліти є узалежненими від різних груп тиску, які мають кланову природу [12, с. 7]. «За роки незалежності у Вірменії зміцніли авторитарні тенденції» [192, с. 50], свідченням чого дослідник О. Балаян вважає найперше дуже слабкий механізм оновлення еліт; при владі фактично перебувають одні й ті ж лідери, переплетені фінансовими, дружніми та ін. зв'язками [12, с. 20]. Як результат, довкола такого неформального угруповання створився цілий конгломерат бюрократичних і бізнес-структур. Н. Дунамалян підкреслив, що сучасні «традиційні інститути, які в минулому сприяли збереженню вірменської нації, не спроможні адаптуватися до сучасних умов, перешкоджаючи розвитку політичної культури та сприяючи неформальним відносинам усередині суспільства» [52, с. 68]; «не був забезпечений плавний перехід від цінностей радянської політичної культури до нових соціальних і політичних реалій» [52, с. 69].

Вірменський дослідник М. Золян констатує, що «поєднання “блатних” і традиційних кавказьких цінностей підкреслюють превалюючу прихильність людини до таких неформальних структур, як сім'я або ж коло друзів (вірм. *akhrerutyun* – братство) над громадянською прихильністю до суспільства» [63, с. 55]. «Формуванню кланової системи сприяли економічний регрес, слабкість

формальних політичних інститутів тощо» [192, с. 51]. Натомість «кланова групова ідентичність сформувалася швидко і почала використовуватися для власної легітимації членами неформальних ієрархічних груп» [12, с. 7]. Директор Інституту Кавказу, вірменський політолог О. Іскандарян констатував, що «в умовах крайньої мізерності природних ресурсів неминуче формується коаліція представників торгового та виробничого капіталів, регіональних князьків і держслужбовців» [65, с. 19]; «фактично на політичному полі діють не партії, а елітні групи, найперше бізнес-групи, і законодавчі збори поступово стають полем для представництва економічних інтересів» [65, с. 26].

«Для Вірменії характерний дефіцит прозорості діяльності уряду; корупція існує на усіх рівнях влади; обмежена незалежність судової влади; звужені можливості громадян щодо зміни влади» [192, с. 51]. Також відзначимо вкрай низький рівень довіри до державних і громадських інститутів, розповсюджений соціальний песимізм [138]. Не сформувалися партії, які б представляли інтереси певних соціальних груп, а вірменське суспільство ще не набуло такого рівня політичної культури, яка передбачає усвідомлення необхідності організованого представництва інтересів у парламенті [65, с. 26].

«Природно, що за таких позицій формальних інститутів зростає роль неформальної інституціалізації, зокрема, кланів» [192, с. 51]. Ф. Фукуяма вбачає одну з найбільших проблем Вірменії – саме у державних інститутах, якості держави; корупція та патронат у цій державі, на його думку, становлять істотну небезпеку [5]. Поділяємо думку Ф. Фукуями, особливо в частині оцінки руйнівного впливу корупції, адже її рівень є загрозливим для національної безпеки та розвитку вірменської державності. «Хоч у Вірменії діє низка антикорупційних інститутів, їх діяльність видається штучною» [192, с. 51]. Вірменський етнограф А. Тадевосян припустив, що причиною поширення корупції у Вірменії є менталітет; більшість залучених у корупційні схеми не кваліфікують свої дії як злочинні [132]. Отже, у цій державі «зберігається високий рівень толерування

корупції, корупційний прагматизм, що є наслідком низької антикорупційної культури населення. Втім, можна виділити одну сферу, де боротьба з корупцією справді помітна – армійське середовище. Після воєнних дій 02-05.04.2016 року (т. зв. «Чотириденна війна») на території невизнаного Нагірного Карабаху було проведено масштабну антикорупційну кампанію, яка показала розтрати державних коштів, виділених на безпеку держави. До цих подій корупція узагалі не сприймалася як можлива загроза національній безпеці Вірменії» [192, с. 51].

«Демократизація Вірменії, і відповідно зменшення роль неформальних підривних інститутів у політиці, на нашу думку, напряду узалежнені від формування модерної демократичної культури. Поки що, видається, суб'єкти політики Вірменії різних рівнів діють відповідно до тих імперативів, які корінням сягають ще радянського минулого. Політична культура вірмен у своїй більшості зорієнтована на колективізм; значним є вплив патерналізму; високими є очікування на вирішення проблем «зверху»; увиразнений правовий нігілізм; низькою є політична активність тощо. Відповідно, інституції громадянського суспільства, які найперші покликані протидіяти неформальним підривним інститутам політики, сформовані слабко» [192, с. 51].

Приклад Азербайджану та Вірменії демонструє, як неформальні мережі лояльності можуть справити руйнівний вплив на політичні системи перехідних суспільств. Неформальні інститути стали тими механізмами, за допомогою яких політичні еліти зміцнювали свої позиції, посилювали своє домінування; природно, що вони зацікавлені в їх збереженні. І у Вірменії, і в Азербайджані перехід до нових політичних інститутів здійснювався не через заміщення діючих інститутів новими, а шляхом «нашарування (впровадження нових правил, які діють одночасно з існуючими, не в останню чергу завдяки неформальним практикам) та зміщення (зміни у зовнішньому середовищі не знайшли свого відбиття у перегляді правил, що більш характерно для авторитарних режимів, які формально набули

певних ознак демократичності, однак механізм управління країною залишився старим)» [219, с. 6].

Втім, помітні окремі відмінності інституційного дизайну Вірменії від Азербайджану. «Зокрема, якщо в Азербайджані процедура декларування доходів, майна державних службовців не запущена, то у Вірменії вона існує. Це, щоправда, не зумовлює антикорупційних розслідувань з огляду на зміст цих декларацій: все майно завбачливо записується на третіх осіб, родичів. Також, на відміну від Азербайджану, Вірменія активно оновлює виборче законодавство, запроваджує нові механізми мінімізації корупційних ризиків в електоральному процесі. Наприклад, на останніх парламентських виборах-2017 застосовано сканери для зняття відбитків пальців виборців на дільниці (відзначено часті технічні збої); велось відеофільмування на дільницях з онлайн-трансляцією; криміналізовано голосування за іншого виборця та ін. Формально ці заходи мали б мінімізувати електоральну корупцію у Вірменії. Але спостерігачі та опозиція фіксували значні порушення на виборах-2017, які спрямовувалися на перемогу Республіканської партії С. Саргсяна» [192, с. 52].

Безумовним лідером регіону Південного Кавказу у протидії неформальним підривним інститутам політики є Грузія, яка обрала вектор європейських цінностей. Найперше, ця держава різко контрастує з Азербайджаном і Вірменією за рівнем присутності такого підривного інституту, як корупція. Якщо в Індексі сприйняття корупції за 2016 році Грузія зайняла 44-е місце, то Вірменія – 113-е місце, а Азербайджан – аж 123-є. Втім, «успіхи Грузії у протидії корупції стосуються мінімізації побутової, бюрократичної корупції, але значно меншою мірою – політичної корупції» [192, с. 52]. Фактично «реформаційний досвід Грузії став яскравим прикладом того, як пострадянська патріархальна держава здатна на справжній цивілізаційний ривок» [112, с. 5], адже ще в першій половині 1990-х років в Грузії панував справжній хаос – дрібні «князьки» контролювали більшу частину країни [138, с. 58]. «Приклад Грузії слугує доказом того, що неформальні

інститути змінюються і можуть бути змінені. Утім цей досвід не варто ідеалізувати, позаяк Грузія ще не завершила важливі інституційні реформи, а тому непотизм, фаворитизм, непрозорість прийняття важливих державних рішень, топ-корупція, клановість залишаються характеристиками цієї держави» [192, с. 52].

«У Грузії наявна сильна виконавча влада; можна говорити про її високу концентрацію за водночас слабкої системи стримувань і противаг, що створює умови для потенційного зловживання владою. На часі – посилення системи стримувань і противаг, що уможлиблюється в контексті внесених до грузинської конституції у 2017 році змін (перехід до парламентського правління і звуження повноважень президента)» [192, с. 52].

Отже:

1. «Політичні режими Азербайджану та Вірменії не є відповідні стандартам демократії. Вони відносяться до неоавторитарних і саме це сприяє розвитку неформальних підривних інститутів політики, найперше корупції, клановості, непотизму. Натомість обраний Грузією курс на євроатлантичну інтеграцію зобов'язав перехід до європейських демократичних цінностей, серед яких нетолеруються непотизм, фаворитизм, клановість та інші неформальні підривні інститути. Обраний Грузією зовнішньополітичний вектор не означає цілковите зникнення неформальних підривних інститутів, але він зумовив зміну інституційного дизайну, за якого переформатовалося співвідношення формальних і неформальних інститутів політики» [192, с. 52].

2. Для домінуючої частини населення Азербайджану та Вірменії характерне збереження патріархального типу політичної культури. Вони не настільки модернізувалися, щоб проігнорувати в ім'я демократичних цінностей кланові зв'язки. Громадянське суспільство в обох державах є слабким (найперше, через владні переслідування, особливо в Азербайджані). Це й виступає головними причинами укоріненості неформальних підривних інститутів політики в Азербайджані та Вірменії. У Грузії помітно зменшилася увиразненість кланів у

політиці; населення відзначається в межах регіону високою грамотністю та прозахідною орієнтацією. Звичайно, основні сподівання на появу активістської політичної культури покладені на молоде покоління, яке найперше уособлює, як засвідчують соціологічні дослідження [342], грузинську продемократичну орієнтацію. Водночас не можна заперечувати те, що традиціоналізм глибоко вкорінений у грузинському суспільстві.

3. «Корупція в Азербайджані та Вірменії широко сприймається як ендемічне та глибоко інституціалізоване явище, яке проникло у всі сфери суспільно-політичного життя за допомогою укоріненої мережі політичного патронату, тісно пов'язаної з політичною елітою. У населення Азербайджану та Вірменії зберігається культура корупційної толерації» [192, с. 53]. Опитування громадської думки виявляють, що населення країн Південного Кавказу попри сприйняття корупції як невіддільної частини повсякденного життя, не розглядає її як ментальну характеристику. Натомість, поширення неформального інституту корупції сприймається як результат попереднього контролю над територією регіону різних імперій із розвиненою корупційною культурою – Росії, Туреччини, Персії [140, с. 15].

4. «З одного боку, на тлі ситуації в інших державах Південного Кавказу, Грузія володіє більшою свободою, має істотніші успіхи у модернізації державних інститутів і протидії неформальним деструктивним інститутам політики. З іншого боку, в оцінках підтримки демократії у Грузії треба враховувати збереження у цій державі елементів патріархальної політичної культури, які визначають специфічні форми влади та субординації. Відзначимо, що наприкінці 2017 року були внесені суттєві зміни до Основного Закону Грузії, які найперше стосуються системи стримування та противаг, а також модернізації виборчої системи. Це є підґрунтям для подальших інституційних реформ, спрямованих проти високої концентрації виконавчої влади за водночас слабкої системи стримувань і противаг» [192, с. 53].

5. «На динаміку розвитку неформальних інститутів у державах

Південного Кавказу істотно впливають формальні інститути, наприклад, інститут глави держави (обсяг його повноважень)» [192, с. 53]. У Вірменії в 2015 році шляхом референдуму підтримано перехід до парламентської республіки. В Грузії конституційна реформа 2017 року передбачає перехід до парламентської форми правління (звуження повноважень президента та його вибори парламентом (з 2024 року)). Натомість в Азербайджані існує президентська республіка (суперпрезидентіалізм, «спадкова республіка» [217, с. 98]). Відповідно, політика Вірменії є фактично конкуренцією кланів, представлених у Національних зборах, а в Азербайджані політика визначається главою держави та кланом, до якого належить він.

2.4. Україна у вимірі неформальних підривних політичних інститутів.

Україна відноситься до держав демократичного транзиту. Їх характерною особливістю є те, що «неформальний політичний інституціональний простір є визначальним у формуванні параметрів політичного процесу» [91, с. 58]. Серед сутнісних характеристик такого типу держав (зокрема, й України) є «засилля недієспроможних неформальних інститутів, що ховаються за фасадами формальних» [74, с. 9]. На думку А. Колодій, «положення неоінституціалізму про визначальну роль неформальних інституцій, сила яких особливо зростає в умовах інституційного вакууму, слабкості або недостатньої легітимності формальних інституцій, дуже влучно характеризує сучасну політичну ситуацію в Україні» [79, с. 136].

«З проголошенням незалежності України старі радянські формальні інститути поступово витіснялися не лише новими формальними, але й неформальними підривними інститутами. Ці руйнівні інститути (корупція, непотизм, клієнтизм, клановість і под.) закріплювалися в умовах зниження соціального попиту на законність і правопорядок, деформації принципу

верховенства права» [102, с. 82]. Наша держава, за образним означенням Ю. Мацієвського, потрапила до «пастки гібридності», позаяк формальні правила фактично підірвані неформальними [134]. В Україні відбулося «встановлення неопатримоніального державно-політичного порядку, невід’ємними інституційними особливостями якого є клієнтелізм і патронатні відносини, персоналізація влади, що закріплюють у політичній системі урядовий фаворитизм, вибіркове правозастосування, свавілля чиновників, місництво, непотизм і державно-політична корупція» [74, с. 10].

Розвиток неформальних підривних інститутів в Україні доцільно розглядати в контексті загальних змін в економіці та політиці держави у період від здобуття незалежності. Тут звернімося до аналізу етапів української державності періоду незалежності вітчизняної дослідниці-політолога А. Колодій [81, с. 6], яка виділила три етапи:

а) на першому (1991–1996) руйнувалися тоталітарно-соціалістичні та розбудовувалися приватновласницькі інституції в економіці, державно-правові інституції у політичній сфері, які лише за формою, а не по суті були відповідно капіталістичними та демократичними; відбувався перехід контролю над промисловими підприємствами (внаслідок ваучерної приватизації) до трастів та інвестиційних компаній, створених під прикриттям і за участі організованих злочинних угруповань, номенклатурно-кадебістських мереж;

б) на другому етапі (1996–2013) остаточно утвердилася олігархічно-кланова, неопатримоніальна система суспільних відносин, яка панує донині – з певними коливаннями політичного режиму то вбік нарощення авторитаризму (другий термін президентства Л. Кучми, а особливо роки правління В. Януковича), то (після Помаранчевої революції) – вбік більшої свободи та демократії, яка, проте, не була підперта зміцненням правових основ держави та становленням сучасного управлінського апарату, не кажучи вже про обмеження «власників країни» – олігархів у їхніх можливостях;

в) третій етап (з кінця 2013 року) розпочався Революцією гідності, яка змінила політичний режим із патримоніально-авторитарного на патримоніально-демократичний.

Розглянемо, як еволюціонували неформальні підривні інститути у незалежній Україні. «“Прихвати́зація” 1990-х років призвела до створення привілейованої групи осіб, котрі отримали неконтрольований доступ до суспільних ресурсів, ліцензій, пільг. Це стало основним важелем формування вузького прошарку фінансової олігархії, котрий веде жорстоку боротьбу за домінування на полі української політики» [229, с. 143]. «Основа підтримки Президента Л. Кучми була побудована радше на таких практиках, як неприхована корупція, клієнтелізм та патронат, ніж на міцній політичній базі» [350, с. 194]. Президентство Л. Кучми спиралося на розгалужену клієнтистську мережу. Політична конкуренція між представниками старої партійної номенклатури та новою промисловою елітою велася за доступ до каналів зв'язку з патроном – Л. Кучмою.

З президентством В. Ющенка пов'язувалися сподівання на повне переформатування політичних відносин у країні. За умови зміни еліт очікувалось встановлення нових, а по суті утвердження формальних правил гри. Ці очікування не виправдались, найперше через нерішучість глави держави у впровадженні реформ. Ще виступаючи на Майдані Незалежності 23.01.2005 р. новообраний глава держави В. Ющенко сказав: «Ми створимо систему влади, яка буде чесною по відношенню до людей. Ніхто не даватиме і не братиме хабарів». Але саме за часів президентства Ющенка з'явилися нові означення – «куми», «любі друзі» [230, с. 111]. Власне тут виявилася українська особливість корупції: вона не кланова (як, приміром, у центральноазійських державах), а саме кумівська.

Ю. Мацієвський проаналізував прояви непотизму періоду президентства В. Ющенка. Найперше, дослідник вказує на порушення процедури призначення голів обласних державних адміністрацій [134, с. 300–302]. «Збереження практики

неформальних угод, клієнтелізму та корупції стало однією з ключових перепон на шляху перетворення слабкої «дефектної» демократії на ліберальну в період президентства В. Ющенка» [134, с. 304]. Прикладом непотизму було призначення В. Ющенком у 2005 році на посаду міністра культури та туризму О. Білозір, яка перебуває у відносинах кумівства з экс-президентом України. Протидією такому «своїзму» була висловлена громадська позиція на користь іншого кандидата на цю посаду, але вона була проігнорована В. Ющенком [122]. Маркер «свій» переважив над характеристиками та чеснотами інших претендентів на високу державну посаду.

У своїх наукових розвідках український політолог М. Требін розглядає непотизм загрозою державності, а його апофеозом називає правління Януковича та «Сім'ї» [231, с. 258]. Клієнтська мережа за В. Януковича стала, на переконання Ю. Мацієвського, моноцентричною [134, с. 365]. За президентства В. Януковича клієнтизм доповнився непотизмом («Сім'я»). Клієнтська мережа В. Януковича формувалася шляхом політичних, бізнесових і родинних зв'язків. Кадрові призначення були орієнтовані на вузьке коло клієнтів, а уряд формувався за квотами окремих впливових угруповань Партії регіонів, наприклад, групи Фірташа, групи Ахметова, групи Литвина та ін. Ю. Мацієвський робить висновок, що «конкуренція відбувалась не між різними політичними силами, а між різними групами впливу у самій Партії регіонів» [134, с. 372], а у рекрутуванні політичних еліт чітко простежилися два критерії: «особиста лояльність і партійна належність» [134, с. 373]. Родинні зв'язки та особиста відданість патрону стали головними критеріями призначення на державну посаду, що дало підстави дослідникам визначити модель управління за В. Януковича як султанізм (крайня форма патримоніалізму за М. Вебером).

Отже, моноцентрична (за Л. Кучми) клієнтська мережа перетворилася при В. Ющенку на двоцентричну (президент, прем'єр-міністр) і знову стала моноцентричною за В. Януковича. Польські дослідниці М. Прокоп та Й.

П'єхов'як-Лампарська, вивчаючи олігархічні клани України, вказують на їх еволюцію: олігархічні системи були сформовані за президентства Л. Кучми; В. Ющенко налагодив неформальну співпрацю з представниками кланів, попри передвиборні обіцянки протидіяти цій системі; В. Янукович істотно модифікував олігархічну систему, утворену за Л. Кучми [196].

Період до Революції гідності український політолог М. Розумний характеризує як «олігархічний консенсус, що був зруйнований на певному етапі свого розвитку спробою монополізації влади і ресурсів із боку оточення Януковича» [206, с. 86]. До важелів політико-адміністративного контролю не допускалися «чужі», не інкорпоровані до кланових середовищ елементи.

Міжнародна неурядова правозахисна організація «Freedom House» називає присутність родинних зв'язків у зміцненні влади та корупції в Україні «фамілізацією» [89, с. 14]. Це особливо проявилось на прикладі «Сім'ї» періоду президентства В. Януковича. Термін «Сім'я» навіть набув певної теоретико-методологічної концептуалізації, перейшовши з площини публіцистичної у наукову [38, с. 457]. «Цим поняттям означували олігархічний клан В. Януковича, який упродовж 2010–2014 років завдяки незаконному використанню інструментів політичної влади, судового переслідування, кримінального «віджиму» структурувався в одну з найбільших фінансово-промислових і медійних груп України» [191, с. 84]. До цієї «Сім'ї» входили В. Янукович і його сини О. та В. Януковичі, в. о. прем'єра С. Арбузов, низка ключових міністрів і високопосадовців (В. Захарченко, О. Клименко, Е. Ставицький, А. Кравець, С. Тимченко), «головний фінансист» С. Курченко, брати А. та С. Ключові та ін. «Сім'я» була доповнена кумівськими зв'язками [94].

В Україні неодноразово силами журналістів і громадських активістів формувалися результати незалежних розслідувань, які за своїм змістом показували кумівство вітчизняної політики [209], складалися свого роду карти неофіційних зв'язків на українському владному Олімпі [31]. Утім, загалом проблема кумівства

в українській політиці є утрудненою для вивчення через закритість деякої інформації. Так, українська дослідниця-політолог О. Рибій після опрацювання великого масиву інформації про депутатський склад Верховної Ради України I-VII скликань виявила «18 пар родичів, зокрема, у стосунках батьки – діти перебували 13 пар, брати – сестри – 4 пари, у стосунках чоловік – дружина – 1 пара» [203, с. 43]. Дослідницею констатована «неможливість точного аналізу, оскільки справа прослідковування родинних зв'язків є малоздійсненою, зокрема, через необхідність залучення додаткової інформації, доступ до якої є обмеженим, а також через можливість перебування в Раді родичів під різними прізвищами»; «здобутих даних виявилось недостатньо для формування висновку щодо рівня “кумівства” у Верховній Раді України» [203, с. 43]. Це ж питання досліджував і Ю. Мацієвський, який відзначив, що Верховна Рада VII скликання (2012–2014 роки) вирізнялася найбільшою кількістю родичів-депутатів. Дослідник виділив щонайменше 7 родинних кланів, 55-ть осіб були пов'язані між собою родинними зв'язками [134, с. 383]. Відзначимо, що у парламенті VIII скликання наприкінці 2014 року теж було обрано сімейні, родинні клани (брати М. і Д. Добкіни, подружжя Ю. та І. Луценків та ін.).

Звичайно ж, події Революції гідності справили значний вплив на «пришвидшення демократичного транзиту, зміцнення інститутів громадянського суспільства та формування національної самосвідомості», «засвідчила нові зсуви в суспільній свідомості, які, по суті, визначали цивілізаційний вибір України» [90, с. 37]. Водночас В. Кривошеїн констатує «злам кланово-олігархічної структури політичної влади» в ході подій 2013–2014 [90, с. 37]. Ми не можемо у повній мірі погодитися з цим твердженням, вважаючи, що такий тип системи досі не викорінений, він зберігається у ще латентніших формах за зміни ключових персоналій.

Хоч під час Революції гідності українці були стійкими у вимозі змін, але за короткий постреволуційний час досягнення революції стикнулися зі системними

проблемами управління. Рівень впливу підривних неформальних інститутів не зменшується, а серед перешкод на шляху до реформування залишається «зосередження влади в руках вузького кола заможних бізнес-груп та їхніх партнерів» [117]. Аналізуючи один із неформальних підривних інститутів, а саме непотизм, О. Сахань висловила авторську позицію, що ситуація зі засиллям непотизму в українській політиці не тільки не змінилася після Революції гідності, але й погіршилася [214, с. 289]; з цією думкою складно як погодитися, так і спростувати без відповідних емпіричних досліджень.

Водночас ще одна українська дослідниця, О. Олійник, теж доводить, що з обранням на посаду глави держави П. Порошенка проблема непотизму в Україні тільки погіршилась, бо його кадрова політика характеризується намаганнями призначити на ключові державні посади за принципом знайомства й особистої відданості своїх «любих друзів», які не завжди володіють необхідною кваліфікацією, мають належну мотивацію та моральні характеристики, проте лобіюють бізнесові інтереси свого патрона. Тобто, О. Олійник вважає, що сьогодні в Україні застосовуються дискримінаційні техніки щодо інших претендентів під час добору кадрів на керівні посади [165, с. 4]. Цю думку розвиває дослідниця І. Діденко, на переконання якої в Україні, використовуючи пільги, переваги та привілеї службового становища, посадовці мають можливість перевищувати свої повноваження, зловживати ними задля власних потреб, в інтересах родичів, членів сімей, третіх осіб [48, с. 103]. Створюючи династичні зв'язки в органах влади, чиновники, на переконання І. Діденко, забезпечують собі надійну підтримку для задоволення власних інтересів.

Для України залишається характерним «кумівський капіталізм» – різновид капіталістичної економіки, у якому замість принципу особистої ефективності використовується принцип ефективності клану [224, с. 85]. На думку О. Тертичного й О. Бородавки, такий тип економіки призведе до появи кланової держави, «основна функція якої полягає в забезпеченні сприятливих умов роботи

найбільших кланів, забезпечення розмежування їх інтересів, створення переваг перед усіма іншими учасниками політичного та економічного життя» [224, с. 86].

Ми у повній мірі погоджуємося з О. Фісуном, який в аналізі постреволуційних змін, констатує зростання демократичності та відкритості політичної системи, водночас вказує, що: «патримоніальна природа політичного режиму, принципи його організації та функціонування залишилися тими самими. Неформальні інститути продовжують домінувати над формальними, а клієнтарно-патронатні зв'язки, особиста лояльність і приналежність до того чи іншого клану (певного кола родичів, друзів і ділових партнерів) залишаються організаційним паттерном політики. Такі патримоніальні принципи продовжують бути визначальними при утворенні політичних партій, призначеннях на більшу частину державних посад і взаєминах політичних акторів на державному та регіональному рівнях» [243, с. 9].

Тенденцію до непотизму демонструють всі сегменти українського політикуму. Українська дослідниця Г. Грабіна доводить, що «“родинні зв'язки” представників українського соціуму влади виступають своєрідним “амортизатором” боротьби різних груп за політичний ресурс. Співучасть у контролі над ключовими підприємствами та навіть галузями економіки, взаємні інвестиції до різноманітних (іноді – полярних) політичних проектів, наявність “власних” фракцій у парламенті різних скликань дає можливість представникам керівного класу комфортно почуватися незалежно від того, в якому з таборів вони наразі перебувають – у провладному чи опозиційному» [36, с. 58]. Дослідниця доводить збереження за роки незалежності трендів непотизму, патерналізму та станової замкненості [36, с. 60].

Українське законодавство у дусі демократизації «закріпило норми, спрямовані на запобігання непотизму» [192, с. 84]. Так, у Законі України «Про запобігання корупції» (ст. 27) закріплено норми щодо обмеження спільної роботи близьких осіб [59]. Такі закони, як «Про державну службу» (ст. 32) [58] та «Про

службу в органах місцевого самоврядування» (ст. 12) [61], визначають перелік осіб, які відносяться до категорії «близькі». Але це не вирішує проблему. Причину, видається, слушно підмітив М. Розумний, який звертає увагу, що «Україна значною мірою має архаїчну соціальну організацію, побудовану на неформальних клієнтелах, неписаних правилах, корупції, тіньовій економіці. Наше суспільство не має достатнього досвіду та компетентності для того, щоб у ньому надійно функціонували механізми представницької демократії» [206, с. 16].

Видання «The Economist» у 2016 році склало рейтинг кумівства, у якому Україна зайняла 5-е місце (після Росії, Малайзії, Філіппін та Сінгапуру)⁵ [281]. В основі дослідження було з'ясування, наскільки тісно успішні підприємці пов'язані з державними структурами та дотичні до розвитку «кумівського капіталізму» (англ. *crony capitalism*). Українські дослідниці-політологи Л. Дорош і О. Івасечко наголошують, що у державах із клановою економікою «успіх у бізнесі залежить від особистих зв'язків бізнесменів із державними чиновниками» [50, с. 13]. Модель сучасної української еліти характеризується як кланово-олігархічна [229, с. 141]. На думку О. Сахань, в Україні політико-управлінська сфера діяльності перетворюються в незмінні родинно-професійні касти, які відтворюють себе у дітях і онуках та підганяють певні інституції під інтереси своїх сімей, які стоять на чолі відповідних установ [214, с. 192].

Функціонування неформальних політичних інститутів у вітчизняному політичному процесі призводить до звуження публічного простору, ускладнення циркуляції еліт і створення ситуації монополії на політичному ринку [91, с. 58]. Водночас існує розуміння того, що для політичної модернізації України необхідне належне інституційне забезпечення функціонування демократії, за якого було б

---

⁵ На перший погляд може видаватися дивним присутність у переліку такої успішної, нової індустріальної держави як Сінгапур. Ця держава є унікальним феноменом, у якій «м'яким диктатором» Лі Куаном Ю було створено унікальний неоавторитарний політичний режим, при якому немає корупції, але увиразнені інші неформальні інститути.

мінімізовано руйнівний вплив підривних неформальних інститутів. Якщо зроблено вибір на користь модернізації за європейською моделлю розвитку, то це передбачає недекларативну послідовну протидію різноманітним неформальним підривним інститутам.

В умовах курсу України на євроінтеграцію неприйнятною є ситуація, за якої неформальний підривний інститут корупції фактично став соціально легітимним явищем; як результат невисокої антикорупційної політико-правової культури населення зберігається високий рівень толерування корупції, особливо на побутовому рівні (т. зв. корупційний прагматизм). Якщо звернутися до Індексу сприйняття корупції, який визначає щороку Transparency International, то за останні 5 років (показники 2012–2016 років) Україна піднялася з 26 балів (зі 100-а можливих, найкращі показники антикорупційності) лише до 29 балів (це 135-е місце з поміж держав, які охоплені індексуванням). Поступ у боротьбі з корупцією в Україні не можна оцінювати схвально, навіть не зважаючи на створення нових антикорупційних установ (особливо на тлі конфліктів навколо антикорупційних структур в Україні, які розгорнулися наприкінці 2017 року, а також відсутності досі такої судової ланки, як антикорупційний суд⁶).

Теперішній український варіант демократії (неопатримоніальна, за О. Фісуном) «ґрунтується на поєднанні формальної та неформальної конкуренції різних клієнтарно-патронатних мереж за захоплення позицій генерування ренти у сфері державного управління та контролю основних галузей економіки» [243, с. 12–13]. Значний вплив неформальних політичних інститутів на політику України зумовлює появу «інституційних дефектів в інфраструктурі політичного

---

⁶ Відзначимо поляризацію публічного дискурсу щодо доцільності появи антикорупційного суду в Україні. Логіка правової держави базується на тому, що кожен суд вже іманентно має бути антикорупційним, тому поява спеціального антикорупційного суду видається ніби-то недоречною. Звернемо увагу, що антикорупційні суди – традиція в основному слабо розвинених держави на взірець Уганди, Кенії та ін. Водночас розгляд справ за звинуваченнями у корупції в Україні засвідчує нагальність зміни процесу судочинства, у т.ч. й шляхом створення спеціалізованого суду.

управління країною» [91, с. 58], позаяк звужується публічний простір, ускладнюється циркуляція еліт, монополізується політичний ринок.

Водночас існує розуміння, що «для політичної модернізації України необхідне належне інституційне забезпечення функціонування демократії, за якого було б мінімізовано вплив підривних неформальних інститутів. Якщо зроблено вибір на користь модернізації за європейською моделлю розвитку, то це зобов'язує нашу державу до недекларативної послідовної протидії різноманітним неформальним підривним інститутам. Для конструктивної еволюції інституційної інфраструктури важливе якнайшвидше зменшення ролі на політичному ринку інститутів цього типу. Цьому може запобігти інституційне зміцнення держави, деконструкція неформальних інститутів» [191, с. 85].

Проведений аналіз дозволяє зробити висновки щодо чинників, які уможливають широке поле діяльності для неформальних підривних інститутів в Україні:

– не сконструйована інституційно розвинена державна архітектура; «процеси політичної інституціоналізації в Україні відбуваються вкрай хаотично» [62, с. 156];

– політична система спрямована «не на виробництво “загального блага”, а на неопатримоніальні практики рентоотримання та “захоплення держави”» [243, с. 13]; керівна еліта схильна до вирішення питань за допомогою неформальних інститутів і практик;

– оновлення еліт відбувалося не стільки шляхом ротації, скільки шляхом репродукції [214, с. 287]; процес відтворення влади став практично невідконтрольним українському суспільству;

– відбулося злиття «влади й власності у використанні в приватних інтересах функцій держави й у домінуванні патронажно-клієнтарних мереж, у структуруванні політичного ринку» [74, с. 9];

– зберігається квазіпартійна система, за якої певні структури (клани, трайби, бізнес-групи та ін.) отримують політичне обрамлення, але не стають політичними партіями по суті [91, с. 60; 211, с. 313]. Партійні субститути створюються фінансово-промисловими групами, олігархічними структурами та под., що унеможлиблює політичну конкуренцію, найперше під час виборів. «Клієнтарно-патронажні мережі олігархів під виглядом політичних партій конкурують у рамках формальних електоральних механізмів, проте основним завданням і змістом політичної боротьби є захоплення і розподіл держави для встановлення контролю над джерелами ренти» [243, с. 10];

– приватні бізнес-інтереси та державна політика є взаємопов'язаними: «бізнес інституціонально опосередковано контролює владу, а влада опосередковує розвиток дружніх (афільованих із владними елітами) бізнес-структур» [91, с. 61]. Вітчизняні фінансово-промислові політичні групи використовують владу задля контролю над фінансовими потоками та їхнім перерозподілом на власну користь [229, с. 141]. Складається враження «приватизації» держави кланово-корпоративними структурами. Рентоотримання стало мотиваційним «двигуном політичної конкуренції» [243, с. 10].

– серед критеріїв добору кадрів на важливі державні та політичні посади велике значення продовжує мати «наявність родинних чи інших близьких зв'язків, спільних бізнес-інтересів, лобістської діяльності чи протекції у владних колах» [165, с. 2].

Укоріненість неформальних підривних інститутів в Україні засвідчує «недомодернізований характер держави, у якій неопатримоніальні практики не дають утвердитись раціонально-бюрократичній моделі організації державної влади» [134, с. 384]. Висловлюємо гіпотезу, що шлях виходу з цієї ситуації лежить у площині політичної культури. Найголовніші інструменти процесу мінімізації впливу підривних політичних інститутів, на нашу думку, лежать у площині формування такого ціннісного світогляду (аксіосфери), який заперечує

прийнятність використання інструментів руйнівної інституціоналізації у розбудові державності на засадах демократії.

Висновки до розділу 2.

1. Домінування неформальних інститутів, клієнтарно-патронатних відносин, корупційних схем під фасадом демократії стали візитівкою більшості держав пострадянського простору; неформальні інститути задають логіку розвитку політичних режимів. Враховуючи неопатримоніальну природу пострадянських політичних режимів, де провідне місце в системі влади займають представники неопатримоніальної бюрократії, що істотно трансформує місце та роль політичних партій, видається, що вони не формують політичний порядок денний, а стають клієнтами представників цієї бюрократії [143, с. 7]. Відповідно, вибори на значній частині пострадянського простору не є механізмом періодичної ротації влади, а способом отримання політичної ренти.

2. Неформальні інститути підривного типу чітко увиразнені в усіх, охоплених дослідженням державах (центральноазійські держави, держави Південного Кавказу, Україна, Білорусь і Росія) за певних особливостей:

– центральноазійські держави створюють радше не моделі модернізації, а демодернізації; діючі системи особистих зв'язків свідчать про традиціоналізм, деяку архаїчність політики. Вони різняться домінуючим підривним інститутом (олігархічні групи в Казахстані, клани в Узбекистані, Таджикистані і под.). Присутні регіонально-кланові зв'язки, трайбалістичні практики. Формальні інститути співіснують із мережами заступницьких зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтського характеру. Патрон-клієнтська система є основним механізмом представництва інтересів різних груп населення центральноазійських держав;

– встановлено спільні та відмінні характеристики неформальної деструктивної інституціалізації політики Білорусі та Росії. Спільне: визначальний характер деструктивних неформальних інститутів політики; взаємодоповнюваність, взаємопереплетіння формальних і деструктивних неформальних інститутів; укоріненість патронатно-клієнтельних зв'язків. Відмінне: конституційне закріплення необмеженого переобрання глави держави (Білорусь) і неформальний інститут спадкоємця президентської влади (Росія); несформованість олігархату через жорсткий контроль глави держави (Білорусь) і великий вплив олігархії на прийняття важливих політичних рішень, фактичне олігархічне «захоплення влади» рентозорієнтованими економічними гравцями разом із неопатримоніальною бюрократією (Росія); відмінність обсягів політичної корупції (менший у Білорусі та системного характеру у Росії) та ін.;

– у державах Південного Кавказу виражена політична традиційність і патріархальність, зберігаються кровно-родинні (кланові) відносини з певними відмінностями Азербайджану, Вірменії та Грузії. Їх особливості: а) Азербайджан як держава фасадної демократії визначальне місце неформально відводить кланам (найперше – клану Алієвих-Пашаєвих); громадський контроль за владою відсутній, спротив суспільства неформальним підривним інститутам незначний, високим є рівень толерування суспільства неформальним практикам. Клієнтарно-патронатна мережа утворена довкола постаті глави держави; б) вірменська політична еліта узалежнена від груп тиску, які мають кланову природу; механізм оновлення еліт слабкий. На політиці позначається превалювання прихильності вірмен до неформальних структур (сім'я, коло друзів). Сформована кланова групова ідентичність, а рівень корупції та патронату становлять загрозу національній безпеці; в) Грузія хоч і здійснила цивілізаційний прорив, але процес інституційних реформ не завершений: зберігається топ-корупція, клановість, непотизм тощо; елементи патріархальної політичної культури позначаються на

формах влади та субординації. Водночас змінюється інституційний дизайн (співвідношення формальних і неформальних інститутів політики).

Помітними є окремі відмінності між державами регіону. Вірменія впровадила процедуру декларування доходів, майна державних службовців, а Азербайджан блокує запуск цього антикорупційного механізму; Вірменія запроваджує механізми мінімізації корупційних ризиків в електоральному процесі, натомість Азербайджан практично не протидіє непрозорим схемам у виборчих кампаніях; в Азербайджані є президентська республіка (суперпрезидентіалізм), а Вірменія та Грузія переходять до парламентської республіки; політика Вірменії є конкуренцією кланів, представлених у парламенті, а в Азербайджані політика визначається главою держави та кланом, до якого належить він;

– неформальний політичний інституційний простір впливає на формування параметрів політичного процесу України від часу проголошення незалежності. Формальні правила незмінно підривалися неформальними, у результаті чого інституційними характеристиками держави є непотизм (кумівство), клієнтизм, патронатні відносини тощо. Зберігається присутність родинних зв'язків у зміцненні влади та корупції («фамілізація» за означенням «Freedom House»). Не сконструйована інституційно розвинена державна архітектура; політична інституціалізація відбувається несистемно; керівна еліта схильна до вирішення питань за допомогою неформальних інститутів і практик; процес відтворення влади недостатньо підконтрольний суспільству; приватні бізнес-інтереси та державна політика взаємно переплетені. Попри певне зростання демократичності та відкритості політичної системи, неформальні інститути продовжують домінувати над формальними, розвивається «кумівський капіталізм», клієнтарно-патронатні мережі конкурують між собою. Необхідне інституційне зміцнення держави та деконструкція неформальних інститутів.

3. Визначаючи спільні та відмінні характеристики неформальної інституціалізації політики у межах аналізованих пострадянських держав відзначимо: а) увиразненість у всіх пострадянських державах неформальної інституціалізації, що є спадком як радянського минулого, так давніших архаїчних форм політики та соціальної організації; б) відмінності у представленості певних неформальних підривних інститутів, характерних для політики конкретних держав (наприклад, якщо топ-корупція характерна для усієї групи держав, то домінування родових кланів – для Узбекистану, Таджикистану тощо) і т. д.

РОЗДІЛ 3. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕФОРМАЛЬНОЇ ДЕСТРУКТИВНОЇ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ ЗАКОРДОННИХ КРАЇН

3.1. Неформальна деструктивна інституціалізація в державах Латинської Америки.

Роль неформальної підривної інституціалізації у регіоні Латинської Америки настільки велика, що коли у якійсь державі світу починають увиразнюватися інститути корупції, непотизму, клановості, кронізму та ін., то цей процес найперше, проводячи паралелі, образно характеризують як «латиноамериканізацію» певного суспільства та політичної системи. В останні роки низка колишніх глав латиноамериканських держав були визнані винними у

злочинах із корупційною компонентою: А. Алеман (Нікарагуа), Ж.-Б. Арістід (Гаїті), Л. Г. Маккі (Парагвай), К. Перес (Венесуела), А. Портільйо (Гватемала), А. Фухіморі (Перу) та ін. [270, с. 54, 60–61]. Перелік високопосадовців-корупціонерів розширюється чиновництвом нижчих рангів, судьями, керівниками партій та ін. Це слугує одним зі свідчень незрілості демократії у латиноамериканському регіоні, в державах якого тривалий час панувала диктатура. Частими є інституційні потрясіння, держави рухаються то до демократії, то від неї.

З одного боку, можна погодитися з думкою К. А. Монтанера щодо безкарності корупції у державах Латинської Америки, яка стала нормою [150, с. 96], адже чиновництво отримує «комісійні» та неправомірні вигоди за проекти, які виграють непрозорі конкурси, за кожне потенційно прибуткове порушення нормативно-правового акта і под. Громадські фонди часто використовуються для підкupu виборців. Значною залишається роль армій із корумпованими очільниками. Втім, з іншого боку, судові процеси та реальне відбування покарань високопосадовцями з латиноамериканських держав не можна не брати до уваги.

Латиноамериканське розуміння влади передбачає вміння діяти, не озираючись на закони [150, с. 97]. Значна частина латиноамериканців толерує такі взаємини, коли особиста лояльність у позаприватних справах має неодмінно винагороджуватися, а ділові якості можуть ігноруватися. Поняття суспільного блага у Латинській Америці не увиразнено в політичній культурі. Політичні цінності латиноамериканців, з одного боку, характеризуються традиціоналізмом і консерватизмом, а з іншого, як слушно зауважує К. Кіречко [73, с. 14], деякі з них є перешкодою демократичному транзиту. Латинська Америка не знала того поєднання сучасного капіталізму з цінностями політичної демократії, яке забезпечило добробут багатьох націй. Для усієї Латинської Америки характерний значний розрив між доходами різних груп населення. Заможніші прошарки використовують різні адміністративні, правові інститути для подальшого зміцнення своїх матеріальних позицій всупереч загальному благу.

Для нашого аналізу неформальної інституціоналізації підривного типу зупинимося на вивченні кількох держав: Аргентини, Бразилії та Перу. Щодо неформальної інституціоналізації підривного типу в Аргентині неодноразово висловлювалися критичні міркування щодо її високої представленості. Так, французький політик Ж. Клемансо ще на початку ХХ століття зауважував: «Аргентина розвивається завдяки тому, що її керманічі не крадуть, коли сплять» [Цит. за: 68, с. 73].

В оцінках влади Аргентини звучать оцінки щодо закритості політичних інститутів, непрозорості різних систем звітності, слабкої кадрової політики, яка допускає сімейність і клановість [68, с. 75]. Результати опитувань громадської думки аргентинців дозволяють припустити, що у цій країні громадяни уже змирилися з тим, що їх влада корумпована. Серед причин високого рівня корупції – зокрема й низький рівень оплат праці державних службовців.

За 200-літній період незалежності Аргентини, від самого початку цього етапу розвитку очільники держави вдавалися до корупційних механізмів. Наведемо кілька прикладів:

– президент М. Х. Сельман (1886–1890) був усунутий від влади під час революції 1890 року за звинуваченням у корупції;

– висловлюють припущення про корупцію президента Х. Д. Перона (1946–1955, 1973–1974) попри загальне схвалення аргентинцями його політики [68, с. 77]. Родину президента Перона можна уважати й прикладом клановості у політиці, адже його третя дружина – І. Перон – була спершу віце-президентом (1973–1974), а пізніше – президентом Аргентини (1974–1976);

– президент К. Менем (1989–1999) був включений у список політиків, запідозрених у відмиванні грошей за кордоном;

– президент Ф. де ла Руа (1999–2001) був звинувачений у підкупі senatorів у 2002 році заради прийняття непопулярної трудової реформи.

Понад десятилітній період історії Аргентини (1930–1943) навіть називали в історії цієї держави «ганебним десятиліттям». Тоді було зафіксовано значне зростання корупції як на урядовому, так і на низовому (побутовому) рівнях, численні факти фальшувань результатів голосування тощо. Від початку ХХ століття на адресу Аргентини висловлювалися критичні міркування щодо зростання закритості режиму, його авторитаризму. Особливо, це проявилось за президентства Н. Кіршнера (2003–2007) та його дружини – К. Ф. де Кіршнер (2007–2015). У роки їх правління звучали висловлювання про напівмонархічний характер управління.

Н. Кіршнер був запідозрений в отриманні неправомірної вигоди від розподілу будівельних контрактів із Венесуелою. У 2016 році К. Ф. де Кіршнер була звинувачена у корупційних махінаціях (незаконні валютні операції в умовах фінансової нестабільності). Її уряд надавав державні контракти бізнесменам, близьким до «Сім'ї». Загалом, після завершення президентських повноважень Кіршнерів було відкрито та доведено до суду низку кримінальних справ про корупцію членів урядів «епохи Кіршнерів».

Фактично неформальна підривна інституціоналізація в сучасній Аргентині набула загрозливих розмірів. У 2012–2014 роках періодично відбувалися масові акції протесту проти корупції влади. Після них корупція не зникла, а нові соціальні виклики (найперше, прийнята пенсійна реформа) змінили вектори нинішніх протестів аргентинців. Інститут корупції в Бразилії має глибокі коріння – від колоніальної епохи XVI століття. Корупція стала складовою політичної культури бразильців [162, с. 119]. Як і корупція, клієнтизм, непотизм пройшли через усі періоди історії Бразилії. У колоніальний період велику роль відіграла психологія т. зв. коронелізму методів традиційного контролю еліт. Влада місцевих каудильйо у той час означала політичний контроль конкуруючих між собою сімейних кланів сільської аристократії над певними територіями. Цей контроль був необхідний для закріплення майнових прав і укріплення клієнтельних

зв'язків, які становили підґрунтя для подальших корупційних практик. Від проголошення Республіки (1889) влада місцевих олігархів зміцнювалася новими політичними механізмами, але коронелізм зберіг свою присутність.

В новітню епоху демократичного транзиту в Бразилії корупція та інші неформальні підривні інститути зберегли та наростили свою присутність у політиці цієї держави. Так, статистика засвідчує зростання кількості корупційних скандалів: за президентства Ж. Сарнея (1985–1990) – 6, Ф. Коллора ді Мелу (1990–1992) – 19, І. Франку (1992–1994) – 31, Ф. Е. Кардозу (1995–2002) – 44, Л. І. Лули да Сілви (2003–2010) – 101 і т. д. [162, с. 121]. Один із перших президентів періоду демократії – Ф. Коллор ді Мелу – пробув на посаді лише половину терміну. Він був відправлений через імпічмент у відставку за звинуваченнями у корупції. За правління представника лівих сил Л. І. Лули да Сілви різко збільшилася кількість випадків корупції (наприклад, «справа Валдоміро» [161, с. 668–670] або ж підкуп опозиційних депутатів Конгресу від Партії трудящих у 2005 році з метою схилити їх до голосування за урядові законопроекти), а також посилювалися клієнтистські зв'язки. Перша в історії Бразилії жінка-президент Д. Русеф (2010–2016) оголосила боротьбу з корупцією пріоритетом у політичній сфері. Практично одразу стартувала кампанія з очищення влади від корумпованих високопосадовців (наприклад, подав у відставку керівник президентської адміністрації А. Палосі, якого у 2006 році уже відправляли у відставку через корупцію). Загалом за перші дев'ять місяців президентства Д. Русеф були звільнені вісім міністрів і десятки чиновників вищих рангів. Тому вважається, що розгорнута президентом Д. Русеф антикорупційна боротьба не мала прецедентів за усю історію Бразилії. Також з ініціативи Русеф і за кількомільйонної народної підтримки було прийнято т. зв. «Закон про чистоту виборчих списків» (порт. Lei Ficha Limpa) (2010), який не допускав включення до виборчих списків осіб, запламованих судимістю, корупцією тощо.

Примітно те, що в останні роки антикорупційні настрої бразильців виразнені в масових акціях протесту, які стартували з 2013 року. Наприклад:

– у березні 2013 році пройшли протести зі збором підписів через соціальні мережі на знак протесту проти обрання на посаду глави Сенату Р. Калейруса, позаяк він проходив у корупційних справах;

– у червні 2013 року по країні пройшли масові акції протесту з антикорупційними гаслами. На тлі цих протестів було прийнято закон про визнання корупції особливо важким злочином, обвинувачені у якому не підпадають під амністію;

– низка антиурядових протестів у березні-грудні 2015 року на знак незгоди з політикою уряду – на цей раз уже з політикою антикорупціонерки Д. Русеф і корупції її кабінету.

Показово те, що Д. Русеф, яка протидіяла корупції, була звинувачена у ній же. Їй інкриміновано бюджетні зловживання заради політичної вигоди та участі в корупційних схемах. У вересні 2017 року бразильська прокуратура звинуватила двох бразильських экс-президентів (Л. І. Лулу да Сілву та Р. Русеф) у створенні «злочинної організації» (Робітничча партія, на думку слідства, отримувала багатомільйонні пожертви-хабарі від діяльності нафтової компанії Petrobras, банку BNDES і міністерства планування).

Проти чинного з 2016 року глави Бразилії – М. Темера – прокуратура теж висунула обвинувачення у створенні злочинного угруповання, отриманні неправомірної вигоди (щонайменше розміром у 150 тис. амер. дол. від компанії JBS). Упродовж останнього півстоліття у Бразилії був особливо поширений вислів «rouba mas faz» – «вкрав і вирішив усі питання» [285]. Сьогоднішня судова влада цієї держави намагається зламати глибоко укорінений інститут корупції, але це водночас викликає величезні суспільні потрясіння. Прикладом слугує постать экс-президента Л. І. Лули да Сілви: нещодавно він був національним героєм, а зараз – відбуває покарання (9,5 років ув'язнення) за вироком суду за зловживання під час

перебування на посаді. Оскільки багато хто з політиків причетний до корупційних схем, то бразильський політичний клас вичерпується; фактично країна не має надійних політичних лідерів. Інтенсифікація протидії неформальній інституціоналізації політики, є безумовно потрібною. Але швидкий антикорупційний «капітальний ремонт» може водночас й послабити саму політичну систему⁷: існує широке громадське невдоволення устроєм держави, а політики обирають як стиль спілкування взаємні звинувачення. Світова практика показала, що така політична атмосфера може привести до влади антиелітарних популістів, як це уже було в Італії (С. Берлусконі) чи Венесуелі (У. Чавес). Зокрема, збільшення популярності ультранационалістичного конгресмена Ж. Болсонаро, який виступає за повернення військової диктатури в Бразилії, може зумовити зміну Бразилією вектора розвитку.

Поширеною проблемою для усіх держав Латинської Америки є укоріненість неформальних інститутів непотизму та кронізму. Процвітає воно найперше при працевлаштуванні: знайомі, родичі є в пріоритеті перед кваліфікованими «людьми з вулиці». У державному секторі цю практику намагаються викоринити. Так, у 2006 році Федеральний суд Бразилії заборонив непотизм у судових органах, а у 2008 – щодо обіймання будь-яких посад в органах державної влади на усіх рівнях. Але попри санкції непотизм і кронізм збережені різних прихованих формах. Дослідники політичної культури бразильців відзначають, що у масовій свідомості ще залишається чимало елементів традиціоналістських уявлень, представлених у минулих епохах [135, с. 85]. Політичній культурі бразильців притаманна виражена гетерогенність і мінливість [161]. Безумовно, ці чинники сприяють збереженню неформальної інституціоналізації підривного типу.

Ще однією латиноамериканською державою з вираженою підривною неформальною інституціоналізацією є Перу. Якщо звернутися до аналізу

---

⁷ Наприклад, в Італії проведення масштабної антикорупційної операції «Чисті руки» у 1990-х роках допомогло зменшити корупцію, але ця операція водночас ослабила діючі партії та інституції аж до їхнього краху.

неформального інституту корупції, то в Індексі сприйняття корупції Перу займає гірші позиції, ніж Бразилія й Аргентина: 103-є місце у світі з погіршенням показників за останні 5 років. Екс-президент Перу А. Фухіморі (1990–2000) відбував 25-річне покарання за корупцію та інші злочини (помилуваний з огляду на стан здоров'я та вік наприкінці 2017 року). Усі останні президенти (А. Толедо (2001–2006), А. Гарсія (1985–1990; 2006–2011), О. Умали (2011–2016) і нині чинний П. П. Кучинський) незмінно проголошували протидію корупції своїм стратегічним курсом. Видається, що очільники латиноамериканських держав, зокрема й Перу, озвучують свою антикорупційну позицію як своєрідну данину політичній моді та спосіб відвернути увагу від власних протиправних діянь. Таке припущення робимо на основі тих численних кримінальних справ, які порушуються як після відставки латиноамериканських президентів, так навіть і під час перебування їх на посадах. Зокрема, на початку 2017 року видано ордер на арешт екс-президента-утікача А. Толедо, якого звинувачують у багатомільйонній неправомірній вигоді в обмін на надання компанії «Odebrecht» вигідного контракту на прокладення автобану між Перу та Бразилією [25]. Також слідство велося і щодо А. Гарсії та О. Умали. Щодо О. Умали та його дружини винесено судові вироки.

Розмах неформальної інституціоналізації підривного типу в Перу є різючим. Наприклад, згадувана компанія «Odebrecht» визнала у суді, що у період 2005–2014 років виплатила перуанським чиновникам 29 млн амер. дол. Г. Хелмке та С. Левітські, аналізуючи неформальну інституціоналізацію в латиноамериканських державах, наголошують на значенні там т. зв. заміщуючих інститутів [248, с. 198]. Маються на увазі такі інститути, які в слабкому інституціоналізованому середовищі та за слабкої державної влади, певною мірою «сприяють досягненню результатів політики, досягнути які формальні інститути виявилися неспроможними» [201, с. 39]. Наприклад:

– в епоху довготривалих демократичних перетворень у Мексиці формальним інститутам не вистачало авторитету для виконання їх рішення – вони не виконувалися, ігнорувалися. За таких обставин представники влади та опозиції вирішували різного типу суперечності шляхом неформальних «concertaciones» (джентльменських угод);

– у сільських районах на півночі Перу, де слабкість держави наприкінці 1970-х років зумовлювала недостатній поліцейний захист і неефективну судову систему, мешканці створювали неформальні «rondas campesinas» (патрулі самооборони) для захисту своїх громад, а також неформальні суди для розв'язання локальних спорів [248, с. 198–199].

Конкретні приклади щодо держав Латинської Америки стосуються неформальної інституціалізації, але підкреслюють, попри парадоксальність, можливість виконання нею навіть деяких соціально корисних функцій. У межах нашого дослідження ми найперше звернулися до тих неформальних інститутів, які мають підривний, деструктивний вплив.

3.2. Неформальні підривні інститути в політичних системах азійських держав.

Проаналізувавши неформальні інститути підривного типу в п'яти державах Центральної Азії, зупинимося на інших азійських державах, найперше південно-східного регіону. Вони становлять чималий дослідницький інтерес з огляду на виражену неформальну інституціалізацію в одних державах і ефективні шляхи протидії – в інших. Так, важливими характеристиками політичних систем більшості азійських держав є клановість, непотизм, корупція, сімейність та ін. Діти та інші родичі більшості азійських політиків залучені до політичної сфери [333, с. 127]. Особливо яскраво неформальна підривна інституціалізація проявляється у найбідніших країнах Азії, в яких диктаторські режими,

побоюючись повалення, змушені спиратися на підтримку родинних кланів для посилення власної влади. У низці індустріально розвинених країн Азії непотизм у політиці відіграє опосередковану роль, найчастіше у зв'язку з кровноспорідненим успадкуванням власності. Вузьке коло власників великого капіталу змушене вдаватися до підтримки родичів для збереження капіталу, а отже і влади.

Кронізм також отримав розвиток в азійських державах, особливо у регіоні Південно-Східної Азії [300]. У Індексі кронізму найвищі позиції (вони свідчать про найгірші показники держав) займають Гонконг, Малайзія, Сінгапур, Філіппіни [320]. Концепція кронізму або «капіталізму для своїх» фіксує залежність успіху в бізнесі від особистих неформальних зв'язків підприємця з представниками влади. Кронізм передбачає встановлення особливих відносин держави, тих, хто її представляє, з впливовими групами інтересів. Досвід азійських держав засвідчує: часто державна підтримка надавалася не найдинамічнішим і конкурентоздатним компаніям, секторам економіки, а саме тим компаніям, холдингам, які мали «хороші зв'язки» [250, с. 16]. І навіть, якщо їх бізнес-стратегії не були ефективними, держави продовжували їх підтримувати. Наприклад, індонезійський клан Сухарто володів або ж контролював підприємства, котрі виробляли 30–40 % ВВП країни.

Тісні зв'язки з державою, взаємна підтримка всередині закритих бізнес-груп сильно послаблювала природні ринкові стимули та механізми стримування. У протегованих державою та окремими чиновниками компаніях популярними були кредити, отримані завдяки неформальним зв'язкам. В один час (1980–1990-і рр.) азійські компанії стали великими боржниками; вони «прославилися» висхідною заборгованістю. Це було характерно найперше для Республіки Корея, Таїланду, Малайзії, Філіппін, Індонезії [276]. Фактично, такі економічні підходи були серед причин азійської фінансової кризи 1997–1998 років. Завершення цієї кризи (1999) стало новим пошуком для піднесення нових індустріальних азійських держав, особливо чотирьох «азійських тигрів» (Сінгапур, Гонконг, Південна Корея,

Тайвань). Протидія неформальному підривному інституту корупції уже традиційно є важливим напрямком політики азійських держав регіону. Водночас, як слушно звертає увагу І. Кушнар'єв, у більшості з них, як-от Філіппіни, Малайзія, Таїланд та ін. антикорупційна боротьба активізувалася саме під час передвиборчих кампаній, а потім зводилася нанівець або ж звужувалася до проведення коротких за часом і звужених за цілями популістських пропагандистських кампаній задля зведення рахунків із політичними конкурентами [114, с. 122]. Відомими громадськості є корупційні афери кланів президентів Х. М. Сухарто (Індонезія), Ф. Маркоса та К. Акіно (Філіппіни), Ро Де У (Південна Корея), прем'єр-міністра Т. Чинавата (Таїланд) та ін. [114, с. 122]. Натомість найуспішніші антикорупційні стратегії були обрані Сінгапуром і Гонконгом, а КНР стала відома своїми репресивними антикорупційними стратегіями.

Щодо Сінгапуру, то довший час (період британської колонізації ХІХ – першої половини ХХ ст.) тотальна корумпованість сприймалася як соціально прийнятне, буденне та практично безкарне явище; громадськість толерувала корупцію. І це попри дію з 1871 року кримінального кодексу, в якому були закріплені санкції щодо корупціонерів. Невисокий рівень оплати праці, незначна ймовірність результативного розслідування корупційних злочинів і притягнення до відповідальності за них стали причинами безуспішності британської колоніальної влади у протидії корупції. Лише після перемоги на виборах у 1959 році Партії народної дії було (всупереч складній економічній ситуації, яка сприяла корупції) прийнято та забезпечено реальне виконання Акта протидій корупції (1960); у 2012 році прийнятий Закон «Про запобігання корупції» [329]. З 1952 року (тобто, ще у роки колоніальної влади) діє Бюро з розслідування випадків корупції (англ. Corrupt Practices Investigation Bureau) задля антикорупційних розслідувань у вищих ешелонах влади. Сьогодні Сінгапур – серед найменш корумпованих держав світу та лідирує в Азії завдяки неухильному, послідовному

дотриманню антикорупційного законодавства та наявності «жорсткої політичної волі у лідерів країни» [266, с. 110] (починаючи від першого прем'єр-міністра незалежного Сінгапуру Лі Куан Ю). Жодна посада у цій державі не є гарантією уникнення корупціонером покарання.

Сінгапур, попри численні успіхи та досягнення, не може вважатися демократичною державою. Це приклад м'якого авторитаризму (неоавторитаризму за Ю. Нісневичем) [157, с. 119]. Зазвичай, недемократичні режими якраз сприяють корупційним практикам, але Сінгапур став винятком зі загальної тенденції: обмежені права людини (громадянські, політичні), діє авторитарний і критикований демократичною спільнотою принцип «презумпції винуватості» для державних службовців; водночас стимулюється ринкова економіка, дотримується верховенство права і под. Особливість Сінгапуру в його протидії неформальному підривному інституту корупції проявляється в тому, що мінімізуються або ж унеможливаються ті умови, обставини, які стимулюють, роблять потенційно можливими нахили особи до вчинення корупційних дій [158]. «Відсутні жодні імунітети щодо розслідування справ найвищих посадовців, політиків; контроль за доходами суб'єктів політичної корупції є перманентний, а не фрагментарний (як-от у деяких державах про це «згадують» лише під час виборчої кампанії, особливо при пошуку компромату на політичних опонентів)» [100, с. 32]. Обвинуваченими було чимало вищих службовців, політичних діячів: міністр національного розвитку Тан Кіа Ган, міністр охорони довкілля Ві Тун Бун, міністра національного розвитку Те Чін Ван та ін.

Щодо Гонконгу, то тут системна корупція довгий час була серед основних характеристик цього спеціального адміністративного району, позаяк ще у 1950–1960-х роках охоплювала державний і приватний сектори. Дослідники висловили гіпотезу, що тут «корупція була стилем життя, необхідним для виживання», про обсяги корупції говорили образно: «мовляв, можна “заскочити в автобус” (тобто, активно долучитися до корупційних практик) чи “бігти позаду” (бути

аутсайдером, не включеним в усталену систему правил політичної гри), але не можна “стояти перед автобусом, що рухається уперед» (себто, противитися, скаржитися)”» [102, с. 101]. Після протестів 1973 року, викликаних утечею з країни підозрюваного у корупції високопосадовця-поліцейського [356], у Гонконгу була утворена (1974) Незалежна Комісія з боротьби з корупцією (НКБК; англ. The Independent Commission Against Corruption). Антикорупційна стратегія Гонконгу поєднала репресивні (наприклад, скасована презумпція невинуватості для гонконгських високопосадовців) і превентивні заходи, послідовно підтримувані на вищому управлінському рівні. Завдяки цьому Гонконг, як і Сінгапур, належить до територій, практично звільнених від корупції (про це свідчить високе місце в Індексі сприйняття корупції). Основою антикорупційного успіху стало не стільки створення та діяльність НКБК, скільки «реальний громадянський контроль за діяльністю цієї комісії, який не дав їй стати частиною кримінальної мережі» [102, с. 102; 115, с. 44–45]. Китай (КНР) обрав власну антикорупційну стратегію, жорстко критиковану з позицій прав людини – страти корупціонерів для Китаю не є екстраординарною подією. Але публічними стратами та засудженнями до довічного ув’язнення, мінімізувати корупцію в Китаї не вдається.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття китайським державним діячем Цзянь Цземіном було сформульовано нові принципи боротьби з корупцією – поєднання профілактичних і радикальних заходів. Утім, щодо самого Цзянь Цземіня та його синів у 2016 році було порушено кримінальні справи за звинуваченнями у корупції та інших злочинах. У Китаї є відсутнім імунітет від кримінального переслідування за звинуваченнями у корупції навіть для найвищих високопосадовців. Постійно відбувається ротація кадрів у всіх органах влади. Але ці та інші чинники не зміцнюють китайську антикорупційну систему, бо зберігаються умови для корупції. Найперше дослідники називають серед причин непрозорість державного управління та дискреційні (тобто, на власний розсуд) методи прийняття рішень [216, с. 16]. «Зацікавлені особи та групи у КНР

реалізують свої інтереси не через демократичні механізми, а шляхом корупційного лобіювання у вищих ешелонах партії» [114, с. 128]. Недостатня прозорість державного управління; відсутній навіть публічний доступ до декларацій про доходи та майно державних службовців. В. Міхеєв вказує на відсутність легальних і ефективних каналів діалогу партійної влади та приватного бізнесу, відсутність дієвих законів, правил ведення бізнесу та отримання дозволів на його ведення тощо [142, с. 25]. Корупція у Китаї часто має клановий чи сімейний характер. Водночас ще у 1991 році у цій державі для протидії непомітності введено заборону на роботу в одному підрозділі осіб із родинними чи іншими близькими зв'язками. Запровадження жорстких покарань за корупційні злочини не зумовило зменшення рівня корупції. Вочевидь, репресивні заходи у випадку Китаю мають бути доповнені політикою формування антикорупційної культури населення.

Високий рівень корупції серед азійських держав характерний також для Лаосу (після встановлення у 1975 році Народно-революційною партією комуністичного режиму), Північної Кореї (після приходу до влади Сім'ї Кім у 1948 році), М'янми (найперше, в період військової хунти, 1988–2015 роки), Шрі-Ланки (очолюваної сімейними кланами) та ін. держав Азії. Окремо варто зупинитися на прикладі Малайзії. Цій державі у постколоніальний період вдалося досягнути значних темпів розвитку (економічне диво прем'єр-міністра Мохатхіра Мохамеда (1981–2003), яке перетворило країну зі сировинної в індустріальну). Важливу роль у піднесенні цієї держави відіграли багатомільярдні зовнішні позики, які викликали побоювання інвесторів на тлі загальної схильності держав Азії до корупції. Але тоді кредити були інвестовані у стратегічні галузі, а не корупційно привласнені. У той час рівень корупції було знижено завдяки розробці унікальної державної системи, за якої громадяни обирають навіть монарха. Але в останні роки в західній політичній аналітиці [298; 358] наводяться факти, що за час існування створеного нинішнім малайзійським прем'єром Н. Разаком інвестиційного фонду «Malaysia Development Berhad» було розтрачено 4,5 млрд

дол., з яких 731 млн дол. переведені на банківські рахунки самого прем'єр-міністра. Це призвело до накладення Міністерством юстиції США арешту на майно, розміщене на території США, на суму 540 млн амер. дол.

У ще одній азійській державі – на Філіппінах – панує тотальна корупція, а судова система не може виконувати своїх функцій. Усі філіппінські очільники держави визначали боротьбу з корупцією своїм пріоритетом, але поки що жоден не реалізував таке завдання. Щодо непотизму та кронізму на Філіппінах, то особливо сильним вплив цих інститутів був за президента Ф. Маркоса (1965–1986). Стиль Маркоса був відомий як «капіталізм для своїх». Екс-президент навіть змінив окремі статті Основного Закону, щоб легалізувати розграбування ним національного багатства. Після смерті Ф. Маркоса та повернення його сім'ї зі США на Філіппіни, неодноразово піднімалося питання про притягнення І. Маркос (дружини екс-президента), до відповідальності за сімейне розкрадання державної скарбниці на мільярдні суми. Парадоксальність Філіппін у тому, що навіть публічні звинувачення не перешкодили обранню І. Маркос до Конгресу, призначення доньки Ф. Маркоса губернатором провінції Північний Ілокос, а сина – сенатором. Ще один філіппінський президент – Дж. Е. Естрада (1998–2001) – був дотичний до корупційних угод з організаторами підпільного грального бізнесу (засуджений із формулюванням «за загрозу економічній безпеці держави»; доведено взяття хабара в розмірі 8,7 млн амер. дол.). Філіппінський парадокс полягає в тому, що не зважаючи на зв'язок із криміналом, Естрада довгий час мав підтримку у значної частини електорату.

Відзначимо, що особливо високим на Філіппінах є рівень політичної корупції. Ця держава лідирує за кількістю випадків підкупу виборців, тому не дивно, що недоброчесні виборці схвально ставляться до корумпованих високопосадовців. На сьогодні на Філіппінах існує орієнтовно 213 кланів. Інкорпорація в політичну еліту відбувається з цих кланів або ж з традиційних політичних сімей. Представники 146 кланів станом на 2010 рік були обрані до

вищого законодавчого органу. Приплив свіжих сил в еліту незначний, найперше коштом підприємців, не пов'язаних із кланами. Ю. Левтонова пояснює поширеність неформальної підривної інституціоналізації на Філіппінах із колоніальним минулим цієї держави (залежність від Іспанії, з її корумпованою бюрократичною системою) [120, с. 82]. Підпорядкованість США у 1901–1946 роках принесла певну демократизацію, але були збережені сімейно-кланові зв'язки, на яких вибудовувалася нова політична система. Неформальні інститути укорінені в системі родинних зв'язків, які зберігаються на низових соціальних рівнях. У філіппінців вираженим є обов'язок людей вищого соціального статусу протегувати тим родичам, знайомим, які знаходяться на нижчих соціальних щаблях, а також поширені взаємна залежність один від одного, вдячність за підтримку (така вдячність не сприймається на ментальному рівні за корупційну толерантність).

У Індексі сприйняття корупції Філіппіни знаходяться на 104-му місці за рівнем сприйняття корупції; причому за період 2011–2016 рік Transparency International не відзначено позитивних зрушень. Потенційні зміни пов'язуються з обранням (травень, 2016) главою держави Р. Дутерте. Його називають, зокрема й за антикорупційну позицію, «менеджером з альтернативним вирішенням проблем». Тільки за перші три місяці президентства було розстріляно без суду та слідства майже три тисячі корупціонерів [352]. 2018 рік Р. Дуерте визначив роком протидії корупції на місцевому (в провінціях) рівні [299]. До приходу до влади Дуерте (станом на 2015 рік) було констатовано тенденцію: «у владних структурах зберігається домінування – до 70 % – вихідців із традиційних династій» [17, с. 17].

Неформальна інституціоналізація в Індонезії своїм корінням сягає ще доколоніального періоду розвитку. Австралійський дослідник Р. Робінсон зауважував, що у доколоніальних яванських королівствах монарх розподіляв привілеї для «підгодовування» своїм приближеним, клієнтам, родичам; бюрократична посада уже була апанажем, який дозволяв тим, хто її обіймав, використовувати

свій статус в особистих матеріальних інтересах [331, с. 25]. Звідси пояснюється виникнення психології «через владу – до грошей», тобто виникло підґрунтя, на якому формувалася культура корупції [51, с. 46]. За президентства А. Сухарно, починаючи від середини 1950-х років, різко зросла як роль армії, так і корупція в військовому середовищі. Фактично усі великі статки в Індонезії «були нажиті корупційним шляхом» і це «служувало виправданням для незаконного збагачення на усіх рівнях» [51, с. 49]. При наступному очільнику держави – Х. М. Сухарто (1967–1998) – рівень корупції не знизився: навіть дружину президента називали «Мадам 10 %», маючи на увазі її частку доходу від усіх великих угод.

При режимі Х. М. Сухарто особливо вираженим був непотизм. Рідня Президента Індонезії (включаючи шістьох дітей) найбільше збагатилися коштом системи. Донька президента Сухарто – Тутут (Сіті Хардіянті) – створила конгломерат «Citra Lamprogo Gung», який об'єднав сотні компаній. Результатом її підприємництва під патронатом батька-президента є оцінка статків Тутут орієнтовно в 2 млрд амер. дол. [195, с. 60]. Син Х. М. Сухарто – Бамбанга – завдяки конгломерату «Vimatara» узурпував низку галузей промисловості та набув мільярдних статків. Інші діти Сухарто теж завдяки протекції батька зміцнювали свої матеріальні позиції. Азійська фінансова криза 1997–1998 років наблизила кінець клану Сухарто. Після відставки Сухарто у 1998 році його кілька разів намагалися притягти до відповідальності за корупцію, але через похилий вік і стан здоров'я суд не відбувся. Статки экс-президента за різними джерелами оцінені від 16 до 35 млрд амер. дол. Падіння репресивного режиму в 1998 році не призвело до істотної демократизації. Індонезійські дослідники (зокрема, Ф. Магніс-Сусено) порівнюють демократію у цій державі з магазином, де обслуговують лише тих, у кого є гроші; тобто, при індонезійському форматі демократії можуть правити лише ті, хто має матеріальний капітал.

Неформальний інститут корупції в Республіці Корея (Південній Кореї) був увиразнений починаючи від утворення новітньої держави. Уже перший президент

Лі Син Ман (1948–1960) мав прізвисько «10 %» за схильність до покровительства за визначену винагороду, а в окремих тогочасних корейських чиновників ця сума доходила до тридцяти відсотків [7, с. 4]. Наступний глава держави, Пак Чон Хі (відомий як автор корейського економічного дива), намагався жорстко протидіяти корупції. При усіх наступних главах Республіки Корея (Кім Йон Сам, Кім Де Чжун, Но Му Хьон) боротьба з корупцією була державним пріоритетом, але відбувалася вона хвилеподібно, зазвичай у рік перед черговими виборами як частина передвиборчої риторики. Водночас така риторика мала явно популістський характер, позаяк ні глави південнокорейської держави, ні члени їх сімей не характеризувалися корупційною доброчесністю. Наприклад, син Кім Йон Сама брав комісійні за посередництво у вирішенні питань корупційними методами; доведена причетність двох дітей Кім Де Чжуна до корупції; а Но Му Хьон у 2009 році покінчив життя самогубством, коли прокуратура була готова висунути йому обвинувачення у корупції. Водночас потрібно брати до уваги, що корейське суспільство є конфуціанським – велику роль відіграє персоналізм. Тому багато питань вирішуються шляхом встановленням неформальних зв'язків. Водночас корупція сприймається як соціальне зло й особа, запідозрена у ній, за конфуціанською традицією піддається обструкції. Це вступає у суперечність з іншими принципами, які сприяють неформальній інституціалізації. Наприклад, поширеним є регіоналізм: кожен новий чиновник, приходячи на посаду, починає розставляти на посаду «своїх» лояльних осіб, «витискаючи» усіма способами тих, хто вже перебуває на посадах.

Боротися з корупцією у Південній Кореї пробували різними способами. Найперше, акцент робився на моральну мотивацію та випрацювання етичного кодексу для посадовців. Запровадження низки заборон (наприклад, на отримання посадовцем подарунків від осіб, пов'язаних діловими відносинами) підривав усю систему традиційних зв'язків. Водночас, на низовому рівні (побутова корупція) її рівень є невисоким, найперше завдяки переведенню в онлайн більшості

адміністративних послуг. Останнє жодною мірою не слугує доказом того, що Республіка Корея стоїть на послідовному антикорупційному шляху. Якщо звернутися до Індексу сприйняття корупції за останні п'ять років, то за цей період показники навіть погіршилися (56 балів у 2012 році, 53 – у 2016 зі 100 можливих). Не останню чергу в цьому відіграв роль экс-глава держави Лі Мьон Бак (2007–2013): він був найбагатшим з-поміж усіх корейських президентів; фактично розвалив систему органів протидії корупції, реорганізувавши її. На його рахунках були виявлені кошти, походження яких не було пояснено.

Неформальні підривні практики стали причиною імпічменту наступної очільниці Південної Кореї – Пак Кин Хе (2013–2017). Це перший випадок відсторонення глави південнокорейської держави. «Імпічмент главі держави оголосили через підозри у корупції її близького оточення, махінації з відкриттям благодійних фондів, використанням спонсорських коштів у власних цілях. Крім того, корейське суспільство обурило втручання близької подруги президента Чхве Сун Сіль у політичний процес країни» [133, с. 27]. На думку дослідниці Л. Матлай, у ситуації відсторонення першої жінки-президента від посади увиразнилися проблеми корупції, непотизму та клановості в Республіці Корея [133, с. 27]. Сучасні кореезнавці (зокрема, Дж. Поллак [327]) вважають: корупція в системі державних і партійно-політичних відносин Південної Кореї є даниною азійським конфуціанським культурно-історичним традиціям з їх патріархальним авторитаризмом, що пронизує усі рівні влади. Практично усі південнокорейські лідери приходили до влади на хвилях народної популярності та вважалися людьми виключної порядності. Але за короткий термін суспільство стикалося з втратою моральності, корупційними діями, кумівством і сімейністю в політиці південнокорейських очільників. Кілька прикладів: Чон Ду Хван (президент у 1980–1988 роках) засуджений до довічного ув'язнення, а його сім'я були вимушена виплачувати державі вкрадені бюджетні кошти в сумі 370 млн амер. дол.; Ро Де У (президент у 1988–1993 роках) був звинувачений у зловживанні

владою та незаконному збагаченні; Кім Йон Сам (президент у 1993–1998 роках) був дотичний до корупції – отримання хабара від однієї з корпорацій; Кім Де Чжун (президент у 1998–2003 роках) та його син не уникнули звинувачень у корупції; Но Му Хйон (президент у 2003–2008 роках) покінчив життя самогубством через звинувачення у корупції; Лі Мйон Бак (президент у 2008–2012 роках) сприяв зловживанням корупційного характеру своїх дружини та брата і т. д.

Південнокорейське суспільство є доволі суперечливе. Наприклад, до державців у суспільства високі моральні вимоги, але коли вони починають завдавати ударів по традиційній корейській корупційній системі, то це викликає спротив, невдоволення у різних суспільних колах. Прикладом слугує політика Пак Кин Хе з обмеження розмірів гонорарів, подарунків і рахунків за частування чиновників; втім, ці заходи не отримали суспільної підтримки. У Північній Кореї (КНДР) встановився правлячий клан (династія) Кімів попри республіканську форму правління. Зокрема, Кім Чен Ін став спадкоємцем влади свого батька Кім Чен Іра: сестра Кім Чен Іра Кім Кьон Хі уважалася «першою леді» держави: упродовж життя вона займала високі партійні посади, була в складі Центрального комітету партії та навіть очолювала воєнну ієрархію. Близькі родичі глави держави (хто б не обіймав цю посаду) займали ключові посади в уряді та інших державних органах. Водночас цей процес характеризується частими звільненнями, відставками та навіть стратами. Наприклад, у 2013 році дядько Кім Чен Ина, Чан Сон Тхек, одружений на молодшій сестрі Кім Чен Іра, був звільнений із посади віце-глави Національної воєнної комісії КНДР, а потім страчений за звинуваченням у спробі державного перевороту. Сучасна КНДР займає одне з останніх місць за Індексом сприйняття корупції в оцінках Transparency International – 174-е (в оцінках 2016 року). Системна корупція є доволі новим (із середини 1990-х років) для Північної Кореї явищем: при диктатурі Кім Ір Сена (1960–1980-ті роки) процвітало кумівство, блат, тобто домінував чинник «знайомства», а не фінансів. При Кім Ір Сені не було вільної торгівлі, а високе

місце у соціальній ієрархії уможлиблювало певні блага; тому чиновницький прошарок був зацікавлений у служінні режиму задля збереження свого місця у суспільстві. У середині 1990-х років ситуація змінилася – з приходом елементів ринку різко зріс корупційний прагматизм.

Утім, попри загальну руйнівну оцінку неформальної інституціалізації підривного типу, вона може зумовлювати неочікувані результати. «Інколи корупція, ізоляція, експортозалежність та кумівство можуть стати шляхом до економічного процвітання, а, відтак, згодом і демократизації як наслідку “економічного дива”» [50, с. 17]. Економічне зростання, розвиток приватного підприємництва у низці азійських країн (найперше в групі «азійських тигрів») парадоксально контрастує зі ситуацією, за якої інституційне середовище цьому мало б перешкоджати.

3.3. Підривні неформальні інститути політики США.

Держави, які опираються на демократичні засади, також ще не знайшли механізму, за допомогою якого вдавалося б запобігати руйнівному впливу на політику неформальних інститутів підривного типу. Втім, західні демократії напрацювали механізми, які роблять цей вплив не таким вираженим, як у недемократичних державах. Його присутність у демократіях держави намагаються мінімізувати, постійно реагуючи на нові виклики, оперативно коректуючи законодавство.

Ще у 1937 році американський економіст і соціолог Ф. Ландберг у книзі «60 родин Америки» доводив, що реальна політична та економічна влада у США належить вузькому колу представників цих «родин». Американський соціолог Ч. Р. Мілс у праці «Владна еліта» (1956) доводив, що у владній американській еліті люди підібрані не за управлінськими якостями чи моральними принципами

служіння народу. Американську владну еліту, на його переконання, у той час (після Другої світової війни) утворювали військові, адміністративні та фінансові клани. Безумовно, і станом на сьогодні США не вдалося уповні викоренити такі неформальні інститути політики як клановість, непотизм, кронізм, політичну корупцію тощо. США має чимало прикладів політичних династій-кланів. Президентами обиралися батько та син Адамси, дід та онук Гаррісо́ни, батько та син Буші. Історичні факти доводять: батьки певною мірою протегували своїм дітям, чоловіки – дружинам, і навпаки. Серед останніх прикладів – призначення Президентом США Д. Трампом чоловіка своєї радниці К. Конвейн Дж. Конвея главою цивільного підрозділу в Міністерстві юстиції [227] або ж призначення свого зятя, Дж. Кушнера, старшим радником глави держави [314; 357] та ін.

Серед найвпливовіших кланів США можна виділити:

– клан Грантів: У. Грант (18-й Президент США) залучив близько 30 членів родини на урядові посади, зокрема й такі, що зумовили значні корупційні зловживання;

– клан Рузвельтів: Т. Рузвельт (26-й Президент США), Ф. Д. Рузвельт (32-й Президент США). Один зі синів Ф. Д. Рузвельта – Дж. Рузвельт – був конгресменом від Каліфорнії; інший – Ф. Д. Рузвельт-молодший – конгресменом від Нью-Йорка;

– клан Кеннеді: Дж. Ф. Кеннеді (35-й Президент США), його молодші брати – Р. Ф. Кеннеді (Генеральний прокурор, міністр юстиції в роки президентства Дж. Ф. Кеннеді), Е. М. Кеннеді (сенатор-демократ упродовж майже 47-ми років); донька Дж. Кеннеді очолювала управління департаменту освіти Нью-Йорка. Серед членів клану – дипломати, члени палати представників парламенту та ін.

– клан Бушів: родоначальником династії є промисловець С. Буш; його син П. Буш зайняв першу високу політичну посаду в родині – сенатора. Син та онук П. Буша стали президентами – Дж. Г. У. Буш або Буш-старший (41-й Президент

США), Д. У. Буш або Буш-молодший (43-й Президент США); ще один онук – Дж. Буш – обійняв пост губернатора штату Флорида;

– клан Клінтонів: Б. Клінтон (42-й Президент США), Г. Клінтон (сенатор, Держсекретар США, кілька разів кандидувала на пост глави держави). У 1979 році Б. Клінтон, через кілька тижнів після свого обрання губернатором Арканзасу призначив свою дружину, Г. Клінтон, на посаду голови цільового комітету. Ще одним прикладом політичного непотизму є призначення в 1993 році Г. Клінтон Б. Клінтоном, який обіймав посаду глави держави, на чолі Робочої групи з національної реформи в галузі охорони здоров'я;

– клан Рокфеллерів: заснований Дж. Д. Рокфеллером, але у політику прийшли уже його нащадки – син Дж. Рокфеллер-молодший, онуки Н. Рокфеллер (губернатор штату Нью-Йорк, неодноразовий кандидат-республіканець на президентських виборах, віце-президент США при Дж. Форді), У. Рокфеллер (губернатор штату Арканзас), Д. Рокфеллер (директор Ради з міжнародних відносин США). Зараз на політичну арену вийшло уже п'яте покоління цього клану, яке охоплює понад дві сотні осіб.

Можна виділити низку інших відомих кланів, які тією чи іншою мірою впливають на американську політику – Дейлі, Кохи, Куомо та ін. Але потрібно відзначити: загалом, в новітніх американських кланах не простежується суперечливості з демократичними принципами, адже увесь процес приходу до влади нових представників відомих родин відбувається з дотриманням законодавчо визначених процедур і контролюється громадськістю.

Прикладом політичного непотизму в США є постать губернатора штату Аляска Ф. Меркаускі. Він у 2002 році (після обрання губернатором) призначив свою доньку Л. Е. Меркаускі на місце в американському Сенаті, з якого він пішов на посаду губернатора [336]. США належить до числа держав, які займають високі позиції в антикорупційних рейтингах (18-е місце у світу за Індексом сприйняття корупції 2016 року). Водночас американська система протидії корупції

не є досконалою, вона має прогалини, що уможлиблює зловживання корупційного характеру. Ще на початку ХХ століття в американській політичній науці актуалізувалося питання відповідальності влади за поширення корупції, яка впливала на ефективність державної служби, а через це – на втрату інтересу виборців щодо вдосконалення роботи уряду [290, с. 77]. Корупційні скандали 1920-х років характеризували адміністрацію президента США В. Гардінга. Сам В. Гардінг відзначився тим, що у роки свого президентства на впливові посади призначав саме друзів, а потім «не помічав» їх некваліфікованої роботи. Багато таких «професіоналів» брали хабарі, укладали незаконні угоди, вели недоброчесний бізнес, використовуючи державні ресурси. Цим створювалися репутаційні загрози для глави держави. Двох міністрів адміністрації Гардінга було засуджено за дотичність до «Чайнико-ковпакового скандалу» (пов'язаний із розробкою нафтогазових родовищ у Вайомінгу та Каліфорнії). Верховний Суд США визнав шахрайськими контракти, укладені за цією операцією [304, с. 137].

Для новітньої американської політичної думки характерне розуміння корупції (зокрема, й політичної) найперше – як результату недосконалості законодавства або ж неефективності механізму стримувань і противаг. Тобто, все зводило до юридичної проблеми, яку може вирішити уряд, модернізувавши нормативно-правову базу. Політична корупція у США найперше проявляється в площині електоральних зловживань, партійного фінансування. Так, в американському законодавстві є прогалини, які уможливають проведення «сірих» схем у фінансуванні виборчого процесу. Прикладом може слугувати благодійний фонд родини Клінтонів (Clinton Foundation), який отримував від іноземних урядів, компаній, фізичних осіб, неурядових організацій із усього світу значні пожертви. Такого типу фонди збирають кошти на програми охорони здоров'я та довкілля, покращення добробуту людей і под. Але у 2015 році (фінішна пряма президентської кампанії Г. Клінтон) прозвучали припущення, чи не використовуються ці кошти у т. ч. й на президентську кампанію, адже це було б

порушенням американського виборчого законодавства. Його нормами заборонено робити внески публічним службовцям, іноземцям і особам, котрі виконують публічні замовлення, а також анонімні пожертви на суму понад 100 амер. дол. Утім, ці підозри правоохоронцями поки що не доведені. Складність зумовлена тим, що ще у 2009 році Верховний суд США прийняв рішення, яке дозволяє будь-яким громадським об'єднанням отримувати та витратити грошові ресурси на проведення передвиборчої агітації у необмеженій кількості та без вимоги звітувати про джерело фінансових надходжень [304, с. 138–139].

На початку 2018 року Міністерство юстиції США розпочало нове слідство щодо Фонду Клінтонів. Г. Клінтон підозрюють у порушенні закону під час передвиборної кампанії [340]. Завданнями слідства є з'ясувати: 1) чи обіцяла Г. Клінтон, будучи Держсекретарем, політичні преференції, посади тощо тим, хто фінансуватиме її президентську кампанію; 2) чи обіцяли донори фонду вливання коштів в обмін на досягнення певних урядових цілей; 3) чи переводилися активи фонду, які не обкладаються податком, на особисті рахунки і чи були вони використані в політичних цілях. Президент США Д. Трамп неодноразово висловлювався щодо своєї конкурентки по виборчій кампанії: Г. Клінтон він вважає причетною до політичної корупції, позаяк вона ніби-то надавала послуги у політичній сфері тим державам, які робили пожертви до її Фонду (зокрема, Саудівській Аравії) [289].

Антикорупційні розслідування у США часто викликані діями лобістів. І це попри те, що уже від 1946 року розпочато унормування лобістської діяльності; це законодавство постійно удосконалюється (у напрямку жорсткішання, на чому ми детальніше зосередимося у підрозділі 4.2).

3.4. Неформальна інституціалізація політики держав-учасниць Європейського Союзу.

Приклади з політичного процесу держав ЄС, як і приклади США, слугують аргументами наявності підривних неформальних інститутів у державах різних регіонів планети, з різними режимами, рівнем доходів на душу населення тощо. Водночас рівень неформальної інституціоналізації істотно узалежнений від низки політичних, соціокультурних та ін. чинників. Проаналізуємо це на прикладі окремих держав-учасниць ЄС, позаяк обсяг дослідження не дозволяє охопити усі 28 держави-учасниці. Одними із найбільших у Європі є обсяги неформальної деструктивної інституціоналізації у державах Південної Європи. Так, для греків характерний значний рівень толерування корупційним практикам. Греція уже кілька разів опинялася на межі дефолту, має великий зовнішній борг, демонструє тенденцію до зростання усіх видів корупції. Низова (побутова) корупція характеризує грецький стиль життя, який не обходиться без «маленьких конвертів» (т. зв. *fakelaki*). Перемоги в тендерах на державні замовлення, безперешкодне оформлення документації тощо забезпечуються завдяки неформальним механізмам. Грецькі політики заплямували свою репутацію взаєминами з нелегальним бізнесом, ухилянням від сплати податків, нецільовим використанням іноземних кредитів тощо.

Не можна стверджувати, що грецька влада не робить жодних кроків до зменшення неформальної деструктивної інституціоналізації, адже це неможливо в умовах членства у ЄС та фінансової залежності від міжнародних структур-кредиторів. Зокрема, у 2006 році прийнято закон про посилення контролю в судовій системі, а також кодекс поведінки поліції; у 2012 році заснована служба перевірки органів влади (Генеральна інспекція), але вона підпорядкована парламенту, що ускладнює незалежність цього органу. У 2014 році вперше в історії Греції було перевірено банківські рахунки членів сімей службовців державного апарату задля з'ясування джерел походження накопичень. Ця перевірка виявила чимало випадків, які зумовили антикорупційні розслідування. Наприклад, заступник міністра туризму А. Греку подала у відставку після того, як

її чоловік не зумів пояснити походження значних коштів на рахунку. Втім, видається, що Греція не надто послідовна в проведенні своєї антикорупційної політики, а корупційні викриття є поодинокими у загальній масі корупційних злочинів.

Загалом дуже незначний відсоток справ із корупційною компонентою доходить до судів або ж зумовлює іншого типу санкції. Випадків притягнення до відповідальності грецьких політиків є небагато. Серед них – засудження до 20-річного ув'язнення (у 2017 році зменшено до 19 років) колишнього міністра оборони А. Цохадзопулоса [338]. Йому інкриміновано отримання неправомірної вигоди (55 млн амер. дол.) від бізнесу (контракти на торгівлю зброєю у 1997–2001 роках). По цій справі проходила низка високопосадовців, зокрема генеральний секретар Міністерства оборони Греції зі закупівлі озброєння Я. Сбокос та ін. У 2012 році экс-міністр фінансів Греції (2009–2011) Й. Папаконстантіну був запідозрений у непотизмі. Урядовець сприяв видаленню зі «списку Лагард» імен трьох родичів, які зберігали свої заощадження у банках Швейцарії. Це відбулося в час фактичного перебування Греції на межі банкрутства та звернення за фінансовою допомогою до ЄС та МВФ. Й. Папаконстантіну не провів розслідування по списку, наданому К. Лагард, щодо грецьких олігархів, які уникали сплати податків до грецької державної скарбниці завдяки відкриттю рахунків у Швейцарії. У 2015 році вина экс-міністра була доведена у суді.

Серед «лідерів» неформальної деструктивної інституціалізації політики є Італія. Це особливо увиразнюється на тлі низки арештів 2017–2018 років, наприклад: 1) влітку 2017 року в ході масштабної спецоперації були затримані глава клану «Коза ностра» та 34 учасники клану; заарештований очільник клану «Бранкаччо» та ін.; 2) у вересні 2017 року затримана низка причетних до клану «Ндрангета», з-поміж яких – мер міста Сереньо Е. Мацці, член партії С. Берлусконі «Вперед, Італія!»; 3) у січні 2018 року на території Італії та ФРН заарештовані 169 особи з клану «Ндрангета»; затримані мери міст Кротоне і Чиро-

Маріна в Калабрії за зв'язки з кланами та ін. Така масова протидія влади неформальним інститутам Італії, припускаємо, пов'язана з наближенням парламентських виборів-2018, коли діюча влада хоче показати свою ефективність. Попри видиму роботу влади, Італія залишається державою зі сильною роллю неформальних підривних інститутів політики серед держав ЄС, однією із найкорумпованіших держав «старої демократії» [86, с. 165]. Водночас відзначимо: зараз в Італії відбувається наймасштабніша протидія корупційним практикам із часів операції «Чисті руки» (1992–1993).

Видається, що відмінністю Італії від Греції є принаймні те, що італійська громадськість уже не ставиться до корупції та деяких інших неформальних деструктивних інститутів політики, як до норми життя, а сприймає їх як протиправні, кримінально карані діяння. Але водночас діяльність низки державних інститутів продовжує залишатися неефективною: з одного боку, це є наслідком неформальної інституціоналізації, а з іншого - ще більше посилює її. Доволі вираженим в Італії є і непотизм. Завдяки цьому механізму відбувається просування по службовій драбині, забезпечується перемога у конкурсах на посади в сфері державного управління тощо. Практика непотизму пронизує історію Італії, починаючи вже від раннього Середньовіччя. Темі політичного фамілізму присвячена відома праця Р. Патнема «Заставляючи демократію працювати: громадянські традиції в сучасній Італії» (1994). Кумівство в Італії сьогодні практично унеможлиблює меритократію. Проблеми неформальної деструктивної інституціоналізації особливо проявляються на тлі наслідків масштабної економічної кризи, яка розпочалася ще у 2008 році. Її результати чи не найвідчутнішими були в Іспанії. За останні роки країну охопила хвиля корупційних викривальних операцій: привласнення чиновниками грошей, виділених ЄС під певні проекти; подвійна бухгалтерія Народної партії («справа Гюртеля»); звинувачення у корупції членів королівської родини та ін. Це дозволяє стверджувати про наявність певного зв'язку між затяжною фінансовою, бюджетною кризою та проблемами

непрозорого управління державою зі застосуванням механізмів неформальної інституціалізації. Можна висловити припущення, що причини значної неформальної інституціалізації політики укорінені в ментальності, культурі іспанців. Наприклад, ще 150 років тому в Іспанії державна посада могла бути частиною посагу, її могли передати в спадок; в колоніях посаду продавали на офіційних аукціонах [200]. «Справа Гюртеля», слідство у якій ведеться уже одинадцять років, засвідчує, як корупційна мережа може працювати на рівні політики, зокрема у партіях. Так, Народна партія, на переконання слідства, утримувалася злочинною мережею, очолюваною бізнесменом Ф. Корреа. Втім, до неформальних схем вдається не лише Народна партія. У лідерів Каталонської націоналістичної партії «Конвергенція і союз Каталонії» у січні 2012 року виявили багатомільйонні рахунки в закордонних банках. А на початку 2018 року Демократичну європейську каталонську партію, очолювану відстороненим Іспанією лідером Каталонії К. Пучдемоном, визнано винною у корупції та змушено компенсувати державі заподіяні збитки (6,6 млн євро) [4]. Іспанські слідчі органи вважають, що каталонський сепаратизм підживлювався корупцією. Так, в ході операції «Petrum», яка велася від 2013 року, було з'ясовано, що регіональний уряд, чимало мерій Каталонії отримували 3–7 % комісійних за надані бізнес-контракти. Наприклад, компанія TEC4 Ingenieros Consultores у 2012 році за отримання контракту на консалтингові послуги у сфері будівництва перерахувала 50 тис. євро на рахунок Демократичної європейської каталонської партії; компанія Ferrovial отримала за 3 % комісійних за підряд на будівництво Палацу музики, а Barcelona d'Infraestructures SA та Autoridad Portuaria – на спорудження тунелю та модернізацію порту в Барселоні [255].

Водночас в Іспанії здійснено низку кроків, які б мали посприяти мінімізації неформальної інституціалізації політики. До таких заходів віднесемо: обов'язковість оприлюднення декларацій про доходи та майно парламентаріями, місцевими виборними посадовцями та ін.; встановлення обмежень на обіймання

певних посад і заняття певними видами діяльності після припинення повноважень на посаді державного службовця; обов'язковість декларування подарунків для членів уряду й осіб, які обіймають політичні посади; публічний контроль за партійними фінансами, передбачаються звітування, встановлені ліміти на приватні та корпоративні внески, лімітовані іноземні внески, встановлені ліміти на витрати; визначено умови надання державної підтримки політичним партіям та ін. [113, с. 254]. Якщо порівняти країни Південної Європи, до прикладу, з країнами Північної Європи, то рівень неформальної інституціалізації деструктивного виду буде значно вищим у першій групі держав. Ймовірно, причину можна вбачати в тому, що на півночі континенту ефективно спрацьовує протестантська етика, т. зв. «скандинавська доброчесність» і принцип публічності влади; тут поєднуються довіра та контроль. Натомість на півдні Європи, видається, що різного типу підривні практики прирівняні до неформальних національних традицій. Корупція, непотизм, кронізм, клієнтально-патрональні відносини залишаються тими чинниками, які й нині перешкоджають поступальному розвитку держав півдня Європи. У їх керівництва не простежується політична воля до мінімізації деструктивної неформальної інституціалізації, а особистим прикладом південноєвропейські лідери не увиразнюють антикорупційну, антинепотистську, антикланову та ін. моделі поведінки.

Звернімося у нашому аналізі до іншої групи держав – тих, кого вважають образно «локомотивами Європи» (ФРН, Велика Британія, Франція). Відмінність цих держав від багатьох інших держав у тому, що за умови корупційних звинувачень, підозрі в непотизмі тощо, склалася традиція подавати у відставку, знімати свою кандидатуру з виборів тощо; також відзначимо, що у цих державах є сильний контроль громадянського суспільства за політиками. Але водночас названі європейські держави не можна уважати державами з нульовою терпимістю до корупції, непотизму, кронізму та інших неформальних підривних інститутів. Упродовж не однієї сотні років у Великій Британії намагаються

розв'язати проблеми неформальної інституціоналізації, найперше ті, які пов'язані зі стандартами доброчесності державних чиновників, політиків, механізмами антикорупційного забезпечення в політиці. Відомо, що політичний непотизм проявляється, коли родич впливового високопосадовця, політика стрімко піднімається кар'єрною драбиною без належних на це підстав. Англійський сленговий вислів «Bob's your uncle» використовується нині на позначення непотизму. Він пішов від факту отримання ще у 1887 році британським державним діячем А. Бальфуром місця в уряді як Секретаря в справах Ірландії. Позаяк цей політик у час такого високого призначення був недостатньо досвідченим, то основною гіпотезою щодо його призначення була протекція рідного дядька, тодішнього прем'єр-міністра Великої Британії Роберта Сесіла, лорда Солсбері. Скорочення від «Robert» – «Bob» – було покладено в основу сленгової фрази, що «to have Bob as your uncle» гарантує успіх.

Неодноразово озвучувалися факти лобіювання за винагороду депутатами британського парламенту певних питань зацікавлених замовників, найперше – великого бізнесу. Для протидії цій практиці у 1994 році було створено незалежний консультативний орган при британському уряді – Комітет зі стандартів публічної сфери (Комітет Нолана). Його поява була викликана журналістським розслідуванням видання «The Guardian». Стверджувалося, що британські парламентарі лобіювали у палаті громад інтереси бізнесмена М. Аль-Файєда з винагородою по 2 тис. ф. ст. за кожне питання (справа «гроші-запитання») [303, с. 107]. Також з ініціативи Комітету Нолана палатою громад було прийнято низку актів, спрямованих на запобігання, найперше, політичній корупції, як-от: заборона протекції, оприлюднення додаткових заробітків членів парламенту та ін.

Проблемою в площині неформальної деструктивної інституціоналізації Великої Британії є т. зв. «продаж депутатських місць»: надання місць у палаті лордів в обмін на великі пожертви, зроблені на партійні рахунки. Найгучнішою

стала справа щодо «пожертв в обмін на титули» 2006 року: чотири кандидати в депутати палати лордів внесли значні суми в фонд Лейбористської партії, причому ці суми не були задекларовані. Така колись офіційно існуюча процедура продажу титулів і посад була заборонена у 1925 році, а будь-яка спонсорська допомога має бути оприлюднена. Також британські депутати палати громад вдавалися до нецільового витрачання коштів, виділених державою на ведення їх законотворчої діяльності. Це зумовило появу в 2010 році нової системи, спрямованої на забезпечення більшої прозорості фінансування; також ухвалено закон про хабарництво. У цьому ж році К. Келлі, тогочасний очільник Комітету зі стандартів у суспільному житті, озвучив факти, що понад 200 депутатів наймали своїх родичів на офіційні посади [312]. Це стало підставою для його ініціативи заборонити парламентський непомітність. У наступному, 2011, році вступив у дію закон «Про протидію корупції»; в його основі – презумпція вини суб'єкта корупційних дій. Водночас, можна констатувати: в останнє десятиліття, не в останню чергу завдяки пильному громадському контролю, формується нове розуміння системної протидії неформальній підривної інституціоналізації політики. Воно найперше спрямоване на забезпечення більшої прозорості будь-якого фінансування політики. Але зберігається проблема можливих протиправних дій у сфері корпоративного фінансування політичних партій, позаяк у Великій Британії немає жодних обмежень на політичні внески. Донорами можуть виступати навіть іноземці, які мають зареєстрований у цій державі бізнес. Така ситуація створює передумови для ймовірної залежності політичних партій від невеликої групи спонсорів і, як наслідок – подальшу корупцію. Сьогодні британський парламент працює над запровадженням обмежень розмірів пожертв партіям, але не прогнозується ймовірність цілковитої заборони корпоративного партійного спонсорування. Також на часі є створення реєстру приватних лобістів, лобістських компаній; запровадження обов'язкового оприлюднення інформації про зміст лобістських нарад; створення незалежного органу, який здійснював моніторинг

лобістських практик тощо. Поширеним у Великій Британії є й неформальний деструктивний інститут кронізму. Для його означення у Великій Британії використовують такі образні поняття, як «старі шкільні краватки» або «клуб давніх друзів» [50, с. 15; 165, с. 3]. Л. Дорош та О. Івасечко слушно вказують, що такі друзі стають тією «силою», що «тримає» посадовця, політика на його впливовій позиції, посаді [50, с. 15].

ФРН також демонструє неформальну підривну інституціалізацію політики. Найвиразніше це проявляється у корупції німецьких високопосадовців. Так, у різні роки фігурантами справ із корупційною складовою були колишні високопосадовці: президент ФРН К. Вульф, канцлер Г. Коль, прем'єр-міністр Баварії М. Штрайбль, глава уряду Нижньої Саксонії Г. Глоговскі, глава уряду федеральної землі Баден-Вюртембе Л. Шпет та ін. Але водночас випадків корупції в органах державного та місцевого управління значно менше, аніж у приватному бізнесі; на правоохоронні та судові органи припадає близько 8 % зафіксованих випадків корупції, а на політиків різного рівня – близько 1 % [47]. У німецькій політиці корупція найчастіше увиразнюється в: 1) незаконних схемах фінансування партій (стоїть найперше завдання зробити ці фінансові потоки прозорими та зрозумілими для громадян); 2) непрозору лобіюванню (відсутній реєстр лобістів, який свідчив би, з яких питань контактують замовники лобістських послуг зі законотворцями-лобістами, а також розмір витрат на забезпечення процесу лобіювання); 3) неформальній традиції «дверей, що обертаються» (перехід політиків одразу після завершення політичної кар'єри у великий бізнес із використанням напрацьованих на державній службі зв'язків і репутаційного капіталу). На ці тенденції звертає увагу в своїх дослідженнях український дослідник І. Кушнар'ов.

Неформальна інституціалізація відома Франції від давніх часів, зокрема у форматі непотизму, корупції, фаворитизму. Ще у період Середніх віків тут існувало «право королівських і князівських синів, онуків, племінників і їх кровних

родичів до сьомого коліна на першочергове зарахування на державну і військову службу, одержання кар'єрних підвищень, звань, земель, винагород та ін.» [44, с. 394]. Дослідники [208, с. 77] вважають, що першопричини існування у Франції такого неформального інституту, як корупція, сягають періоду абсолютної монархії XVII–XVIII століть із її розгалуженим бюрократичним апаратом:

– представники правителя в провінціях (байї) та інші високопосадовці приходили на посаду (аж до Великої Французької революції) купивши посаду (*la vénalité des offices*). З одного боку, це була прогресивна тенденція, бо до влади могли прийти не лише представники привілейованих верств (духовенство, дворянство), але з іншого – такий порядок заміщення вакантних посад призводив до зловживань. Ті, хто купили собі посаду, сприймали робоче місце як джерело особистої вигоди;

– розповсюдженою була система відкупів: приватні особи купували у держави право розпоряджатися якимись джерелами наповнення державного бюджету (податки, митні, дорожні, портові збори тощо). Відповідно, усіма способами набувач такого права намагався примножити особисті статки;

– французькі правителі завжди потребували кредитів (війни, утримання королівського двору тощо) й отримували їх на певних умовах (підтримка фаворитів, чиновників).

Поступово у французів сформувалося споживацьке ставлення до влади. Багато століть, аж до початку XX століття, для середніх прошарків французького суспільства мрією була посада державного службовця. Вона ототожнювалася з достатком, впливом, додатковими можливостями її носія. А доступ до посад аж до новітнього періоду розвитку Франції залежав не тільки від освіти, результатів конкурсу, а від зв'язків із впливовими нотаблями, які обіймали посади сенаторів, депутатів, мерів тощо. Політики потребували для успіху своїх кампаній клієнтуру, відданість котрої винагороджувалася матеріально у формі різних пільг, здобутих

для них парламентарями у виконавчої влади [208, с. 78]. Так на перетині політики та бізнесу у Франції формувалася кругова порука.

Серед найрезонансніших корупційних справ у Франції:

– обвинувачення на адресу Ж. Ширака, який до обрання главою держави (1995–2008) був багаторічним мером Парижа (1977–1995). Ж. Шираку інкримінували: практику надання фіктивних муніципальних посад активістам його партії («Об'єднання на підтримку Республіки»); використання ресурсів мерії для особистих цілей. Ці звинувачення не отримали судового розгляду з огляду на конституційний імунітет президента. Одночасно по цій справі фігурував і прем'єр-міністр А. Жюппе (1995–1997), який у 2004 році був звинувачений у перевитратах державних коштів, незаконному фінансуванні партії «Об'єднання в підтримку Республіки» коштом Парижа;

– корупційні обвинувачення були висунуті й наступнику Ж. Ширака у паризькій мерії Ж. Тібєрі, найперше через безпідставну оплату коштом мерії праці його дружини;

– справа щодо колишнього президента Франції Н. Саркозі (2007–2012), який запідозрений у незаконному фінансуванні своєї передвиборної кампанії в 2012 році. Н. Саркозі перевищив ліміт витрат на кампанію (на 22,5 млн євро) шляхом шахрайства з документами через PR-фірму «Bugmalion». Також экс-президент звинувачується у зловживанні службовим становищем, корупції, торгівлі впливом у період президентства. Слідство розпочате ще у 2013 році та досі не завершене, зокрема через ігнорування свідками явки до суду.

Зосередимося на новітніх проявах неформальної підривної інституціоналізації політики. На початку 2017 року кандидату в президенти Франції від партії «Республіканці» Ф. Фійону довелося відповідати перед громадськістю за непотизм [268]. Так, Фійона звинуватили, що у період його депутатства у 2000-х роках його дружина, П. Фійон, формально була оформлена на посаду помічниці, отримуючи з бюджету заробітну плату (3677 євро щомісяця; наводиться загальна

сума у сотні тисяч євро). Схожі звинувачення були пред'явлені й щодо фіктивного працевлаштування трьох дітей (87,3 тис. євро). Певною реакцією на це розкриття було прийняття (серпень, 2017 р.) депутатами французьких Національних зборів закону, який забороняє наймати близьких родичів на посади парламентських консультантів, а також закону, спрямованого проти сімейності в політиці [6]. Водночас задля більшої протидії корупції погорсткішала фінансова звітність парламентарів, звужені умови, на яких депутатам дозволено займатися консультаційною діяльністю. Парламентаріям було скасовано паушальну суму, яка виділялася на ймовірні витрати (вона становила для депутатів нижньої палати 5373, а для сенаторів – 6110 євро); її замінено на компенсації чітко на підставі пред'явлених рахунків про витрати.

Окремою групою держав-учасниць ЄС, яка потребує вивчення з позицій представленості неформальних деструктивних інститутів є держави Центральної та Східної Європи. Безумовно, прогресивний демократичний розвиток у цьому регіоні «ускладнюється реліктами комуністичних режимів» [37; 311].

Зупинимося на прикладі Румунії, позаяк найчастіше проводять порівняльні паралелі між нею та Україною в частині увиразненої неформальної інституціоналізації політики. На момент вступу Румунії до ЄС, ця держава уважалася найкорумпованішою у Європі з недостатньою системою антикорупційної протидії. Все ж не можна не помітити певних антикорупційних успіхів Румунії (в оцінках міжнародних інституцій це звучало як «здобуто деякий прогрес»), але водночас видається, що прихильники «старих правил гри» постійно намагаються взяти реванш. Це зумовлює уже другий рік поспіль регулярні масові виступи критично налаштованого румунського громадянського суспільства: а) у січні 2017 року – унаслідок ухвалення румунським урядом постанови про амністію та декриміналізацію злочинів посадових осіб; б) у вересні–листопаді 2017 року – унаслідок урядового наміру ліквідувати політичну незалежність спеціального антикорупційного органу в судовій сфері – Судової інспекції; в) у

січні 2018 року – як протест проти суперечливої реформи системи правосуддя, позаяк прийняті акти можуть ускладнити притягнення антикорупційними органами до відповідальності корупціонерів-високопосадовців. На початку 2018 року Рада Європи незадовільно оцінила зусилля румунської влади [345]: влада виконала лише дві з тринадцяти рекомендацій, висловлених ще у 2016 році. Попри законодавче унормування отримання подарунків парламентаріями, закон сформульовано зі значними прогалинами; антикорупційні органи неефективно розслідують питання статків депутатів; недостатньою є протидія конфліктам інтересів парламентарів [3]. Загалом, станом на початок 2018 року для Румунії характерна гостра політична криза (зміна трьох урядів упродовж року), і причиною цього, не в останню чергу, є неформальна інституціалізація політики.

Узагальнюючи проблему неформальної інституціалізації держав-учасниць ЄС, зауважимо, що попри їх орієнтир на спільні європейські цінності, долучення до основних новітніх ініціатив, істотними є відмінності у протидії політичній корупції, непотизму, кронізму та іншим неформальним деструктивним інститутам. На результати цієї протидії впливає історичне минуле, традиції ефективного урядування, рівень розвитку громадянського суспільства, інтегрованість демократичних цінностей тощо. Жодна з держав ЄС не має цілковитого імунітету від неформальної інституціалізації підривного типу, але рівень її увиразненості, а також підходи та послідовність щодо запобігання, мінімізації руйнівного впливу певного інституту, істотно різняться.

Висновки до розділу 3.

1. У державах Латинської Америки проявляється значна руйнівна дія неформальної підривної інституціалізації. Цьому не в останню чергу сприяли довготривалі диктатури. Регіон є прикладом слабо інституціалізованого середовища, в якому неформальні інститути заміщуючого типу (за Г. Хелмке і С.

Левітські) витіснили недієспроможні формальні інститути. Зокрема, Аргентина відзначається закритістю політичних інститутів, непрозорістю систем звітності, сімейністю та клановістю в політиці. За 200-літній період незалежності аргентинські керівники перманентно вдавалися до корупційних, кланових та ін. неформальних механізмів (М. Х. Сельман, Х. Д. Перон, І. Перон, К. Менем, Ф. де ла Руа, Н. Кіршнер, К. Ф. де Кіршнер та ін.). У Бразилії неформальна інституціоналізація укорінена ще від колоніальної епохи (коронелізм як метод традиційного контролю еліт). Неформальні підривні інститути збільшили присутність у політиці за президентства Ж. Сарнея, Ф. Коллора ді Мелу, І. Франку, Ф. Е. Кардозу, Л. І. Лули да Сілви, Д. Русеф і т. д. Намагання провести швидкі реформи послаблює політичну систему Бразилії, в умовах якого можливий прихід до влади антиелітарних популістів. У Перу протидія неформальній інституціоналізації політики також є частиною курсу кожного глави держави за відсутності у них політичної волі; їх політика суперечить популістськи виголошеним намірам. Прикладом слугують экс-президенти Перу А. Фухіморі та А. Толедо.

2. Аналіз неформальних підривних інститутів в політичних системах азійських держав дозволяє зробити висновок про притаманність регіону неформальної інституціоналізації за одночасної появи ефективних механізмів протидії їй (як-от у Сінгапурі, Гонконгу). Підривна інституціоналізація особливо виражена в найбільшій країні Азії, в яких диктаторські режими змушені спиратися на підтримку родинних кланів для посилення власної влади. Кронізм як «капіталізм для своїх» у Гонконгу, Малайзії, Сінгапурі, на Філіппінах поширений найбільше у світі. Неформальна деструктивна інституціоналізація була маркерами кланів Х. М. Сухарто (Індонезія), Ф. Маркоса та К. Акіно (Філіппіни), Ро Де У (Південна Корея), Т. Чинавата (Таїланд) та ін.

3. Приклад США засвідчує: державами, які опираються на демократичні засади, з одного боку, не випрацьовано механізми цілковитого запобігання

неформальним деструктивним інститутам політики, а з іншого – ними впроваджуються механізми мінімізації їх руйнівного впливу. Упродовж історії держави в політиці були присутні клани (Рузвельтів, Кеннеді, Бушів та ін.), але у приході до влади них представників відомих родин нечасто простежувалася антидемократична суперечливість (її найперше порушив своїми призначеннями Д. Трамп). Відзначено: американська система протидії корупції не є досконалою, має прогалини, що уможлиблює зловживання корупційного характеру (при фінансуванні виборчого процесу та партій, лобізмі тощо).

4. Найвищий рівень неформальної інституціоналізації політики з-поміж держав-учасниць Європейського Союзу відзначено в державах Південної Європи, а також в окремих державах Центральної та Східної Європи (найперше, Румунії та Болгарії). Для держав Південної Європи характерне толерування корупції, взаємини політиків із тіньовим бізнесом; різні підривні практики прирівняні до національних традицій. Відзначаємо зв'язок між затяжною фінансовою кризою і проблемами непрозорого управління державами Південної Європи. Натомість у державах Північної Європи рівень підривної інституціоналізації значно нижчий завдяки публічності влади, протестантській етиці, «скандинавській доброчесності», поєднанню довіри та контролю. Але навіть у найрозвиненіших європейських державах відсутня нульова терпимість до корупції, непотизму, кронізму тощо. Найчастіше виникають проблеми в площині стандартів доброчесності чиновників, політиків, механізмів антикорупційного убезпечення в політиці. А для держав-учасниць ЄС із регіону Центральної та Східної Європи протидія неформальній інституціоналізації ускладнюється реліктами комуністичних режимів.

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ НЕФОРМАЛЬНИМ ДЕСТРУКТИВНИМ ІНСТИТУТАМ ПОЛІТИКИ

На нашу думку, поняття «механізм» може слугувати пояснювальною моделлю для пошуку оптимальних підходів до запобігання та протидії неформальній деструктивній інституціоналізації політики. Концепт «механізм» передбачає «організовану послідовність взаємопов'язаних і цілеспрямованих дій, здійснюваних у певному порядку визначеними суб'єктами» [27, с. 149]. Ними (суб'єктами) можуть виступати як державні, так і недержавні актори, бізнес-структури тощо. «Механізм», як базове поняття для нашого аналізу, доцільно застосовувати для позначення «організованої та послідовної діяльності, здійснюваної в певному порядку та певними суб'єктами (акторами)» [197, с. 50].

Механізми запобігання та протидії неформальним деструктивним інститутам політики, на нашу думку, найперше виступають певними алгоритмами реалізації: 1) державної політики зі забезпечення прозорості політичного процесу; 2) програми інститутів громадянського суспільства, спрямованої на контроль за владою, можновладцями, політиками й іншими політичними акторами і т. д. «Політичний механізм є гнучким інструментом, який задля дієвості може та має бути невідкладною відповіддю-реакцією на політичну динаміку» [193, с. 89].

Безумовно, дієві механізми – це упорядкована, послідовна діяльність, за допомогою якої досягається поставлена суспільно-політична мета; це інструмент її (мети) осягнення. У нашому випадку цією метою є мінімізація деструктивної неформальної інституціоналізації. Водночас політична практика свідчить: часто (особливо у перехідних суспільствах, при недемократичних режимах, а також у сферах, де залучені приватні, економічні інтереси), політичні механізми можуть залишатися на рівні декларацій, стати проявом політичного популізму,

демонстрацією відсутності політичної волі, послідовності у виконанні окреслених механізмів тими, кому ввірені такі функції.

Опираючись на наукову позицію Н. Любкіної, яка виокремлює такі функції будь-якого політичного механізму, як правове, структурне, ціннісне регулювання [123, с. 14], визначимо основні функції політичного механізму запобігання та протидії неформальній деструктивній інституціалізації:

– правове регулювання – законопроектна робота, прийняття та введення в дію нормативно-правових актів чи внесення зміни у чинні документи. Наприклад, прийняття етичних кодексів поведінки парламентарів;

– структурне регулювання – запровадження нових чи реорганізація існуючих формальних політичних інститутів, ліквідація недієвих чи заборона руйнівних структур. Наприклад, створення незалежних антикорупційних судів;

– ціннісне регулювання – цілеспрямована зміна соціальних цінностей, норм поведінки соціуму. Наприклад, формування культури нетолерування деструктивним неформальним практикам.

Характеризуючи механізми, спрямовані на протидію неформальній інституціалізації, ми передбачаємо їх множинність. Таке багатоманіття зумовлене найперше: 1) великою увиразненістю суб'єктів політики (зі своїми цілями, засобами та способами їх досягнення) та невинним зростанням їх кількісно-якісних характеристик; 2) чисельністю напрямків діяльності цих суб'єктів.

Наш аналіз зосередимо на двох групах механізмів:

1) запобіжні (превентивні механізми задля недопущення інституціалізації деструктивних неформальних інститутів політики);

2) протидії (викорінення, мінімізація уже інституціалізованих неформальних практик у політиці).

Проаналізуємо ці механізми на прикладі основних деструктивних неформальних інститутів політики: непотизм, кронізм, фаворитизм, корупція, клановість та ін.

4.1. Механізми запобігання та протидії політичному непотизму, кронізму та фаворитизму.

Добір кадрів на основі родинних, близьких чи інших зв'язків, на нашу думку, належить до найувиразненіших деструктивних неформальних інститутів. Наявність спільного начала у трьох названих інститутах, а саме – безпідставна підтримка та просування представників політико-управлінської еліти, дозволяє об'єднати названі неформальні практики для пошуку механізми запобігання та протидії їм.

Оскільки найперше в рамках саме трудових відносин виникають передумови політичного та ін. видів непотизму (кумівства, сімейності), то важливе місце у запобіганні їм відіграє трудове законодавство, особливо в частині регулювання державної, муніципальної служби, парламентської діяльності тощо. Водночас, як засвідчують критичні огляди законодавства про працю різних держав, у ньому є прогалини, недосконалості, які використовуються зацікавленими у неформальній інституціоналізації особами.

Непотизму в різних видах трудових відносин (зокрема, в органах державної влади, об'єднаннях громадян тощо) необхідно запобігати, найперше, задля недопущення потенційних зловживань службовим (посадовим) становищем в інтересах близьких людей, а також виникнення конфлікту інтересів. Також протидія непотизму зумовлена потребою вилучити емоційну складову, приватні інтереси, які дуже часто впливають на позаприватні відносини.

Запобігання непотизму в різного типу трудових відносинах зазвичай сьогодні полягає у забороні (або ж обмеженні) можливості працювати в одній державній, муніципальній структурі близьким родичам, найперше, якщо їх відносини знаходяться у площині «керівник – підлеглий». Зазвичай, допускаються винятки, зазвичай, пов'язані з особливістю професій, з огляду на регіональні природно-кліматичні особисті та демографічні чинники тощо.

Для запобігання непотизму й можливого конфлікту інтересів, щонайменше, законодавчо має бути чітко унормоване поняття «близькі родичі» та затверджений вичерпний їх перелік. Відзначимо, що поява такого нормативно-правового регулятора у різних державах незмінно призводить до суспільних дебатів. Вони зумовлені неприйняттям в окремих колах заборон на спільну діяльність, позаяк це може призвести до руйнування традицій спадковості (наприклад, династій політиків). Зокрема, у підрозділі 3.4. нами згадувалося нещодавно запроваджену у Франції заборону парламентарям наймати консультантами членів своїх родин. Францію підштовхнули до нормативно-правового закріплення цих обмежень не тільки зловживання кандидата у президенти Франції Ф. Фійона, але й щорічна статистика щодо парламентського непотизму. Наприклад, у 2014 році з французької державної скарбниці виплачувалася заробітна плата «52 дружинам, 28 синам і 32 донькам депутатів» [349]. Від часу введення в дію (2017 р.) низки законів, зокрема «Про довіру у сфері політичного життя» [307] парламентарям, міністрам, представникам місцевої адміністрації заборонений наймання на роботу другого з подружжя чи партнера, дітей і батьків. Санкція – 45 тис. євро і трирічне позбавлення волі. Для того, щоб найняти на роботу близьких із «другого кола» або ж колишніх близьких родичів, необхідний спеціальний дозвіл.

Не лише у Франції, але й у Німеччині непотизм є перешкодою на шляху до прозорості політики; це активізує заходи протидії йому. Наприклад, Г. Шміт, який довгий час був лідером ХСС у Баварії, подав у відставку через викриття факту завищеної оплати праці (5,5 тис. євро щомісяця) своїй дружині, найнятій секретарем [372]. Водночас від 2000 року в Баварії депутатам ландтагу заборонено наймати другого з подружжя чи дітей. У конкретному випадку Г. Шміт використав виключення, яке було зроблене щодо контрактів, укладених до вступу в дію цих обмежень. Ще один приклад: німецький депутат, голова бюджетного комітету баварського ландтагу Г. Вінтер, найняв своїх синів, причому двом із них було по 13 та 14 років. Загалом 17 з 92 депутатів земельного парламенту від ХСС

вдавалися до найму близьких членів родини. Цим та іншим питанням присвячена книга Н. Арміна [269].

Проаналізуємо досвід запобігання та протидії непотизму в США, позаяк ця держава має давні традиції цього процесу. Від часу появи американської держави й аж до другої половини XIX століття тут не було нормативного акту, який встановлював би заборони на непотизм, а також кронізм і фаворитизм в органах влади, управління, політичних інституціях. Цим зумовлювалася достатньо широка тодішня практика неформальної деструктивної інституціалізації. Як результат – управлінський апарат наповнювався некомпетентними та подекуди корумпованими чиновниками.

Задля протидії таким неформальним інститутам ще у 1883 році американський сенатор Дж. Пендлетон виступив із законодавчою ініціативою прийняття федерального закону «Про державну цивільну службу» (англ. Pendleton Civil Service Act) [323]. В. Філіппов відзначив прогресивний характер цього акта [236, с. 143], адже вперше законодавчо було унормовано: службове просування, яке уможлиблювалося винятково виходячи з ділових якостей і досягнень чиновника; прийняття на державну службу передбачало складання іспиту на професійну придатність; створювалася контролююча Комісія цивільної служби (формувався Президентом США за погодженням зі Сенатом); державним чиновникам, суддям та іншим високопосадовцям заборонялися будь-які сприяння будь-кому у прийнятті та просуванні по службі (були встановлені санкції – штраф до 5 тис. амер. дол. і/або позбавлення волі до 3 років).

Звичайно ж, закон 1883 року доповнювався, змінювався, зумовлював появу нових актів. Зокрема, Великий збір законів США (англ. United States Statutes at Large) доповнювався новими розділами: «Праця родичів; заборони» [362], «Заборонені кадрові практики» [361], «Дисциплінарна відповідальність» [360]. Ці та інші законодавчі нововведення забороняли федеральному державному службовцеві сприяти або ж певним чином впливати на прийняття та просування

по службі чітко визначених у законі категорій родичів (аж до таких категорій, як зведені брати (сестри), вітчим, мачуха і под.), а також друзів.

У 1978 році було реформовано цивільну службу США (Федеральний закон «Про реформу цивільної служби» [275]): створено нові агенції уряду – Управління кадрів (англ. Office of Personnel Management), Рада зі захисту системи заслуг (англ. Merit Systems Protection Board), Федеральне управління з трудових відносин (англ. Federal Labor Relations Authority). Незалежність, автономність цих агенцій уможлиблює доволі ефективне формування державного апарату та контроль за службовою поведінкою чиновників, зокрема й в частині нагляду за проявами у їх діяльності непотизму, кронізму, фаворитизму тощо.

Порушення вимог щодо недопущення неформальної інституціалізації на державній службі зумовлює низку можливих санкцій, розмір яких узалежнений від важкості здійсненого службового протиправного діяння (штраф, догана, тимчасове відсторонення від службових обов'язків, переведення на інше місце служби, пониження на посаді, звільнення, заборона обіймати визначені посади певний термін тощо). Наприклад, у 2012 році вісім керівників різного рангу Департаменту юстиції США були обвинувачені у використанні службових можливостей у працевлаштуванні дітей та інших родичів; у 2014 році високопосадовиця Управління патентів і торгових марок США була звинувачена у непотизмі, позаяк використала службовий вплив у прийнятті на роботу знайомого [308]. Це лише кілька прикладів неформальної інституціалізації у США.

Окрім загальнодержавного законодавства, спрямованого проти непотизму, окремі штати прийняли свої внутрішні акти, найперше такі, що забороняють непотизм на державній службі. Наведемо кілька прикладів:

– Кодекс штату Алабама (ст. 41-1-5) [278] встановлює, що службовець будь-якої державної установи штату не може протегувати своїм родичам аж до четвертого коліна. Санкції – штраф до 500 амер. дол. або/і позбавлення волі терміном до 1 року;

– Статут штату Айдахо (розділ 18, ст. 18-1359) [299] забороняє державному службовцеві будь-якими способами сприяти або здійснювати вплив на процес обрання, призначення, просування по службі родичів до другого коліна, а також укладати з ними угоди, які стосуються інтересів штату. Санкції – догана, не виплата заробітної плати у період до 90 днів, позбавлення волі до 6 місяців і/або штраф до 1 тис. амер. дол.;

– Статут штату Вайомінг (розділ 9, ст. 9-13-104) [354] містить норми, які забороняють державним службовцям штату будь-якими способами сприяти прийняттю на службу в органи влади та управління (зокрема, й на муніципальному рівні) членам своєї сім'ї, а також перебуванню з ними у взаєминах службового підпорядкування. Втім, перелік членів сім'ї не такий широкий, як у деяких інших штатах. Він охоплює другого з подружжя, батьків, дітей, бабусь, дідусів, онуків, а також тих осіб, які безпосередньо проживають разом із чиновником. Також у штаті Вайомінг діє наказ губернатора штату 1997-4 [353], який визначає стандарти службової поведінки для державних службовців, зокрема, встановлює заборону на використання службових повноважень в особистих цілях. Санкції щодо винних у непотизмі – догана, відсторонення від посади, звільнення або штраф, розміром до 1 тис. амер. дол.;

– Статут штату Оклахома (розділ 21, § 21-481) [318] розглядає як незаконне сприяння у будь-якій формі чиновником штату вступу та проходженню державної служби своїми родичами (до третього коліна включно). Санкції – звільнення, штраф у розмірі 100–1000 амер. дол.;

– Кодекс штату Юта (розділ 52, глава 3, ст. 52-3-1) [348] забороняє державним службовцям сприяти у будь-якій формі прийняттю на роботу своїх родичів, якщо це пов'язано з прямим підпорядкуванням. Санкції – штраф 750–2500 амер. дол. і/або позбавлення волі на термін від 90 днів до 1 року. Водночас, особливістю цього штату є те, що законодавство допускає службу родичів у

підпорядкуванні один одному в сільській малозаселеній місцевості (до 3 тис. осіб у межах 40 миль від місця служби), або ж якщо родич має унікальну кваліфікацію;

– Статут штату Флорида (ст. 112.3135) [287] встановлює заборону на будь-який вплив чиновників щодо просування визначеного (достатньо розлогого) переліку родичів. Також не допускається перебування на службі родичів у відносинах підпорядкування. Винятки допускаються лише в муніципалітетах із населенням до 35 тис. осіб, а також у випадках безоплатної праці у медицині, пожежній чи правоохоронній службах. Санкції – відсторонення від служби, догана, публічний осуд, відрахування третини заробітної плати упродовж 1 року, штраф до 10 тис. амер. дол. Також на особу, котра поступила на службу чи отримала підвищення у результаті непотизму чи фаворитизму, покладається відповідальність відшкодувати отриману фінансову вигоду.

Отже, на прикладі кількох американських штатів ми показали їх солідарність в осуді підривних неформальних інститутів політики, водночас акцентувавши на деяких відмінностях між ними (суб'єктне коло, санкції тощо).

Головна роль у протидії непотизмові в США належить т. зв. «системі заслуг» (англ. Merit system). За нею оцінюється діяльність державних службовців на основі законодавчо визначених принципів (розділ 5 Зводу законів США, § 2301 «Принципи системи заслуг» [359]): кандидати на службу приймаються на основі рівних можливостей претендентів із різних прошарків суспільства на основі відкритого, прозорого конкурсу; оцінка діяльності службовців повинна здійснюватися лише на основі професіоналізму; службовці повинні бути захищені від впливу деспотизму, особистого фаворитизму та свавільного примусу; службовцям заборонено використовувати свій статус для зловживань, перевищення влади, розтрати фінансів. Функції підтримки принципів «системи заслуг», розслідування злочинів покладені на Спеціальну раду (англ. The United States Office of Special Counsel).

Зауважимо, що «система заслуг» діє не лише на загальнодержавному рівні, але й на рівні окремих штатів. Проілюструємо це прикладами:

– у штаті Нью-Йорк «система заслуг» унормована Законом штату «Про цивільну службу» [315], який діє ще від 1883 року. «Система заслуг» є основним способом оцінки кандидатів і підставою службового просування; передбачена система іспитів (тестувань) як для кандидатів на посаду, так і для державних службовців; діють випробувальні терміни для прийнятих на посади задля остаточної оцінки їх професіоналізму і под.;

– у штаті Каліфорнія «система заслуг» унормована розділом 2 Кодексу штату Каліфорнія «Цивільна служба штату» [274]. Містяться положення, які встановлюють стандарти проходження служби чиновниками штату та процедуру відбору кандидатів (тестові іспити), яка максимально мінімізує фаворитизм, непотизм і дискримінацію.

Водночас не можемо не звернути увагу на опитування громадської думки. Зокрема, за результатами опитування американських службовців урядових інституцій [339] лише 46 % працівників уряду вважали просування та заохочування по службі працівників заслуженим. На думку опитаних, основну роль у підвищеннях, інших заохоченнях відіграла наявність у державних департаментах родинних, дружніх чи партнерських зв'язків.

Отже, проаналізувавши особливості американського законодавства, спрямованого на протидію підривним неформальним інститутам, можна констатувати, що: 1) непотизм, фаворитизм, кумівство визначені чинниками, які руйнівні впливають на функціонування державного апарату; 2) як федеральне законодавство, так і нормативні акти окремих штатів містять забороняючі норми з визначенням санкцій, які запобігають виникненню неформальній інституціоналізації; 3) будь-які професійні просування по державній службі формально базуються на професіоналізмі; сам процес призначення, кадрових ротацій є підконтрольний спеціалізованим державним органам. Але водночас це

ще не стало гарантією цілковитого «очищення» американської політики, державного управління від впливу деструктивних неформальних інститутів.

Звернемося до новітнього досвіду протидії непотизму Великої Британії. У 2017 році в британському парламенті (на рівні комітету, який регулює витрати та оплату праці парламентарів – The Independent Parliamentary Standards Authority) було підняте питання, спрямоване проти непотизму – заборона залучення родичів на допоміжні для депутата посади, оплачувані з бюджету [277]. Обговорюється питання заборони виборним парламентарям залучати другого з подружжя, а також інших родичів до виконання робіт, оплачуваних із державної скарбниці, позаяк це не є відповідне сучасним підходам до зайнятості, які заохочують справедливий, прозорий набір кадрів. Прогнозується, що така заборона у разі прийняття набуде чинності після запланованих на 2020 рік виборів. Британські законодавчі ініціативи щодо протидії політичному непотизму спричинені тим, що станом на 2017 рік 151 з 650 депутатів Палати громад працюють із членами своїх родин.

На рівні Європейського парламенту також існує заборона найму парламентарем членів своєї родини (другий із подружжя, діти, брат, сестра). Але зацікавлені особи уже обходять цю заборону: родичів працевлаштовують парламентськими помічниками до іншого парламентаря з тієї ж депутатської групи, а насправді вони працюють на «свого» депутата [321]. Працевлаштування родичів пояснюється тими, хто вдається до парламентського непотизму буцім-то складністю підбору надійних парламентських співробітників за межами сімей, тобто акцент робиться на питанні довіри, як певного соціального капіталу, накопиченого у межах вузького кола родинно та політично поєднаних осіб. Втім видається, що гіршим за непотизм, який може зумовити конфлікт інтересів, є фіксовані випадки фіктивного найму парламентарієм консультантів [310].

Звернімося до досвіду держав-сусідів України. Так, у Республіці Польща, попри членство держави у ЄС, непотизм є достатньо поширеним неформальним інститутом. Його польські законодавці визначають як форму корупції. Тези про

протидію непомізму є частиною передвиборчих програм більшості партій (особливо партії «Право і справедливість» (PiS) [325]). Водночас у самій «PiS» є прояви непомізму або ж його опосередкованої підтримки [343]. Відзначимо, що в цілому Польща орієнтується на створення та втілення превентивних заходів із протидії непомізму. Мова про прищеплення громадянам т. зв. «культури контракту», коли формується колективна відповідальність за спільне благо. Орієнтація поляків робиться на зміни на рівні менталітету, тому конструювання культури протидії неформальній підривної інституціалізації є частиною освітньо-виховного процесу.

Звернемося до досвіду Грузії щодо її боротьби з непомізмом. Позаяк цю державу часто ставлять у приклад Україні з огляду на її успіхи у протидії неформальній деструктивній інституціалізації (найперше – побутової та бюрократичної корупції), то виникає питання щодо збереження або викорінення непомізму за роки реформ. Грузія прихильна до традиції «ахлобелі» (близька людина), і, видається, що позбутися прихильності до «свого кола» осіб не вдалося. Принцип «командності» в грузинській політиці у роки реформ М. Саакашвілі, був насправді уподібнений «спільноті осіб, легко керованих і підтримуючих один одного за принципом кругової поруки» [249]. Тобто, «випадкові» люди за такої системи не могли стати частиною управлінського, політичного механізмів. Кадрову політику правлячої з 2012 року партії «Грузинська мрія» також оцінюють критично – як контрпродуктивну та ірраціональну [249]. Г. Кохан звертає увагу, що в Грузії інституційні реформи не завершені, що проявляється у збереженні як політичної корупції, так і непомізму, фаворитизму і под. [87, с. 5].

Українське законодавство (Кодекс законів про працю України, Закон України «Про державну службу», Закон України «Про запобігання корупції» та ін.) передбачає закріплення обмежень на спільну працю членів родини. Але ці обмежувальні норми обходять зацікавлені особи, приймаючи на роботу близьких не під своє безпосереднє керівництво, а в інший відділ, управління, підрозділ,

департамент тощо [214, с. 191]. Наявні в Україні обмеження не стосуються друзів, знайомих та іншого близького оточення.

Видається, що найпершим механізмом протидії непотизму є не просто запровадження конкурсу на обіймання посади, а забезпечення прозорості цього, часто формального, механізму. Тут зростає роль зокрема й громадянського суспільства як своєрідного контролера за прозорістю конкурсних відборів. Також ефективність протидії непотизму узалежнена від судової влади, яка доводитиме справи щодо такого виду зловживань до логічного завершення, а не здійснюватиме вибіркове правосуддя. Також неприйнятною є ситуація (конфлікт інтересів), коли родичі та зацікавлені особи входять до складу конкурсних комісії, або ж члени комісії є певним чином завідомо прихильні на користь певного кандидата, наявний конфлікт інтересів.

Загалом відзначимо, що саме в останнє десятиліття в різних регіонах планети намітився сплеск антинепотистської активності, зумовлений вектором демократичних держав на розвиток прозорості, транспарентної політики. Шлях до мінімізації непотизму в політиці, на нашу думку, лежить у площині нового інституційного вибору, у якому виразно домінуватимуть саме формальні демократичні інститути з високим рівнем прозорості усіх політичних акторів, а також незалежна судова влада. Остання потенційно здатна до поступового зменшення неформальних практик у політиці. Але в багатьох державах, обтяженими реліктами недемократичних періодів розвитку, сама ж судова влада увібрала в себе традиції клановості, кумівства, фаворитизму, кронізму. Це часто зумовлює ситуацію неможливості впровадження справді дієвих антинепотистських механізмів, позаяк запускаються уже напрацьовані практики клієтистсько-патрональних та інших неформальних зв'язків (родинних, партійних тощо), які не є зацікавлені в змінах.

Складно очікувати швидкої появи в Україні дієвого механізму протидії непотизму, за ситуації, коли глава держави В. Порошенко займає позицію, за якої

уважає, що його родинні та близькі зв'язки з низкою нинішніх політиків не свідчать про клановість і кумівство [67].

Наслідком значного рівня непотизму у будь-якій державі є відсутність меритократії. І водночас, формування меритократії сприятиме поступовому викоріненню непотизму та запуску прозорих соціальних ліфтів.

Основними засобами протидії непотизму на сьогодні, на нашу думку, є:

– законодавча заборона найму на державну, муніципальну службу достатньо широкого, чітко визначеного кола осіб. Перелік таких осіб, на нашу думку, має охоплювати не лише найближчих, але й інші осіб із близького оточення (запобігання як непотизму, так і кронізму). Доречне охоплення цим переліком, або ж механізмом додаткової перевірки, і окремих колишніх членів родин: наприклад, розлучення подружжя може бути й фіктивним задля уможливлення непотизму;

– жорсткішання санкцій за різні форми непотизму, фаворитизму, кронізму, тобто криміналізація відповідальності (як це уже практикується в окремих державах) за такого типу протиправні дії. Відповідальність має охоплювати не лише того, хто протегує, а й того, хто приймає його покровительство. Щодо останніх, то у світовій практиці є приклади встановлення відповідальності у вигляді відшкодування отриманої фінансової вигоди від неправомірного призначення на певну посаду;

– поява т. зв. «системи заслуг», яка б визначила своєрідний протокол оцінювання діяльності посадовця на основі чітко визначених критеріїв. Такого взірця система може слугувати не лише при посадових ротаціях, але й прийнятті на певну посаду;

– формування культури «нульової толерантності» до різних форм непотизму в суспільно-політичному житті;

– максимальна ініціативність громадянського суспільства у контролі за прозорістю посадових ротацій. Якщо звернутися до прикладу виборів, то за пропорційної, змішаної виборчих систем зі закритими списками важливою є дієва

внутрішньопартійна демократія задля комплектування прохідної частини списку за меритократичними критеріями. Цей тип демократії важливий не лише під час виборів, але й при ротації керівного складу об'єднань громадян, прийнятті рішень із важливих питань тощо.

4.2. Механізми запобігання та протидії корупції та клановості в політиці.

З різними видами корупції – від побутової до політичної – держави борються давно та з різною результативністю. Жодна держава не досягла «нульової терпимості» до корупції. Навіть у найуспішніших із них, які займають високі позиції у різних антикорупційних рейтингах (а це найперше північноєвропейські держави, Нова Зеландія, Сінгапур та ін.) корупція у тих чи інших формах існує. Водночас результативність антикорупційних реформ у різних державах істотно різниться. В одних – це реальна співпраця влади, громадянського суспільства за наявності сильної антикорупційної волі керівництва держави, в інших – це дешевий популізм, який наростає з наближенням чергових виборів. Звернемося до новітніх механізмів запобігання та протидії корупції, які накопичені світовим досвідом.

Одну з найсучасніших антикорупційних реформ проводить сьогодні Франція. У Індексі сприйняття корупції Франція займає 23 місце у світі (за даними 2016 року); більшість розвинених європейських держав мають кращі показники. У 2017 році, після обрання главою держави Е. Макрона, розпочато реалізацію масштабної антикорупційної кампанії, яка була частиною виборчої програми нинішнього президента. Низка останніх законодавчих новацій у Франції спрямована проти патрон-клієнтизму та корупції. Зокрема, поступово (до 2014 року) буде ліквідуватися т. зв. «парламентський резерв» – засоби, які були у розпорядженні депутатів для допомоги різним колективам, асоціаціям. Так,

станом за 2017 рік розмір цих засобів становив 147 млн євро. Також будуть заборонені аналогічні «міністерські резерви». Мета цих заборон – не допустити неправомірних відносин за схемою «патрон – клієнт». В межах останніх антикорупційних нововведень у Франції також заборонено отримувати доплати, які раніше отримували окремі депутати за роботу в різних державних структурах. Помічникам парламентаря заборонено приймати винагороду від будь-яких осіб, що лобіюють чийсь певні інтереси. Депутати та сенатори не можуть здійснювати консалтингову діяльність упродовж усього терміну дії їх мандата, за винятком випадків, коли така діяльність розпочата не менш, як рік до обрання.

У Франції, з одного боку, є пильний нагляд за дотриманням законності суб'єктами політики, а, з іншого, виробилася культура відставки у випадку сумнівів суспільства щодо професійної доброчесності політика. Наприклад, лишень через місяць після призначення на посаду (червень, 2017) член французького уряду Е. Макрона, керівник міністерства оборони С. Гулар подала у відставку. Причина: оприлюднення громадськістю, медіа фактів, що очолювана С. Гулар політична партія Демократичний рух (MoDem) робила виплати партійним працівникам зі засобів ЄС, а також створювала фіктивні робочі місця помічників депутатів Європарламенту. Відзначимо, що з точки зору формальної інституціоналізації у Франції відлагоджений механізм антикорупційної протидії. Ще у Кримінальному кодексі Наполеона (1810) можна прослідкувати розмежування таких протиправних дій як «корупція» та «хабарництво». З роками коло корупційних злочинів розширилося і у наступному кодексі, чинному з 1992 року, визначені шістнадцять видів злочинів із корупційною компонентою. Державна рада, Рахункова палата, Генеральна інспекція фінансів, Центральна служба зі запобігання корупції та ін. Водночас зауважимо, що у Франції окремого антикорупційного суду немає (як й у ФРН, США, Швеції та низці інших держав; така інституція є у близько 20-ти державах). За останніми доступними даними,

тільки за 2014 рік «французькі суди розглянули 145 справ із корупційною компонентою та визнали винними 241 особу» [28].

У США, як ми уже звертали увагу в підрозділі 3.3., корупція часто проявляється у площині лобіювання, попри жорстке унормування цієї сфери діяльності. Запровадженням максимально прозорої процедури лобіювання уможлиблюється поінформованість американських виборців: вони знають, інтереси якого бізнесу відстоює певний політичний діяч [40, с. 14]. США вдалося мінімізувати прямі підкупи політиків: лобісти зобов'язані вказувати своїх замовників, повідомляти про усі отримані та витрачені засоби; обмежено можливості для экс-високопосадовців лобіювати, використовуючи свої зв'язки на колишній роботі (протидія практиці «дверей, що обертаються», англ. revolving doors) і т. д. Законодавство США розглядає державну службу як сферу діяльності, з якої виключені особисті чи інші фінансові інтереси, що перешкоджають сумлінному виконанню професійних обов'язків. Звідси, низка обмежень для державних службовців, які спрямовані на запобігання випадкам зловживань і корупції, обмежені можливості для отримання додаткового до заробітної плати доходу. Сприяють антикорупційній протидії у США чинні кодекси поведінки сенаторів і членів Палати представників Конгресу, які зобов'язують американських законотворців декларувати усі доходи та витрати. Вони прийняті ще у 1977 році; найперше передбачають обов'язковість щорічного декларування доходів і витрат, подарунків, фінансових зобов'язань, угод, домовленостей із різними організаціями.

Певні труднощі виникають у площині американської електоральної корупції (незаконне фінансування суб'єктів виборчого процесу). Хоч інформація про донорів оприлюднюється, а також існують обмеження розміру загальної підтримки індивіда кандидату, але організації можуть прозоро робити необмежені внески. Останнє створює простір для можливих зловживань, бо частина фінансування кампаній є тіншовим.

Велика Британія конструює національні механізми запобігання та протидії корупції. Загалом кількість корупційних скандалів у британській політиці є значною; їх навіть систематизували хронологічно [306], при чому кількість незмінно зростає (ймовірно, завдяки сучасним методам розкриття корупційних злочинів і небайдужості громадськості). Будь-які практики продажу титулів, посад у Великій Британії є законодавчо заборонені. Закон «Про політичні партії, вибори та референдуми» (2000) закріпив вимогу оприлюднювати інформацію про спонсорську допомогу. У 2010 році почала діяти нова система, спрямована на забезпечення більшої прозорості фінансування парламенту; також ухвалено закон про хабарництво. У 2011 році набув чинності закон «Про протидію корупції»; його особливістю є закріплення презумпції вини суб'єкта корупційних дій, а також принцип екстериторіальності.

Загалом британські антикорупційні новації витримані в дусі сучасних тенденцій, тобто спрямовані на забезпечення більшої прозорості будь-якого виду фінансування політики. Новітні механізми запобігання та протидії корупції у ФРН найперше спрямовані проти прихованих заохочень державних службовців за лобізм, «сірих схем» фінансування політичних партій, зокрема переказу коштів через посередників на вірець благодійних фондів. У Німеччині є непрозора лобістська система, відсутній реєстр лобістів, тому одним із механізмів запобігання корупції в цій державі визначається унормування лобізму. У Німеччині зберігається традиція «дверей, що обертаються» для високопосадовців, які відійшли від влади. Вони наймаються великими корпораціями задля використання їх репутаційного капіталу, знайомств у справах бізнесу. Тому серед обговорюваних механізмів забезпечення прозорості політики є обмеження, спрямовані на недопущення практики «дверей, що обертаються». Також у Німеччині є невиправдано (з позиції боротьби з корупцією) є вимога оприлюднювати інформацію про пожертви аж від 10 тис. євро. Зниження мінімального розміру пожертви, яка має бути доведена до відома громадськості, є

одним із механізмів, який може зменшити корупцію в частині фінансування партій.

Особливе розуміння механізмів антикорупційної протидії характерне для азійських держав, зокрема Сінгапуру, який обрав поєднання репресивних механізмів із превентивними. Сінгапурський антикорупційний механізм, з одного боку, викликає схвалення, з іншого – критику за жорсткість і авторитаризм, адже фактично чиновник змушений доводити свою доброчесність: 1) розслідування щодо посадовця розпочинається за появи сумніву, чи співвідносно доходам живе він і члени його сім'ї; 2) презумпція невинуватості відсутня; 3) при прийнятті на державну службу надаються банківські рахунки не лише кандидата на посаду, але й другого з подружжя, батьків, братів і сестер; 4) не може бути прийнята на посаду особа з боргами та банківськими кредитами, позаяк такі категорії більш уразливі для корупції; 5) існують жорсткі санкції за корупцію (мінімальне покарання – штраф 100 тис. сінг. дол. (це бл. 77 тис. амер. дол), конфіскація майна та ув'язнення терміном від 10 років); 6) караною є навіть відмова від участі в антикорупційних розслідуваннях і сприяння слідству тощо. Водночас офіційна оплата праці є високою. На нашу думку, успіх сінгапурського механізму протидії корупції базується на: встановленні суспільної атмосфери цілковитого нетолерування корупції; доведенні владою на практиці, що жодна посада, зв'язки тощо не слугують неформальною підставою уникнення реального покарання; невідступності, послідовності вищого керівництва держави, його політичній волі до антикорупційних реформ. Сінгапурський м'який авторитаризм позитивно вплинув на рівень корупційних практик, ставши винятком у загальному правилі, що недемократичні режими сприяють неформальній деструктивній інституціоналізації політики.

У Гонконгу, який теж є серед лідерів антикорупційних лідерів, також для високопосадовців відсутня презумпція невинуватості. За останнє півстоліття свідомість населення різко змінилася: раніше свідчення проти корупції чи

співпраця зі слідством уважалися соціально неприйнятними моделями поведінки, а зараз «понад 90 % усієї інформації про неправомірні корупційні дії надходить саме від громадськості» [355]; також громадяни з готовністю надають дані, які стосуються їх особисто. Механізми протидії корупції, практиковані у КНР від початку третього тисячоліття, вирізняються своєю репресивною домінантою: страти корупціонерів із трансляцією їх виконання засвідчують це. КНР лідирує в світі за кількістю смертних вироків, значна частина яких є санкцією за корупцію [282]. Одночасно використовуються й інші антикорупційні механізми, наприклад, постійно відбувається ротація кадрів у всіх органах влади; встановлений сильний контроль за провінційною ланкою партійного та державного апарату, обмежена її самостійність тощо; відсутнім є імунітет від кримінального переслідування навіть для найвищих високопосадовців.

Фактично у КНР відбулася ерозія прав людини, але подолати репресивними методами корупцію так і не вдалося. Видається, що приклад цієї держави слугує доказом того, що новітні механізми протидії корупції, безумовно переслідуючи корупціонерів, вимушені робити акцент на прищепленні антикорупційних цінностей, формуванні культури відторгнення корупційних механізмів.

КНР є не єдиною державою, де застосовується смертна кара за корупцію; таких налічується тринадцять. До цієї групи держав, зокрема, належать Ірак, Північна Корея, Таїланд (за корупцію в особливо великому розмірі від 2015 року; альтернативою є довічне ув'язнення) та ін.

Звичайно ж, в аналізі антикорупційних механізмів не можна оминати ті держави, які лідерами протидії деструктивній інституціоналізації. До таких, зокрема, належать держави Північної Європи, чий успіх можна пояснити через конструкти «скандинавська доброчесність», «протестантська етика». Попри глобалізацію, активну зовнішню міграцію державам регіону вдається зберегти традиційні принципи життєдіяльності на зразок «зроби щось на благо суспільства», «не лінуйся», «не піднось себе над іншими» та ін.

Окрім етичної площини, у державах Північної Європи особливо поцінований принцип публічності влади: є повний доступ до документів, які надходять до державних установ, прозорий механізм прийняття рішень. Поєднання довіри та контролю забезпечує практичну нульову толерантність населення до корупції. Кожен випадок підозри у неправомірній вигоді може бути вивчений громадськістю, наприклад прицільно вивчався випадок спонсорування приватною фірмою шлюбної подорожі шведської кронпринцеси Вікторії та герцога Даніеля [95]. Примітно, що у Швеції основні антикорупційні ініціативи виходять від бізнесу, а не від державних інституцій.

Світова практика засвідчує, що серед основних новітніх механізмів запобігання та протидії корупції є:

- встановлення суспільної атмосфери цілковитого нетолерування корупції; формування антикорупційної культури населення, переведення корупції у категорію соціально неприйнятних явищ;
- неприпустимість вибіркового правосуддя та уникнення відповідальності за корупцію; відсутність жодних імунітетів щодо розслідування справ і підстав для уникнення покарання;
- незалежність антикорупційних органів;
- максимально відкритий доступ громадян до інформації про доходи посадовців, політиків та їх близьких;
- переведення процедури надання якнайбільшої кількості державних послуг в он-лайн (е-держава як протидія бюрократичній корупції);
- законодавче унормування лобізму, створення офіційних реєстрів лобістів; створення незалежного моніторингового органу за лобістськими практиками;
- запровадження обмежень на фінансову підтримку як фізичними, так і юридичними особами учасників виборчого процесу;
- визначення стандартів громадського життя, прийняття кодексів поведінки (парламентарів та ін.), громадський нагляд за їх дотриманням;

– застосування до корупційних злочинів принципу екстериторіальності.

Ще одним неформальним деструктивним інститутом політики, щодо якого відбувається пошук ефективного механізму мінімізації, є клановість. У підрозділі 1.2, ми визначили інститут політичної клановості як неформальний деструктивний інститут, який виникає на основі одного чи, зазвичай, кількох об'єднаних чинників (кровна спорідненість, територіальність, бізнес-інтереси, політичні цілі) задля завоювання та утримання влади. У різних державах спостерігається домінування при формуванні кланів певного чинника, тому і проявляють себе ці клани відмінно, і методи протидії їм різняться.

Клани можуть бути компонентом традиціоналізму, архаїчності політики, що суперечить модерновій інституційній структурі, а можуть засвідчувати недемократичний курс розвитку криміналізованої влади. Наприклад, в державах Центральної Азії увиразнені регіонально-кланові зв'язки, базовані не в останню чергу на земляцькій єдності. За ситуації, коли неформальні інститути є визначальними, інтегровані ментально, засновані на широкому розповсюдженні родинних зв'язків у соціально-політичному житті, протидія такій неформальній інституціоналізації ускладнюється – така модернізація суспільно-політичного життя може тривати не одне століття. Радянською владою свого часу (від 1930-х рр.) робилася спроба послабити центральноазійські клани, але безрезультатно. Вони адаптувалися, а в пострадянський період відродилися у повній мірі, що позитивно сприйнято в суспільстві. Клановість стала відмітною характеристикою політичних систем держав Центральної Азії; в останні десятиліття відбувається ретрадиціоналізація політичних процесів у регіоні. Політичні еліти представлені клановими утвореннями, які володіють економічними та політичними ресурсами. Але виходячи з демократичних позицій, саме клановість є чи не головною перешкодою еволюційного поступу держав Центральної Азії.

Коли мова про такого типу клани, як у Центральній Азії, то механізми мінімізації їх впливу, на нашу думку, мають лежати найперше в площині

політичної культури населення, загальної інтегрованості населення до системи новітніх демократичних цінностей. Натомість, якщо ж мова про клани, базовані на політичних, економічних інтересах, то, видається, що мінімізація чи й зведення нанівець їх впливу лежить, найперше, у площині ефективної правоохоронної та судової системи. Якщо ж ці системи є поглинуті контролем кланів, то пошук механізмів протидії має лежати у площині активного громадянського суспільства, яке протидіятиме клановому засиллю, зокрема й революційним методом.

В цілому видається, що усі аналізовані види деструктивних інститутів засвідчують потребу комплексної, системної протидії неформальній підривної інституціалізації політики. Адже неможливо протидіяти одному інституту, не зачіпаючи площину іншого (-их). Протидія неформальній деструктивній інституціалізації політики потребує системного комплексу ініціатив держави та громадянського суспільства. Цей комплекс має охоплювати як репресивні, так і превентивні новітні форми, які мають лежати винятково в площині цінностей правової держави.

Висновки до розділу 4.

1. Поняття «механізм» застосовано для позначення організованої та послідовної діяльності, здійснюваної в певному порядку та певними суб'єктами. Механізми запобігання та протидії неформальним деструктивним інститутам політики виступають певними алгоритмами реалізації як державної політики зі забезпечення прозорості політичного процесу, так і програмою інститутів громадянського суспільства, спрямованою на політичний контроль. Політичний механізм є гнучким інструментом, який задля дієвості може та має бути невідкладною відповіддю-реакцією на політичну динаміку. Основними групами механізмів у контексті дослідження є: запобіжні (превентивні, спрямовані на недопущення інституціалізації деструктивних неформальних інститутів

політики); протидії (викорінення, мінімізація уже інституціалізованих неформальних практик у політиці).

2. Основним механізмом запобігання та протидії політичному непотизму, кронізму та фаворитизму є удосконалення законодавства в частині регулювання відносин зайнятості на державній, муніципальній та ін. службі. Це передбачає унормування вичерпного переліку осіб, працевлаштування, підтримка та просування яких може кваліфікуватися як прояв неформальної інституціалізації, а також визначення санкцій, які будуть вагомим стримувальним бар'єром (криміналізація відповідальності). До цієї ж групи механізмів можна віднести запровадження дієвого як державного, так і громадського контролю за службовою поведінкою посадовців і політиків щодо практикування ними непотизму, кронізму, фаворитизму тощо. Серед механізмів вкажемо на конструювання та затвердження «системи заслуг» (на взірць тієї, що діє у США), у якій чітко визначалися б критерії оцінювання професіоналізму кандидата на певну посаду; важливе значення мають максимально відкриті, прозорі конкурсні відбори. Наступний механізм лежить у площині політико-правової культури громадян, який полягає у формуванні нульової терпимості до неформальних деструктивних інститутів.

Механізми запобігання та протидії корупції, клановості в політиці лежать у площині співпраці влади (неодмінно зі сильною антикорупційною волею керівництва держави) та громадянського суспільства. Серед антикорупційних механізмів виділимо: впровадження максимальної прозорості влади; запровадження прозорого лобіювання; прийняття етичних кодексів (кодексів поведінки) парламентарів та ін. посадовців, політиків; нагляд держави та громадськості за прозорістю фінансування суб'єктів політики; недопущення практики «дверей, що обертаються» для екс-високопосадовців; жорсткішання відповідальності (окремі держави навіть вдаються до авторитарної відміни для високопосадовців принципу презумпції невинуватості); максимальна

незалежність антикорупційних органів; впровадження механізмів е-держави (як спосіб мінімізації бюрократичної корупції). Необхідне встановлення суспільної атмосфери цілковитого нетолерування корупції; неприпустимим є використання посади, зв'язків тощо як неформальної підстави уникнення реального покарання за корупцію. Прихильність до цінностей правової, демократичної держави заперечує смертну кару за корупційні злочини (водночас у 13-ти державах вона існує, що водночас не впливає на зменшення кількості таких протиправних діянь з корупційною компонентою).

3. Механізми мінімізації клановості у політиці узалежнені від природи самих кланів (родові, політичні та ін.). Якщо клани є компонентом традиціоналізму, архаїчності політики, інтегровані ментально, засновані на широкому розповсюдженні родинних зв'язків у соціально-політичному житті, (як у центральноазійських державах), то протидія такій неформальній інституціалізації ускладнюється – модернізація суспільно-політичного життя є довготривалим процесом; механізми мінімізації такої клановості є, найперше, в площині політичної культури населення, загальної інтегрованості населення до системи новітніх демократичних цінностей. Якщо клани базуються на політико-економічних інтересах, то механізми протидії їм лежать, найперше, у площині ефективної правоохоронної та судової системи, а також системи антикорупційних заходів.

4. Необхідна системна протидія неформальній підривної інституціалізації політики з огляду на взаємопереплетіння різних деструктивних неформальних інститутів. Комплекс заходів, спрямований проти неформальної деструктивної інституціалізації, має поєднувати як репресивні, так і превентивні механізми, які мають лежати винятково в площині цінностей правової держави.

ВИСНОВКИ

1. На політичний процес впливають не лише формальні, але й неформальні інститути деструктивного різновиду. Деструктивні (підривні) неформальні політичні інститути визначено як різновид політичних інститутів, які зумовлюють неформальну інституціоналізацію (систематичну руйнацію формальних і конструктивних неформальних інститутів) та деформалізацію (заміщення формальних інститутів, неформальною інституціоналізацією). Виникнення неформальних деструктивних інститутів є результатом слабкості формальних і конструктивних неформальних інститутів (на взірець громадянського суспільства). Деструктивні неформальні інститути формують рентозорієнтований тип поведінки політичних акторів, конструюють нецивілізовані механізми й алгоритми відтворення влади.

2. Основними видами інститутів цієї групи визначено інститути політичного непотизму, кронізму, фаворитизму, корупції, патрон-клієнтизму,

клановості та ін. Неоінституціоналізм уможлиблює аналіз інститутів цього типу, вивчаючи неформальну структуру політичних інститутів, результати їх впливу в динаміці. Інституційний аналіз розглядає не лише неформальні інститути як існуючу реальність, але й інституційні механізми мінімізації негативних наслідків їх функціонування.

3. Запропоновано авторське розуміння основних видів неформальних деструктивних інститутів крізь призму методології неоінституціоналізму:

– інститут політичного непотизму – деструктивний неформальний політичний інститут, який проявляється в здійсненні державними, політичними високопосадовцями латентної функції «соціального ліфта» для певного кола осіб (родинне коло), забезпечуючи їм в обхід прозорих процедур певні преференції (призначення на посади, місце у прохідній частині виборчого списку тощо);

– інститут політичного кронізму – деструктивний неформальний політичний інститут, який полягає у посадовому просуванні чи наданні інших преференцій суб'єктам політичного процесу на підставі їх приналежності до певного дружнього кола всупереч принципам прозорості, транспарентності;

– інститут політичного фаворитизму – деструктивний неформальний політичний інститут, який полягає у наданні необґрунтованих преференцій особі чи групі осіб (акторів політичного процесу) з розрахунком на взаємні послуги;

– інститут політичної корупції – деструктивний неформальний політичний інститут, який забезпечує неправомірне латентне використання ресурсів влади, приватизацію публічних ресурсів суб'єктами політичного процесу з корисливих мотивів у приватних інтересах чи інтересах вузьких груп;

– інститут політичного патрон-клієнтизму – деструктивний неформальний політичний інститут, який полягає у встановленні відносин панування-підпорядкування між особами з різними ресурсними можливостями, зазвичай не поєднаними родинними стосунками, одні з яких забезпечують іншим протекцію в обмін на їх лояльність і політичну підтримку;

– інститут політичної клановості – деструктивний неформальний інститут, який полягає у наявності політичної еліти з ієрархічною (пірамідальною) закритою структурою, утвореною на основі одного чи кількох об'єднувачих чинників (кровна спорідненість, територіальність, бізнес-інтереси, політичні цілі) задля кооперації в інтересах посилення безпеки, стабільності певної групи (корпоративна партикулярна спрямованість).

4. У результаті дослідження неформальної деструктивної інституціалізації на пострадянському просторі констатовано чітку увиразненість інститутів підривного типу в усіх незалежних державах, охоплених дослідженням (центральноазійські держави, держави Південного Кавказу, Україна, Білорусь і Росія) за наявності окремих характерних особливостей:

– центральноазійські держави створюють радше не моделі модернізації, а демодернізації; діючі системи особистих зв'язків свідчать про традиціоналізм та архаїчність політики. Вони різняться домінуючим підривним інститутом (олігархічні групи в Казахстані, клани в Узбекистані, Таджикистані і под.). Присутні регіонально-кланові зв'язки та трайбалістичні практики. Формальні інститути співіснують із мережами заступницьких зв'язків родинно-кланового і феодално-клієнтського характеру. Патрон-клієнтська система є основним механізмом представництва інтересів різних груп населення центральноазійських держав;

– у результаті дослідницької спроби порівняння неформальної деструктивної інституціалізації політики Білорусі та Росії встановлено спільні та відмінні характеристики. Спільне: визначальний характер деструктивних неформальних інститутів політики; взаємодоповнюваність, взаємопереплетіння формальних і деструктивних неформальних інститутів; укоріненість патронатно-клієнтських зв'язків. Відмінне: конституційне закріплення необмеженого переобрання глави держави (Білорусь) і неформальний інститут спадкоємця президентської влади (Росія); несформованість олігархату через жорсткий

контроль глави держави (Білорусь) і великий вплив олігархії на прийняття важливих політичних рішень, фактичне олігархічне «захоплення влади» рентозорієнтованими економічними гравцями разом із неопатримоніальною бюрократією (Росія); відмінність обсягів політичної корупції (менший у Білорусі та системного характеру у Росії) та ін.;

– для держав Південного Кавказу характерна виражена політична традиційність і патріархальність, збереження кровно-родинних (кланових) відносин із певними відмінностями Азербайджану, Вірменії та Грузії. Їх особливості: а) Азербайджан як держава фасадної демократії визначальне місце у закритій, непрозорій політиці неформально відводить кланам (найперше – клану Алієвих-Пашаєвих); громадський контроль за владою відсутній, спротив суспільства неформальним підривним інститутам незначний, високим є рівень толерування суспільства неформальним практикам (починаючи від побутового рівня). Клієнтарно-патронатна мережа утворена довкола постаті глави держави; б) вірменська політична еліта узалежнена від груп тиску, які мають кланову природу; механізм оновлення еліт слабкий. На політиці позначається превалювання прихильності вірмен до таких неформальних структур, як сім'я або ж коло друзів. Сформована кланова групова ідентичність, а рівень корупції та патронату становлять загрозу національній безпеці; в) Грузія хоч і здійснила цивілізаційний прорив, але процес інституційних реформ не завершений: зберігаються топ-корупція, клановість, непотизм тощо (ймовірно, данина традиції «ахлобелі» («близькі люди», приятелі)); елементи патріархальної політичної культури позначаються на формах влади та субординації. Водночас змінюється інституційний дизайн (співвідношення формальних і неформальних інститутів політики).

Помітними є окремі відмінності між державами регіону. Вірменія впровадила процедуру декларування доходів, майна державних службовців, а Азербайджан блокує запуск цього антикорупційного механізму; Вірменія

запроваджує механізми мінімізації корупційних ризиків в електоральному процесі, а Азербайджан практично не протидіє непрозорим схемам у виборчих кампаніях; в Азербайджані є президентська республіка (суперпрезиденціалізм), а Вірменія та Грузія переходять до парламентської республіки; політика Вірменії є конкуренцією кланів, представлених у парламенті, а в Азербайджані політика визначається главою держави та кланом, до якого належить він;

– неформальний політичний інституційний простір впливає на формування параметрів політичного процесу України від часу проголошення незалежності. Формальні правила незмінно підривалися неформальними, у результаті чого інституційними характеристиками нашої держави є непотизм (кумівство), клієнтизм, патронатні відносини тощо. Зберігається присутність родинних зв'язків у зміцненні влади та корупції (т. зв. «фамілізація» за означенням «Freedom House»). Не є сконструйована інституційно розвинена державна архітектура; політична інституціалізація відбуває несистемно; керівна еліта схильна до вирішення питань за допомогою неформальних інститутів і практик; процес відтворення влади недостатньо підконтрольний суспільству; приватні бізнес-інтереси та державна політика взаємно переплетені. Попри певне зростання демократичності та відкритості політичної системи, неформальні інститути продовжують домінувати над формальними, розвивається «кумівський капіталізм», клієнтарно-патронатні мережі конкурують між собою. Причину можна вбачати в значною мірою архаїчній соціальній організації, побудованій на неформальних клієнтелях, неписаних правилах, корупції, тіньовій економіці. Необхідне інституційне зміцнення держави та деконструкція неформальних інститутів.

5. Поза межами пострадянського простору неформальна інституціалізація політики також дає широкий емпіричний матеріал для аналізу. Вивчення контрастних за рівнем впливу на політику неформальних інститутів (латиноамериканських (Аргентина, Бразилія та Перу), азійських (найперше,

південно-східних) держав, США та держав-учасниць ЄС) уможливило низку висновків:

– латиноамериканський регіон є зоною потужної активності неформальних підривних інститутів. Цьому сприяють довготривалі диктатури, і, як наслідок – незрілість демократії та толерування населенням таким механізмам. Латинська Америка є слабо інституціоналізованим середовищем, в якому неформальні інститути заміщуючого типу (за класифікацією Г. Хелмке та С. Левітські) заміняють у здійсненні завдань політики недієспроможні формальні інститути. Зокрема: а) Аргентина відзначається закритістю політичних інститутів, непрозорістю систем звітності, слабкою кадровою політикою, яка допускає сімейність і клановість. Очільники держави (М. Х. Сельман, Х. Д. Перон, І. Перон, К. Менем, Ф. де ла Руа, Н. Кіршнер, К. Ф. де Кіршнер та ін.) використовували корупційні, кланові та ін. неформальні механізми; б) неформальна інституціоналізація в Бразилії укорінена від колоніальної епохи, коли великою була роль коронелізму як методу традиційного контролю еліт. В новітню епоху неформальні підривні інститути зберегли та наростили свою присутність у політиці, зросла кількість корупційних справ, зокрема за президентства Ж. Сарнея, Ф. Коллора ді Мелу, І. Франку, Ф. Е. Кардозу, Л. І. Лули да Сілви, Д. Русеф і т. д. Глави держави оголошували курс на протидію корупції та водночас самі ж були звинувачені у ній. Намагання провести швидкий антикорупційний «капітальний ремонт» країни водночас послаблює її політичну систему: існує широке громадське невдоволення устроєм держави, а політики обирають як стиль спілкування взаємні звинувачення, що не виключає прихід до влади антиелітарних популістів; в) у Перу протидія неформальній інституціоналізації політики незмінно є частиною курсу кожного глави держави. Водночас самі ж очільники не мають політичної волі, власним прикладом суперечачи популістським виголошеним намірам. Прикладом є экс-президенти Перу А. Фухіморі та А. Толедо;

– для азійського (найперше південноазійського регіону) притаманна виражена традиційна неформальна інституціалізація за одночасної появи ефективних механізмів протидії їй (як-от у Сінгапурі, Гонконгу). Особливо яскраво неформальна підривна інституціалізація проявляється у найбільш бідніших країнах Азії, в яких диктаторські режими, побоюючись повалення, змушені спиратися на підтримку родинних кланів для посилення власної влади. Поширеним є кронізм як «капіталізм для своїх». У більшості держав регіону (найперше, Філіппіни, Малайзія, Таїланд та ін.) протидія корупції активізується лише під час виборчих кампаній як частина популістської виборчої риторики або ж задля антиреклами електоральних конкурентів. Неформальна деструктивна інституціалізація є маркерами кланів Х. М. Сухарто (Індонезія), Ф. Маркоса та К. Акіно (Філіппіни), Ро Де У (Південна Корея), Т. Чинавата (Таїланд) та ін. Натомість найуспішніші антикорупційні стратегії обрані були Сінгапуром і Гонконгом (з опорою на жорстку політичну волю лідерів та відсутність імунітетів), а КНР зорієнтована на репресивну, але водночас малоефективну антикорупційну модель.

Неформальна інституціалізація у більшості держав регіону своїм корінням сягає доколоніального періоду. Наприклад, в Індонезії (в доколоніальних яванських королівствах) монарх розподіляв привілеї для «підгодовування» наблизених, клієнтів, родичів; бюрократична посада була апанажем, який дозволяв тим, хто її обіймав, використовувати свій статус в особистих матеріальних інтересах; результатом стала поява психології «через владу – до грошей», тобто виникло підґрунтя культури корупції;

– приклад США засвідчує: державами, які опираються на демократичні засади, з одного боку, не випрацьовано механізми цілковитого запобігання неформальним деструктивним інститутам політики, а з іншого – ними постійно ведеться пошук дієвих механізмів мінімізації їх руйнівного впливу. Упродовж історії держави в політиці були присутні клани (Рузвельтів, Кеннеді, Бушів та ін.),

але у більшості випадків у кланах не простежувалася антидемократична суперечливість, бо процес приходу до влади нових представників відомих родин зазвичай відбувався з дотриманням законодавчо визначених процедур під контролем громадськості (Д. Трамп із поміж американських президентів новітнього періоду чи не найбільше критикується за відхід від антинепотистської політики). Також відзначимо, що американська система протидії корупції не є досконалою, має прогалини, що уможлиблює зловживання корупційного характеру (найперше, при фінансуванні виборчого процесу і партій, а також лобізму);

– аналіз політичного процесу держав-учасниць ЄС засвідчує значну увиразненість у них неформальної деструктивної інституціалізації. Найвищий її рівень – у державах Південної Європи, а також в окремих державах Центральної та Східної Європи (найперше, Румунії, Болгарії). Так, для держав Південної Європи характерне толерування корупційним практикам, взаємини політиків із нелегальним бізнесом; різні підривні практики прирівняні до неформальних національних традицій. Ці держави непослідовні у протидії деструктивним інститутам, а жорсткі кампанії мають поодинокий характер (на взірець італійської спецоперації «Чисті руки», «Справи Гюртеля» проти іспанської Народної партії). Є зв'язок між затяжною фінансовою кризою (від 2008 року) та проблемами непрозорого управління державами Південної Європи зі застосуванням механізмів неформальної інституціалізації. Натомість у державах Північної Європи рівень неформальної інституціалізації деструктивного виду значно нижчий: ефективно спрацьовує протестантська етика, «скандинавська доброчесність» і принцип публічності влади; тут поєднуються довіра та контроль.

Вивчення неформальної інституціалізації у найрозвиненіших європейських державах (Велика Британія, ФРН, Франція) засвідчує, що їх не можна уважати державами з нульовою терпимістю до корупції, непотизму, кронізму тощо. Найчастішими є проблеми, пов'язані зі стандартами доброчесності чиновників,

політиків, механізмами антикорупційного убезпечення в політиці. Парламентський непомізм, надання місць у палаті лордів в обмін на великі пожертви, зроблені на партійні рахунки, нецільове витрачання державних коштів депутатами тощо залишаються проблемами сучасної Великої Британії. У ФРН фіксується корупція високопосадовців, незаконні схеми фінансування партій, непрозоре лобіювання (відсутній реєстр лобістів), зберігається неформальна традиція «дверей, що обертаються». Давніми є традиції неформальної інституціалізації й у Франції, де в монархічному середовищі зароджувалися традиції непомізму, фаворитизму тощо, а сьогодні фігурантами корупційних справ стають республіканські екс-президенти (Ж. Ширак, Н. Саркозі та ін.), кандидати в президенти (Ф. Фійон та ін.). Від 2017 року Франція реалізує інноваційні реформи, спрямовані проти сімейності у політиці, на жорсткішання фінансової звітності парламентарів, звуження умов консультативної діяльності парламентарів тощо.

Для держав-учасниць ЄС із регіону Центральної та Східної Європи протидія неформальній інституціалізації ускладнюється реліктами комуністичних режимів. Обрана для аналізу неформальної інституціалізації Румунія є прикладом найвиразнішого та послідовного спротиву підривним практикам у політиці. Уже другий рік (2017–2018) національне громадянське суспільство в умовах гострої урядової кризи протистоїть прихильникам «старих правил гри» серед владної еліти, які мають намір змінити вектор демократичних перетворень (намагання провести амністію та декриміналізувати злочинів посадових осіб-корупціонерів, ліквідувати політичну незалежність спеціального антикорупційного органу в судовій сфері – Судової інспекції тощо).

6. Поняття «механізм» застосовано у дисертації для позначення організованої та послідовної діяльності, здійснюваної в певному порядку та певними суб'єктами. Механізми запобігання та протидії неформальним деструктивним інститутам політики виступають певними алгоритмами реалізації

як державної політики зі забезпечення прозорості політичного процесу, так і програмою інститутів громадянського суспільства, спрямованою на політичний контроль. Політичний механізм є гнучким інструментом, який задля дієвості може та має бути невідкладною відповіддю-реакцією на політичну динаміку. Основними групами механізмів у контексті дослідження є: запобіжні (превентивні, спрямовані на недопущення інституціалізації деструктивних неформальних інститутів політики); протидії (викорінення, мінімізація уже інституціалізованих неформальних практик у політиці).

Основним механізмом запобігання та протидії політичному непотизму, кронізму та фаворитизму є удосконалення законодавства в частині регулювання відносин зайнятості на державній, муніципальній та ін. службі. Це передбачає унормування вичерпного переліку осіб, працевлаштування, підтримка та просування яких може кваліфікуватися як прояв неформальної інституціалізації, а також визначення санкцій, які будуть вагомим стримувальним бар'єром (криміналізація відповідальності). До цієї ж групи механізмів можна віднести запровадження дієвого як державного, так і громадського контролю за службовою поведінкою посадовців і політиків щодо практикування ними непотизму, кронізму, фаворитизму тощо. Серед механізмів вкажемо на конструювання та затвердження «системи заслуг» (на взірць тієї, що діє у США), у якій чітко визначалися б критерії оцінювання професіоналізму кандидата на певну посаду; важливе значення мають максимально відкриті, прозорі конкурсні відбори. Наступний механізм лежить у площині політико-правової культури громадян, який полягає у формуванні нульової терпимості до неформальних деструктивних інститутів.

Механізми запобігання та протидії корупції, клановості в політиці лежать у площині співпраці влади (неодмінно зі сильною антикорупційною волею керівництва держави) та громадянського суспільства. Серед антикорупційних механізмів виділимо: впровадження максимальної прозорості влади; запровадження прозорого лобіювання; прийняття етичних кодексів (кодексів

поведінки) парламентарів та ін. посадовців, політиків; нагляд держави та громадськості за прозорістю фінансування суб'єктів політики; недопущення практики «дверей, що обертаються» для экс-високопосадовців; жорсткішання відповідальності (окремі держави навіть вдаються до авторитарної відміни для високопосадовців принципу презумпції невинуватості); максимальна незалежність антикорупційних органів; впровадження механізмів е-держави (як спосіб мінімізації бюрократичної корупції). Необхідне встановлення суспільної атмосфери цілковитого нетолерування корупції; неприпустимим є використання посади, зв'язків тощо як неформальної підстави уникнення реального покарання за корупцію. Прихильність до цінностей правової, демократичної держави заперечує смертну кару за корупційні злочини (водночас у 13-ти державах вона існує, що водночас не впливає на зменшення кількості таких протиправних діянь з корупційною компонентою).

Механізми мінімізації клановості у політиці узалежнені від природи самих кланів (родові, політичні та ін.). Якщо клани є компонентом традиціоналізму, архаїчності політики, інтегровані ментально, засновані на широкому розповсюдженні родинних зв'язків у соціально-політичному житті (як у центральноазійських державах), то протидія такій неформальній інституціалізації ускладнюється – модернізація суспільно-політичного життя є довготривалим процесом; механізми мінімізації такої клановості є, найперше, в площині політичної культури населення, загальної інтегрованості населення до системи новітніх демократичних цінностей. Якщо клани базуються на політико-економічних інтересах, то механізми протидії їм лежать, найперше, у площині ефективної правоохоронної та судової системи, а також системи антикорупційних заходів.

В цілому наголосимо на необхідності у будь-якій державі системної протидії неформальній підривної інституціалізації політики з огляду на взаємопереплетіння різних деструктивних неформальних інститутів. Комплекс

заходів, спрямований проти неформальної деструктивної інституціалізації, має поєднувати як репресивні, так і превентивні механізми, які мають знаходитися винятково в площині цінностей правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Аджемоглу, Д., Робінсон, Д. (2017). *Чому нації занепадають* (2nd ed) (О. Дем'янчук, Trans.). Київ: Наш формат.
2. Айтматова, Ш. (2012). *От семейственности до парламентаризма не допрыгнули*. Available from http://www.vb.kg/doc/177347_shirin_aytmatova:_ot_emeystvennosti_do_parlamentarizma_ne_doprygnyli.html
3. Аринушкина, А. (2018). *Совет Европы обвинил Румынию в неэффективной борьбе с коррупцией*. Available from <http://p.dw.com/p/2r73X>
4. Аринушкина, А. (2018). *Суд Барселоны обязал партию Пучдемона возместить одкаты на 6,6 млн евро*. Available from <http://p.dw.com/p/2qtcs>
5. «Армения, в отличие от Грузии, не может расширить связи с Европой». *Отповедь Фрэнсиса Фукуямы* (2017). Available from <http://www.armenianreport.com/pubs/165222>
6. Аросеев, Г. (2017). *Парламент Франции ужесточил борьбу с кумовством в политике*. Available from <http://p.dw.com/p/2hxog>
7. Асмолов, К. В. (2014). *Мировой опыт борьбы с коррупцией: Сборник материалов научных семинаров и заседаний дискуссионного клуба (2011–2013)*. In М. И. Амар (Ed.), *Культурное восприятие коррупции в Республике Корея и КНДР* (pp. 4-11). Москва: Центр антикоррупционных исследований и инициатив «Трансперенси Интернешнл – Р».

8. Афанасьев, М. Н. (2000). *Клиентелизм и российская государственность: исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форма российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России* (2nd ed). Москва: Московский общественный научный фонд, 2000.

9. Аширов, Ж. (2017). Государственно-политический режим в Кыргызской Республике и этапы становления института президента. *Вестник Южно-Уральского государственного университета, Серия Право, Vol. 17, Iss. 1, 80-85.*

10. Бабкіна, О. (2015). Кланово-олігархічна система. In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* (p. 177). Львів: Новий Світ-2000.

11. Багдасарян, В. Э. (2010). О реальных механизмах рекрутинга политических элит. *Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование, 3, Vol. 3, 119-121.*

12. Балаян, А. (2012). *Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир.* СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.

13. Баликіна, Л. І. (2014). Парламентаризм – протидія політичній корупції: аналіз основних аспектів в Україні та Білорусі. *Правничий вісник Університету «КРОК», 19, 44-50.*

14. Баликіна, Л. І. (2015). *Становлення та розвиток парламентаризму в Україні та Республіці Білорусь: порівняльні аспекти.* Київ: Університет економіки та права «КРОК».

15. Баталина, А. Л., Шинкаренко, А. А. (2014). Мировой опыт борьбы с коррупцией: Сборник материалов научных семинаров и заседаний дискуссионного клуба (2011–2013). In М. И. Амар (Ed.), *Национальные инструменты противодействия коррупции в Перу* (pp. 12-19). Москва: Центр антикоррупционных исследований и инициатив «Трансперенси Интернешнл – Р».

16. Баштанник, О. В. (2017). Новый інституціоналізм у політико-інституційній парадигмі: конкретизація змісту поняття та параметрів дослідницької стратегії. *Політикус*, 2, 11-15.
17. Бектимирова, Н. Н. (Ed.) (2015). *Электоральные процессы в странах Юго-Восточной Азии в XXI веке*. Москва: Институт востоковедения РАН.
18. Березуцкий, А. А. (2017). Неформальные аспекты институционализации российской политической элиты. *Управленческое консультирование*, 5, 171-177.
19. Боконбаев, К. Дж. (2015). К вопросу о традиционализме и модернизации кыргызского общества. *Вестник Кыргызско-Российского Славянского Университета*, 2, Vol. 15, 7-11.
20. Борисова, Е. (2002). Роль неформальных институтов в управлении Казахстаном. *Вестник Евразии*, 1 (16), 28-47.
21. Боталова, Д. Б. (2011). Неинституциональный анализ политической коррупции в российской политической системе. *Вестник Красноярского государственного педагогического университета имени В. П. Астафьева*, 2, 228-232.
22. Боталова, Д. Б. (2011). Феномен политической коррупции в условиях системной трансформации. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 2 (8), Vol. 2, 21-23.
23. Будко, Д. А. (2013). Неформальные политические практики: проблемы концептуализации. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 5 (31), Vol. 2, 29-32.
24. Бульвінський, А. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.),

Перспективи розвитку Росії у контексті екстрактивної державно-політичної традиції (pp. 154-174). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.

25. В Перу выдан ордер на арест бывшего президента Алехандро Толедо (2017). Available from <https://www.occrp.org/ru/daily/6060-peruvian-judge-orders-the-arrest-of-former-president-alejandro-toledo>

26. Ваал, Т. де. (2013). Азербайджан – что впереди? *Pro et Contra*, 6 (61), 79-82.

27. Варинський, В. (2016). Партнерство держави та громадських рухів як дієвий механізм накопичення соціального капіталу у суспільстві. *Молодий учений*, 12 (39), 149-152.

28. Во Франции за год вынесли 241 приговор за коррупцию (2016). Available from <https://comments.ua/world/566873-vo-frantsii-god-vinesli-241-prigovor.html>

29. Вэймин, Ту (2002). Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. In Л. Харрисон, С. Хантингтон (Eds.), *Множественность модернизаций и последствия этого явления для Восточной Азии* (pp. 237-250). Москва: Московская школа политических исследований.

30. Гаман-Голутвина, О. В. (2006). *Политические элиты России: веки исторической эволюции*. Москва: Изд-во Российская политическая энциклопедия.

31. Ганус, А. (2013). *Хто кому кум в українській політиці*. Available from <http://expres.ua/main/2013/04/25/86139-hto-komu-kum-ukrayinskiy-polityci>

32. Гельман, В. Я. (2001). Постсоветские политические трансформации: наброски к теории. *Общественные науки и современность*, 1, 55-69.

33. Гельман, В. Я. (2010). «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России. *Полития*, 2 (57), 6-24.

34. Гидденс, Э. (1999). *Социология*. Москва: Едиториал УРСС.

35. Гладченко, Л. (2014). Об опыте Сингапура по противодействию коррупции. *Проблемы национальной стратегии*, 3 (24), 126-138.

36. Грабіна, Г. В. (2016). Політична еліта України як уособлення субкультури влади. *Грані, 3 (131), 55-61.*
37. Губрієнко, О. (2011). *Особливості політико-правових змін у країнах Центрально-східної Європи (на прикладі Болгарії та Румунії).* Available from <http://www.stattionline.org.ua/filologiya/79/13419-osoblivosti-politiko-pravovix-zmin-u-kra%D1%>
38. Гулай, В. (2015). «Сім'я». In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* (p. 457). Львів: Новий Світ-2000.
39. Гусева, М. М. (2007). Политические институты в политической системе современной России: генезис, механизмы функционирования, тенденции. Москва: МГУ.
40. Давиденко, К. С. (Ed.) (2016). *Політична корупція: як розпізнати та подолати.* Київ: Ейдос.
41. Давлат, Н. (2015). *Таджикістан: корупція решаєт все.* Available from http://cabar.asia/ru/nurali-davlat-tadzhikistan-korruptsiya-reshaet-vse/?upm_export=pdf
42. Дащаківська, О. Непотизм (2015). In Л. Климанська, Я. Турчин, Н. Хома (Eds.), *Політологія: сучасні терміни і поняття. Короткий навчальний словник-довідник (3rd ed.)* (pp. 255-256). Львів: Новий Світ-2000.
43. Дем'яненко, Б. (2017). Кучмізм. In О. Потапенко, В. Коцур, В. Куйбіда (Eds.) (7th Ed.), *Енциклопедичний словник символів культури України* (pp. 296-298). Корсунь-Шевченківський: Всесвіт.
44. Дем'яненко, Б. (2017). Непотизм. In О. Потапенко, В. Коцур, В. Куйбіда (Eds.) (7th Ed.), *Енциклопедичний словник символів культури України* (pp. 394-400). Корсунь-Шевченківський: Всесвіт.

45. Демчишак, Р. (2015). Наукові підходи до розуміння сутності поняття «політичний інститут». *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 27, 9-14.
46. Джекшенкулов, А. (2000). Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. Москва: Научная книга.
47. Дик, В., Гурков, А. (2013). *Коррупция в Германии: успехи в борьбе с неустрашимым злом*. Available from <http://p.dw.com/p/1ASeH>
48. Діденко, І. (2017). Непотизм, фаворитизм та кронізм як причини виникнення конфлікту інтересів. *Підприємництво господарство і право*, 8, 103-106.
49. [Долженков, О. О.](#) (2005). *Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького.
50. Дорош, Л., Івасечко, О. (2015). Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення. *Humanitarian vision*, 1, Vol. 1, 13-20.
51. Другов, А. Ю. (2014). Мировой опыт борьбы с коррупцией: Сборник материалов научных семинаров и заседаний дискуссионного клуба (2011–2013). In М. И. Амар (Ed.), *Коррупция в Индонезии: болезнь и ее лечение* (pp. 46-58). Москва: Центр антикоррупционных исследований и инициатив «Трансперенси Интернешнл – Р».
52. Дунамалян, Н. (2017). Армения и политический проект модерна. *21-й век*, 1 (42), 60-72.
53. Егоров, В., Станевский, В. (2012). Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств. In В. Г. Егоров (Ed.), *Постсоветская трансформация политической системы Азербайджана* (pp. 138-163). Москва: Издательство МГОУ.
54. Єхнич, А. В. (2017). Боротьба з корупцією: діяльність влади та громадський контроль. *Політикус*, 2, 72-75.

55. Жангожа, Р., Метельова, Т. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Незалежний Туркменістан: демодернізація* (pp. 201-220). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
56. Жигжитов, С. В. (2014). Системный мониторинг глобальных и региональных рисков. Центральная Азия: новые вызовы. In Б. Акаева, А. Коротаев, Л. Исаев, А. Шишкина (Ed.), *Состоятельность государств Центральной Азии с 2008 по 2011 год: сравнительный анализ* (Vol. 5, pp. 258-307). Волгоград: Учитель.
57. Зайдель, М. І. (2015). Система особистих зв'язків у владі на пострадянському просторі. *Гілея*, 93, 405-409.
58. Закон України «Про державну службу» (31 груд. 2015). *Голос України*.
59. Закон України «Про запобігання корупції» (25 жовт. 2014). *Голос України*.
60. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» (15 черв. 2006). *Голос України*.
61. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (10 лип. 2001). *Голос України*.
62. Зеленько, Г. (Ed.) (2014). *Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
63. Золян, М. (2011). Южный Кавказ – 20 лет независимости, «*Бархатная революция*» в Армении: достижения и неудачи (pp. 45-65). Фонд Фридриха Эберта.
64. Илларионов, А. (31 окт. 2005). Рецепт: Как победить инфляцию. *Ведомости*, p. 2.
65. Искандарян, А. (2011). Армения между автократией и полиархией. *Pro et Contra*, 3-4, Vol. 15, 19-28.
66. Кадыров, Ш. (2010). *Элитарные кланы*. Oslo: University of Oslo.

67. Капсамун, І. (03 черв. 2016). Як Президент з журналістами спілкувався або Про форму і суть основних меседжів Петра Порошенка і запитання представників медіа. *День*.
68. Караханова, Р. В. (2014). Мировой опыт борьбы с коррупцией: Сборник материалов научных семинаров и заседаний дискуссионного клуба (2011–2013). In М. И. Амар (Ed.), *Проблема коррупции в Аргентине* (pp. 73-81). Москва: Центр антикоррупционных исследований и инициатив «Трансперенси Интернешнл – Р».
69. Кардыбаев А. Ш. Системный мониторинг глобальных и региональных рисков. Центральная Азия: новые вызовы. In Б. Акаева, А. Коротаев, Л. Исаев, А. Шишкина (Ed.), *Страны Центральной Азии в постсоветский период* (Vol. 5, pp. 197-257). Волгоград: Учитель.
70. Кармазіна, М., Шурбована, О. (2006). «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*, 4, 10-19.
71. Каспэ, С. И. (Ed.). (2017). *Политическая культура постсоветских стран: экспертная рефлексия*. Москва: ООО «Фирма “Адапт”», 17-36.
72. Квашнин, Ю. Д. (Ed.) (2013). *Современная Греция в мировой экономике и политике*. Москва: ИМЭМО РАН.
73. Киречко, Е. (2017). Основные характеристики политической культуры Латинской Америки. *Мировая политика*, 4, 14-21.
74. Кліпкова, Г. О. (2016). *Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
75. Ковалкин, В., Юдицкий, А. (2011). Система найма на государственную службу в Республике Беларусь: аналитический документ. Available from http://businessforecast.by/files/booklet_kovalkin.pdf
76. Ковальська-Павелко, І. (2015). Патрон-клієнтелізм. In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* (p. 281). Львів: Новий Світ-2000.

77. Кожухар, О. І. (2012). Проблема демократизації пострадянських країн Центральної Азії. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія Історія та географія*, 45, 100-103.
78. Кокорхоева, Д. С. (2011). *Неформальные политические институты взаимодействия органов власти в субъектах Российской Федерации*. Available from http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2011/7/politika/kokorhoeva.pdf
79. Колодій, А. (2011). Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях. *Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Серія Філософсько-політологічні студії*, 1, 129-139.
80. Колодій, А. (2013). Політична воля, сваволя і економічний інтерес за олігархії (деякі уроки античних полісів і сучасних капіталістичних країн для української політики). In *Матеріали науково-практичної конференції «Модернізація системи державного управління: теорія та практика»* (Vol. 1, pp. 250-256). Львів: ЛРІДУ НАДУ.
81. Колодій, А. (2016). «І все ж вона крутиться» (до 25-річчя української незалежності). *Агора*, 17, 5-8.
82. *Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції*. Available from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_c16
83. Корнилов, Е. П. (2012). Политическая коррупция – фактор деградации государства. *Обозреватель-Observer*, 9, 5-11.
84. Корнієнко, В. (2015). Олігархізація влади. In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* (p. 269). Львів: Новий Світ-2000.
85. *Коррупция в Кыргызстане: масштабы, причины и возможности снижения* (2014). Бишкек SAIConsulting.
86. Кохан, Г. (2010). *Політична корупція: оцінювання причин, форм, наслідків*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.

87. Кохан, Г. (2013). *Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
88. Крамер, М. (2015). *Коррупция в высших эшелонах власти в России. Аналитическая записка № 402. ПОНАРС Евразия. Ноябрь 2015 года*. Available from http://www.ponarseurasia.org/ru/memo/201511_Kramer
89. Креймер, Д., Нурік, Р., Сушко, О. (2012). *Б'ючи на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні. Продовження звіту Freedom House*. Available from <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Ukraine%202012%20Ukrainian%20FINAL.pdf>
90. Кривошеїн, В. В. (2016). Вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2 (29), 37-58*.
91. Крисенко, О. (2012). Вплив неформальних інститутів на український політичний процес. *Стратегічні пріоритети, 4 (25), 58-62*.
92. Крыштановская, О. (2005). *Анатомия российской элиты*. Москва: Захаров.
93. Крюков, О. І. (2014). Формування і зміни еліт в умовах демократизації системи влади. *Сучасне суспільство, 1, 72-81*.
94. Кто Януковичу кум в украинской политике (схема) (2010). Available from <http://dosye.com.ua/articles/2010-08-16/kto-janukovichu-kum-v-ukrainskoj-politike-shema-/82/>
95. Кулагіна, Т. (2010). *Королівський хабар*. Available from http://zib.com.ua/ua/478-korolivskiy_habar.html
96. Курілло, В., Рижанов, К. (2012). Загальні риси латентної складової політичного процесу. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія Політологія, 170, Vol. 182, 42-45*.
97. Куртов, А. (2007). «Ханский круг»: система власти в Центральной Азии. *Прогнозис, 1 (9), 316-331*.

98. Кутуєв, П. (2015). Неопатримоніалізм. In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* (р. 255). Львів: Новий Світ-2000.
99. Кушкумбаєва, А. Ж. (2015). *Особенности трансформации политических систем стран Центральной Азии (на примере Таджикистана и Кыргызстана)*. Алматы: Казахский национальный университет имени аль-Фараби.
100. Кушнар'ов, І. В. (2017). Азійські моделі антикорупційної політики: приклад Республіки Сінгапур. *Західноукраїнський науковий вісник*, 1, 30-33.
101. Кушнар'ов, І. В. (2017). Вплив тіньових процесів на інституційний дизайн Російської Федерації. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії»* (рр. 98-102). Львів: Львівська фундація суспільних наук.
102. Кушнар'ов, І. В. (2017). Досвід Сінгапуру та Гонконгу у боротьбі з політичною корупцією. *Держава і право. Серія Політичні науки*, 76, 96-104.
103. Кушнар'ов, І. В. (2017). Запобігання політичній корупції: досвід США. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії»* (рр. 95-99). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація».
104. Кушнар'ов, І. В. (2017). Інституціоналізація політичної корупції як характеристика політичного ландшафту Російської Федерації. *Політичне життя*, 3, 59-64.
105. Кушнар'ов, І. В. (2017). Казахстан: політична корупція в умовах неоавторитаризму. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку»* (рр. 91-95). Одеса: Причорноморський центр дослідження проблем суспільства.
106. Кушнар'ов, І. В. (2017). Неінституціоналізм як методологічна підвалина вивчення неформальних інститутів: приклад політичної корупції. *Політикус*, 5, стор.

107. Кушнар'ов, І. В. (2017). Неоінституціоналізм як методологія дослідження політичної корупції. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *«Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»* (pp. 100-105). Херсон: Видавничий дім «Гельветика».

108. Кушнар'ов, І. В. (2017). Особливості процесу демократизації Киргизької Республіки (на прикладі проблеми політичної корупції). In Матеріали VII науково-практичної конференції *«Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»* (pp. 81-86). Львів: Львівська фундація суспільних наук.

109. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція в умовах неоавторитаризму держав Центральної Азії (приклад Казахстану, Киргизстану та Таджикистану). *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 2, 4-16.

110. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція у країнах Центральної Азії: приклад Республіки Таджикистан. In Матеріали VII науково-практичної конференції *«Актуальні проблеми гуманітарних наук»* (pp. 72-75). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».

111. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція як механізм функціонування авторитарного режиму Азербайджану. In Матеріали X науково-практичної конференції *«Суспільні науки сьогодні»* (pp. 146-149). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».

112. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція: грузинський варіант. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 3, 4-12.

113. Кушнар'ов, І. В. (2017). Quo vadis himanitaris? Książka pamiątkowa z okazji 65 lecia profesora Jaceka Pawlika. In O. Sinkiewicz, A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.). *Політична корупція у країнах Південної Європи: пошук новітніх механізмів протидії на тлі наслідків боргової кризи* (pp. 237-258). Warszawa – Lwów – Kijów.

114. Кушнарьов, І. В. (2017). Transformacja środowiska międzynarodowego i jego wielowymiarowość. In R. Kordonski, A. Kordonska, D. Kamilewicz-Rucińska (Eds.), *Політична корупція в азійських державах: національні контрасти форм і методів боротьби* (Vol. 5, pp. 122-138). Lwów – Olsztyn: Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki.
115. Лавренюк, Ю. (2014). Досвід запобігання та протидії корупції у країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону. *Ефективність державного управління*, 39, 40-46.
116. Ламажаа, Ч. К. (2008). «Клан»: понятие в социальных науках. *Гуманитарные науки: теория и методология*, 2, 121-131.
117. Лаф, Дж., Солоненко, І. (2016). *Чи здатна Україна на прорив у реформах?* Available from <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/research/2016-04-05-ukraine-reform-breakthrough-lough-sononenko-ukrainian-final.pdf>
118. Лебедюк, В. (2015). Кумівство. In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmi та інші новотвори)* (pp. 449-450). Львів: Новий Світ-2000.
119. Левик, Б. С. (2016). *Пострадянські республіки в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства.
120. Левтонова, Ю. О. (2014). Мировой опыт борьбы с коррупцией: Сборник материалов научных семинаров и заседаний дискуссионного клуба (2011–2013). In М. И. Амар (Ed.), *Коррупция на Филиппинах* (pp. 82-89). Москва: Центр антикоррупционных исследований и инициатив «Трансперенси Интернешнл – Р».
121. Лемещенко, П. С., Сидорова, А. М. (2013). *Неформальные институты и рыночная реформа в Беларуси: эволюция, противоречия, стратегия.* Минск: Мисанта.

122. Лосев, І. (2011). *Симулякри української демократії*. Available from <http://tyzhden.ua/Politics/23922>
123. Любкина, Н. А. (2012). *Политический механизм противодействия коррупции в современной России*. Москва: Московский государственный технический университет им. Н. Э. Баумана.
124. Ляшенко, Т. (2010). Національна ідея в країнах Центральної Азії: особливості формування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса*, 3 (47), 249-260.
125. Ляшенко, Т. (2011). Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*, 4 (54), 264-274.
126. Ляшенко, Т. (2011). Політичні трансформації пострадянського простору (на прикладі країн центральноазійського регіону). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса*, 6 (56), 376-387.
127. Ляшенко, Т. (2011). *Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
128. Макаренко, Т. (2009). *Центральна Азія: де зіткнулися сила, політика і економіка*. Available from http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_geopolitics/UK/index.htm
129. Макарин, А. В. (2008). Формальные и неформальные отношения в политико-управленческих структурах современной России. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6, 4*, 33-42.
130. Мамадазимов, А., Куватова, А. (2011). *Регулирование деятельности политических партий и участие женщин в политической жизни в Таджикистане*. Available from <http://www.osce.org/ru/odihr/87109?download=true>
131. Маркедонов, С. (2007). Постсоветский Южный Кавказ: традиционализм плюс модернизация. *Прогнозис*, 1, 332-348.

132. Мартиросян, Т. (2017). *Борьба с коррупцией в Армении. Миф или реальность*. Available from <https://jam-news.net/?p=21073&lang=ru>
133. Матлай, Л. С. (2016). Завершення президентства Пак Кин Хе: відголоски корейського політичного скандалу. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Філософія. Соціологія, Політологія*, 4, 27-33.
134. Мацієвський, Ю. (2016). *У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)*. Чернівці: Книги-XXI.
135. Мельников, А. П. (2014). Политическая культура Бразилии. *Вестник БДУ. Серия 3, 1*, 82-86.
136. Меркель, В., Круасан, А. (2002). Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*, 2, 20-30.
137. Микаелян, Г. (2010). Внутренняя политика современной Грузии. *21-й век*, 2, 57-69.
138. Микаелян, Г. (2013). Общество и коррупция в Армении. Available from <http://theanalyticon.com/?p=3673&lang=ru>
139. Миклащук, І. М. (2013). Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення. In А. І. Кудряченко (Ed.), *Конфліктний потенціал у Киргизькій Республіці: сутність та перспективи виходу з кризи* (pp. 223-229). Київ: Фенікс.
140. Мириманова, Н. (2006). Коррупция и конфликты на Южном Кавказе. Д. Клейн (Ed.). *International Alert*.
141. Михальченко, М. (2010). Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 5 (49), 83-94.
142. Михеев, В. (Ed.). (2005). *Китай: угрозы, риски, вызовы развитию*. Москва: Московский Центр Карнеги.
143. Мінгазутдінова, Г. І. (2016). Формування поняття Центральної Азії як стратегічного регіону в ХІХ – ХХ ст. та її історико-географічні характеристики. *Гілея*, III, 24-29.
144. Мірзоєв, Т. (2004). Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд. In Коткін, С., Шайо, А., Беліцер, Н. (Eds.) (2004). (Т. Гарастович, С.

Гарастович, Trans.), *Сплеск постсоветської корупції в посткомуністичному Таджикистані* (pp. 309-338). Київ: К. І. С.

145. Мірошниченко, Г. (2011). До проблеми деформалізації державних інститутів на пострадянському просторі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Питання політології*, 949, 123-127.

146. Мірошниченко, Г. (2012). Дієспроможність державних інститутів на пострадянському просторі. In *Матеріали конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання»* (pp. 14-17). Запоріжжя.

147. Мірошниченко, Г. (2012). Інверсії політико-інституційної системи у пострадянських державах. In *Матеріали конференції «Соціологія у (пост)сучасності»* (pp. 117-119). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

148. Могилова, А. Ю. (2014). Методологічні проблеми розвитку сучасної інституційної теорії. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова*, 2/1, Vol. 19, 30-34.

149. Можейко, В. (2016). Что думают чиновники про систему госуправления Беларуси и ее реформы. In *Пяты Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі Працоўныя матэрыялы*, Vol. 5, 30-34.

150. Монтанер, К. А. (2002). Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. In Л. Харрисон, С. Хантингтон (Eds.), *Культура и поведение элит в Латинской Америке* (pp. 94-105). Москва: Московская школа политических исследований.

151. Назаров, М. С. (2017). *Формування пострадянських партійних систем з домінуючою партією: українська специфіка*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

152. Науразова, Э. А. (2017). Причины, формы и последствия политической коррупции в Таджикистане. *E-Journal Экономика. Бизнес. Информатика*, 1. Retrieved from <https://internetnauka.com/index.php/journal/article/view/177>

153. Невмержицький, Є. В. (2009). *Корупція як соціально-політичний феномен*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса.
154. Недокус, І. (2012). Державна кадрова політика: білоруський варіант. *Влада та управління*, 2, 173-184.
155. [Недокус, І. С.](#) (2007). *Еволюція політичного режиму Республіки Білорусь*. Чернівці Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича.
156. Нисневич, Ю. (2016). Политический nepoтизм как механизм формирования и контроля Совета Федерации. *Проблемы постсоветского пространства*, 1, 60-76.
157. Нисневич, Ю. (2017). Современный авторитаризм и коррупция. *Мировая экономика и международные отношения*, Vol. 61, Is. 1, 108-120.
158. Номоконов, В. (1999). *Организованная преступность: тенденции, перспективы борьбы*. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета.
159. Норт, Д. (2000). *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*. Київ: Основи.
160. *Обращение президента Р. Отунбаевой Жогорку Кенешу Кыргызстана* (2011). Available from <http://kyrgyzembassy.ru/?p=5958#.WVCw8OvujiU>
161. Окунева, Л. С. (2008). *Бразилия: особенности демократического проекта. Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта (1960-е гг. – 2006 г.)*. Москва: МГИМО-Университет.
162. Окунева, Л. С. (2014). Мировой опыт борьбы с коррупцией: Сборник материалов научных семинаров и заседаний дискуссионного клуба (2011–2013). In М. И. Амар (Ed.), *К изучению вопроса о коррупции в Бразилии: от исторических истоков к современному состоянию* (pp. 119-130). Москва: Центр антикоррупционных исследований и инициатив «Трансперенси Интернешнл – Р».
163. Олимова, С., Олімов, М. (2014). Общественное мнение, демократия и авторитаризм в Центральной Азии. *Центральна Азия и Кавказ*, 2, Vol. 17, 158-178.

164. Олійник, О. (2014). Актуальні проблеми кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні: теоретичний аспект. *E-Journal Демократичне врядування*, 14. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_14_6
165. Олійник, О. (2014). Фаворитизм і кронізм як основні критерії кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні. *Віче*, 20, 2-5.
166. Олкотт, М. Б. (2005). *Второй шанс Центральной Азии*. Москва: Московский Центр Карнеги, Фонд Карнеги за Международный мир.
167. Омаров, М. Н., Сагынбаев, Д. К., Исакова, Ж. З. (Eds.) (2004). *Кыргызстан. Политика и экономика: материалы и документы. Проблемы борьбы с коррупцией в Кыргызстане*. Бишкек: Фонд им. Ф. Эберта.
168. Осадчук, І. (2012). Президентіалізація/прем'єризация системи інститутів виконавчої влади в Росії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 22 (3), 294-299.
169. Осадчук, І. (2016). «Партії влади» в Росії та країнах Центральної Азії. *Політикус*, 3, 80-83.
170. Осадчук, І. Ю. (2014). Особливості формування та функціонування правлячої еліти в контексті «патронажного президенталізму» в Туркменістані. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Питання політології*, 1132, 59-62.
171. Осадчук, І. Ю. (2014). *Порівняльний аналіз президентіалізації систем правління у Білорусі та Казахстані*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
172. Осадчук, І. Ю. (2016). *Політичні інститути пострадянських країн: порівняльний аналіз*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
173. Пай, Л. (2002). Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. In Л. Харрисон, С. Хантингтон (Eds.), *«Азиатские ценности»: от динамо к домино?* (pp. 221-236). Москва: Московская школа политических исследований.

174. Паламарчук, М. О. (2014). *Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
175. Панныер, Б., Клевцова, А. (2016). *Династии и nepотизм в центральноазиатской политике*. Available from <https://rus.azattyq.org/a/dinastii-nepotizm-centralnaya-azia/27540387.html>
176. Панфилова, Е. А. (2014). Мировой опыт борьбы с коррупцией: Сборник материалов научных семинаров и заседаний дискуссионного клуба (2011–2013). In М. И. Амар (Ed.), *Роль гражданского общества в противодействии коррупции на примере Перу* (pp. 131-137). Москва: Центр антикоррупционных исследований и инициатив «Трансперенси Интернешнл – Р».
177. Парамонова, С. П. (2012). Фаворитизм как элемент социально-политических отношений. *Современные наукоемкие технологии*, 4, 34-37.
178. Парамонова, С. П. (2017). К вопросу об исследовании феномена фаворитизма. *Социум и власть*, 5 (67), 26-37.
179. *Партии власти раздают должности своим родственникам* (2012). Available from https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_republic/24524924.html
180. Патрушев, С. В. (Ed.) (2006). *Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России*. Москва: Институт сравнительной политологии РАН.
181. Перегуда, Є. (2017). Історія політичної думки. In Н. М. Хома (Ed.), *Політичні ідеї представників неінституціоналізму* (Vol. 2, pp. 14-39). (2nd ed.). Львів: Новий Світ-2000.
182. Перкинс, Д. (2002). Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. In Л. Харрисон, С. Хантингтон (Eds.), *Законность, семейственность и азиатский способ ведения бизнеса* (pp. 206-220). Москва: Московская школа политических исследований.

183. Подхомутникова, М. В. (2010). *Неформальные политические практики в современной России: субъекты институционализации*. Краснодар: Кубанский государственный университет.

184. Поліщук О. С. (2014). Вплив клієнтелізму на колективну дію (соціально-філософський аспект). *Гілея*, 80, 279-284.

185. Попазогло, В. (2017). Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичне життя*, 4, 43-47.

186. Попазогло, В. (2017). Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 4, 76-87.

187. Попазогло, В. (2017). Неінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 5-6 (41-42), 98-104.

188. Попазогло, В. (2017). Неформальна інституціоналізація внутрішньої політики Росії: аналіз руйнівного впливу. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті*. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 100-104.

189. Попазогло, В. (2017). Неформальний інститут корупції як загроза поступальному загальнодержавному та регіональному розвитку. In *Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика*. Київ: Київський національний університет будівництва і архітектури, Vol. 1, 92-94.

190. Попазогло, В. (2017). Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 19, 281-290.

191. Попазогло, В. (2017). Україна у вимірі неформальних підричних політичних інститутів. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи*. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 82-87.
192. Попазогло, В. (2018). Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики. *Evropský politický a právní diskurz, Vol. 5, Iss. 1*, 49-54.
193. Попазогло, В. С. (2017). Деструктивні неформальні інститути у політичному процесі держав Центральної Азії. In *Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції Гуманітарні студії Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв-2017*. Київ: НАКККіМ, 342-345.
194. Попазогло, В. С. (2017). Неформальні руйнівні інститути у структурі політики Республіки Білорусь. In *Матеріали Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах*. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 93-97.
195. Прозоровский, А. С. (2009). *Политический лидер и модернизация на Востоке. Опыт Индонезии и Южной Кореи во второй половине XX века*. Москва: ИМЭМО РАН.
196. Прокоп, М., П'єхов'як-Лампарська, Й. (2013). *Стосунки влади з олігархією на Україні та їх вплив на формування української політики (інформаційний вимір)*. In *Матеріали науково-практичної конференції «Інформаційне забезпечення транскордонного співробітництва України»* (pp. 210-220). Луцьк.
197. Прокуратов, В. И. (2015). *Политические механизмы противодействия коррупции в современной России: состояние, перспективы развития*. Орел: Орловский филиал РАНХиГС.
198. Пугачева, Е. В. (2012). Анализ причин политической нестабильности в современном Таиланде: Таксин Чинават и таиландская демократия. *Вестник СПбГУ. Серия 13, 1*, 146-153.
199. Рагімов, Е. (2008). Особливості політичної модернізації в Азербайджані. *Політичний менеджмент, 5*, 53-59.

200. Ревак, І. О. (Ed.) (2011). *Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.
201. Рибій, О. (2011). Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності. *Політичний менеджмент*, 1, 34-42.
202. Рибій, О. (2011). *Процеси трансформації політичних інститутів: етапи та рушії*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса.
203. Рибій, О. (2014). Характеристика депутатського складу Верховної Ради України I-VII скликань. *Магістеріум. Серія Політичні студії*, 58, 39-44.
204. Ровдо, В. (2004). Специфика и эволюция политического режима Республики Беларусь. *Acta Slavica Iaponica*, 21, 144-180.
205. Рогожина, К. А. (2010). *Клиентелизм в рекрутировании политических элит в Российской Федерации и постсоветских государствах Центральной Азии*. Москва: Российская академия государственной службы.
206. Розумний, М. М. (2016). *Виклики національного самовизначення*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
207. Романюк, А. С. (2007). *Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи*. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка.
208. Рубинский, Ю. И. (2010). Франция: коррупция и борьба с ней. *Современная Европа*, 2, 76-88.
209. Руденко, С. (2009). *Хто кому кум в українській політиці*. Available from <http://www.rudenko.kiev.ua/persons/kumu>
210. Сарабеков, Ж. (2014). *Узбекистан на современном этапе*. Астана – Алматы: Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента Республики Казахстан.
211. Сарбаш, К. О. (2014). Специфіка гібридного політичного режиму: трансформаційні процеси в сучасній Україні. *Гілея*, 85, 310-314.
212. Саттаров, Р. (2016). *Central Asian Analytical Network: Почему страны Центральной Азии не модернизируются?* Available from <http://www.fergananews.com/articles/9094>

213. Сатхита, Д. (2017). Возникновение политического участия в Таиланде. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Политология*, 3, Vol. 19, 296-302.
214. Сахань, О. М. (2016). Непотизм як деструктивна складова сучасної політичної культури України. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 2 (29), 286-293.
215. Скиперских, А. (2006). *Легитимация и делегитимация постсоветских политических режимов*. Елец: Елецкий государственный университет им. М. Бунина.
216. Смирнова, Л. Н. (2014). *Борьба с коррупцией в КНР: международный опыт и «особая китайская модель»*. Москва: Институт Дальнего Востока.
217. Смірнова, В. О. (2013). Роль політичної волі в умовах персоніфікації влади на пострадянському просторі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 10, 97-104.
218. Старцев, Я. Ю. (2013). Гуманитаритарная академическая наука Урала: приоритеты и перспективы исследовательского поиска, *Неофеодализм и неопатримониализм: эвристический потенциал архаизирующих метафор в изучении российской политики* (pp. 342-351). Екатеринбург: Издательство АМБ.
219. Стойко, О. (2016). *Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах*. Київ: Логос.
220. Суший, О. (2011). Теоретичні засади інституційної теорії державної політики. *Публічне управління: теорія та практика*, 2 (6), 110-116.
221. Татубаев, Т. М. (2017). Коррупция в Казахстане: масштабы материального и морального вреда. *Социум и власть*, 3 (65), 94-100.
222. Татубаев, Т. М. (2017). Национальные традиции, обычаи и правила противодействия «коррупционерам» в истории Республики Казахстан. *Социум и власть*, 1 (63), 125-131.

223. Телешун, Я. С. (2017). Клієнтелізм як складова функціонування фінансово-політичних груп. *Політичне життя*, 3, 79-83.
224. Тертичний, О., Бородавка, О. (2015). Кумівський капіталізм як явище сучасної економіки України. *Вісник економіки транспорту і промисловості*, 51, 84-88.
225. Тіньков, А. (2013). *Запобігання і протидія політичній корупції в системі державного управління України*. Київ: Національна академія державного управління при Президентіві України.
226. Толипов, Ф. (2008). Узбекистан: советский синдром в государстве, обществе, идеологии. *Центральная Азия и Кавказ*, 6, 139-150.
227. *Трамп призначив чоловіка помічниці на високу посаду в Мін'юсті*. Available from <https://tsn.ua/svit/tramp-priznachiv-cholovika-pomichnici-na-visoku-posadu-v-min-yusti-898847.html>
228. Трач, А. С. (2016). *Варіативність векторів демократичної трансформації політичних систем країн пострадянського простору*. Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університеті ім. К. Д. Ушинського.
229. Трачук, В. (2008). Політична еліта та політична модернізація. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 20, 139-144.
230. Требін, М. (2014). Розвиток громадянського суспільства в Україні в контексті євроінтеграції. *Український соціум*, 1 (48), 106-118.
231. Требін, М. (2015). Непотизм. In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* (pp. 257-258). Львів: Новий Світ-2000.
232. Трофимов, Е. А. (2017). Механизмы консервации российского моноцентризма: историко-политологический очерк. *Грані*, 2 (142), Vol. 20, 10-19.
233. Труевцев, К. (2007). Центральная Азия: модели политической легитимации. *Центральная Азия и Кавказ*, 2, 19-34.

234. Федоров, Ю. (2009). Туркмения: время перемен? *Индекс безопасности, 3-4 (90-91), Vol. 15*, 91-113.
235. Федоров, Ю. Е. (2012). Узбекистан: нестабильный фактор стабильности. *Индекс безопасности, 3-4 (102-103), Vol. 18*, 85-106.
236. Филиппов, В. В. (2015). Непотизм на государственной службе в США: противодействие коррупции. *Власть и управление на Востоке России, 1*, 142-148.
237. Фисун, А. (2007). Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология. *Отечественные записки, 6, Vol. 39*, 8-28.
238. Фисун, А. (2010). К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация. *Политическая концептология, 4*, 158-187.
239. Фісун, О. (2008). Неопатримоніалізм проти демократії в Україні. *Віче, 17*, 4-7.
240. Фісун, О. А. (2004). *Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації*. In Національна безпека України (pp. 3-12). Київ: Стилос.
241. Фісун, О. А. (2008). Політичний режим України у порівняльній перспективі. *Стратегічні пріоритети, 1 (6)*, 5-12.
242. Фісун, О. А. (2009). *Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.
243. Фісун, О. А. (2016). Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. *Агора, 17*, 9-13.
244. Хадыров, Р. Ю. (2017). Политический рельеф Таджикистана: спектр и актуальные соотношения основных политических сил республики. *Theories and Problems of Political Studies, 1A, Vol. 6*, 134-143.
245. Хейл, Г. (2011). Россия «двухтысячных»: стереоскопический взгляд. In Г. Хейл, И. Курилла (Eds.). *Эволюция гибридного режима*. Москва: Планета.

246. Хейл, Г. (2016). Чому політика Росії та України відрізняється від політики США. Available from http://www.ji-magazine.lviv.ua/2016/Hejl_Chomu_polityka_Rosii_ta_Ukrainy_vidrizn_vid_US.htm

247. Хейл, Г. Е. (2015). Национализм и цинизм в политике: есть ли противоречие? E-Jornal *Контрапункт*, 2. Retrieved from http://www.counterpoint.org/wp-content/uploads/2015/12/hale_counterpoint2.pdf

248. Хелмке, Г., Левитски, С. (2007). Неформальные институты и сравнительная политика: основные направления исследований. *Прогнозис*, 2, 188

249. Хидирбегишвили, А. (2017). Главная проблема грузинских властей, или Страна неравных возможностей. Available from <https://sputnik-georgia.ru/columnists/20171219/238619437/Glavnaja-problema-gruzinskih-vlastej-ili-Strana-neravnyh-vozmozhnostej.html>

250. Целищев, И. С. (2012). *Восточная Азия: новая волна роста и структурная трансформация*. Москва: ИМЭМО РАН.

251. *Центральна Азія: Як запобігати і протидіяти корупції?* (2014). Available from <http://ua.odfoundation.eu/d/3981,centralna-aziya-yak-zapobigati-i-protidiyati-korupciyi>

252. Чабанна, М. (2010). Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень. *Політичний менеджмент*, 3 (41), 29-37.

253. Чабанна, М. (2013). Оцінка корупції як неформального політичного інституту та індексування демократичності політичного режиму: кореляційний аналіз, *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, 3 (65), 229-258.

254. Чемерис, І. (2012). *Політико-правові механізми запобігання та протидії корупції в органах державної влади України*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького.

255. Черецкий, В. (2017). *Каталонский сепаратизм подпитывался коррупцией*. Available from <http://p.dw.com/p/2ZXJQ>

256. Шабалдина, А. (2017). *Центральная Азия в Индексе восприятия коррупции*. Available from <http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korruptsii/>
257. Шаповаленко, М. В. (2013). *Політичний розвиток посткомуністичних суспільств (транзитологічний аналіз)*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького.
258. Шарафиева, О. Х. (2012). Роль региональных кланов во внутренней политике Таджикистана. *Вестник Томского государственного университета*, 359, 98-100.
259. Шевченко, Т. В. (2016). Сутнісні характеристики та ознаки неформальної політики. *Магістеріум, Серія Політичні студії*, 64, 14-19.
260. Шевчук, В. О. (2000). Патрон-клієнтелізм як державоструктуруючий фактор. *Нова політика*, 3, 19-24.
261. Шевчук, В. О. (2000). Феномен «влади-власності» в концептуальному моделюванні транзитивної демократії посткомуністичного типу. *Вісник Харківського національного університету. Серія Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених м. Харкова*, 456, 24-26.
262. [Шипунов, Г. В.](#) (2007). *Теоретико-методологічні засади аналізу сучасного авторитаризму (на прикладі Росії та Білорусі)*. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка.
263. Шипунов, Г. В. (2014). Авторитарний режим у Білорусі: історія становлення. *Грані*, 9 (113), 92-99.
264. Шкель, С. Н. (2014). Неформальные институты в политическом процессе постсоветских государств. *Фундаментальные исследования*, 12-7, 1582-1585.
265. Шкель, С. Н. (2016). Неопатримониальные практики и устойчивость авторитарных режимов Евразии. *Полития*, 4 (83), 94-107.

266. Шмаль, Л. (2015). Сінгапурська модель протидії корупції: досвід для України. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*, 2, 110
267. Якушик, В. М. (1991). *Государство переходного типа (вопросы теории)*. Київ: Лыбидь.
268. *Affaire Penelope: l'enquête étendue aux enfants Fillon* (2017). Available from <https://www.nouvelobs.com/presidentielle-2017/20170202.OBS4745/affaire-penelope-l-enquete-etendue-aux-enfants-fillon.html>
269. Arnim, H. H. (2013). *Die Selbstbediener: Wie bayerische Politiker sich den Staat zur Beute machen «Aktualisierte Ausgabe»*. Broschiert.
270. Bautista, O. D. (2012). El problema de la corrupción en América Latina y la incorporación de la ética para su solución. *Espacios Públicos*, 15 (35), 48-62.
271. Bellow, A. (2004). *In Praise of Nepotism: A History of Family Enterprise from King David to George W. Bush*. Knopf Doubleday Publishing Group.
272. Birkenstock, G. (2013). *Vetternwirtschaft in Deutschland*. Available from <http://p.dw.com/p/18Psc>
273. Buyukarslan, A. B., Ozler, E. D. N. (2011). The overall outlook of favoritism in organization: A literature review. *International Journal of Business and Management Studies*, 1, Vol. 3, 275-284.
274. *California Code – Part 2: State Civil Service. Title 2. Administration* (2015). Available from <https://law.justia.com/codes/california/2015/code-gov/title-2/division-5/part-2/chapter-2/>
275. *Civil Service Reform Act of 1978*. Available from https://www.eeoc.gov/eeoc/history/50th/thelaw/civil_service_reform-1978.cfm
276. Claessens, S., Simeon D., Lang, L. (2000). East Asian Corporations Heroes or Villains? *World Bank Discussion Paper*, 409.
277. Clarke, H. (2017). *UK cracks down on nepotism in Parliament*. Available from <http://edition.cnn.com/2017/03/16/europe/uk-politics-nepotism/index.html>

278. *Code of Alabama. Title 41 – State Government. Chapter 1 – General Provisions. Section 41-1-5 – Nepotism in state service prohibited* (2013). Available from <https://law.justia.com/codes/alabama/2013/title-41/chapter-1/section-41-1-5>
279. Collins, K. (2004). The logic of clan politics. Evidence from the Central Asian trajectories. *World politics*, 2, Vol. 56, 224-261.
280. Collins, K. (2006). *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*. Cambridge, L.
281. *Comparing crony capitalism around the world. The Economist's crony-capitalism index* (2016). Available from <https://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2016/05/daily-chart-2>
282. Denyer, S. (23 March 2016). Is China heading in the wrong direction? For once, the West calls Beijing out. *The Washington Post*.
283. Erdmann, G., Engel, U. (2006). *Neopatrimonialism Revisited – Beyond a Catch-All Concept*. Available from https://www.giga-hamburg.de/en/system/files/publications/wp16_erdmann-engel.pdf
284. Favouritism (2017). In *Oxford English Dictionary: The definitive record of the English language*. Available from <https://en.oxforddictionaries.com/definition/favouritism>
285. Fisher, M., Taub, A. (14 July, 2017). Why Uprooting Corruption Has Plunged Brazil Into Chaos. *The New York Times*.
286. Fisun, O. (2012). Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective. *Democratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization*, 20 (2), 87-96.
287. *Florida Statute. 112.3135. Restriction on employment of relatives* (1999). Available from <http://www.leg.state.fl.us/statutes/index.cfm>
288. Furman, D. (1999). «Centres» and «Peripheries». The Political Systems of the Three East Slavic Republics. *Russian Politics and Law*, 37 (2).

289. Gaouette, N. (2016). *What is the Clinton Foundation and why is it controversial?* Available from <http://edition.cnn.com/2016/08/24/politics/clinton-foundation-explainer/index.html>
290. George, R. (1916). Increased Efficiency as a Result of Increased Governmental Functions. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 64, 77, p. 78.
291. Gullette, D. (2010). *The Genealogical Construction of the Kyrgyz Republic: Kinship, State and "Tribalism"*. Folkestone: Global Oriental.
292. Hale, H. E. (2015). *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge University Press. Cambridge.
293. Hall, P., Taylor, R. C. R. (1996). *Political Science and the Three New Institutionalisms*, 44, 936-957.
294. Harris, J. (16 Nov., 2012). Our parties must rid themselves of this stench of nepotism. *The Guardian*.
295. Helmke, G. (2017). *Institutions on the Edge: The Origins and Consequences of Institutional Instability in Latin America*. Cambridge University Press.
296. Helmke, G., Levitsky, S. (2004). Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, 4, Vol. 2, 725-740.
297. Helmke, G., Levitsky, S. (2006). [*Informal Institutions and Democracy: Lessons from Latin America*](#). Johns Hopkins University Press.
298. Hunt, L. *Malaysia Silences IMDB Whistleblower in Blow to Rights* (2016). Available from <https://thediplomat.com/tag/najib-razak-corruption/>
299. *Idaho Statutes. §18-1359* (2016). Available from <https://legislature.idaho.gov/statutesrules/idstat/title18/t18ch13/sect18-1359/>
300. Kang, D. (2002). *Crony Capitalism. Corruption and Development in South Korea and Philippines*. Cambridge University Press.
301. Kelly, M. (20 January 1993). The First Couple: A Union of Mind and Ambition. *The New York Times*.

302. Krysenko, O., Klipkova, H. (2016). Institution Building in the Postsoviet States in Terms of Inverse Political Transformation Analysis. *European Journal of Law and Political Science*, 2, 23-29.
303. Kushnarev, I. (2017). Manifestations of political corruption and methods of its prevention in Great Britain. *Evropský politický a právní diskurz*, Vol. 4, Iss. 5, 106-111.
304. Kushnarev, I. (2017). Prevention of political corruption: United States experience. *Evropský politický a právní diskurz*, 4, Iss. 4, 136-140.
305. Lauth, H.-J. (2000), Informal Institutions and Democracy, *Democratization*, 4, Vol. 7, 21-50.
306. *List of political scandals in the United Kingdom* (2018). Available from https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_political_scandals_in_the_United_Kingdom
307. *Lois pour la confiance dans la vie politique* (2017). Available from <https://www.legifrance.gouv.fr/affichLoiPubliee.do?idDocument=JORFDOLE000034924758&type=general&legislature=15>
308. McElhatton, J. (July 10, 2014). Exclusive: Head of trademark office accused of nepotism, *The Washington Times*.
309. Médard, J. F. (1976). Le rapport de clientèle: du phénomène sociale à l'analyse politique. *Revue Française de Science Politique*, 1, Vol. 26, 103-133.
310. Michelon, V. (2017). *Le garde du corps de Marine Le Pen assistant parlementaire? Pour Florian Philippot, c'est de la promotion sociale...* Available from <https://www.lci.fr/elections/le-garde-du-corps-de-marine-le-pen-assistant-parlementaire-pour-florian-philippot-c-est-de-la-promotion-sociale-2024584.html>
311. Mihăilescu, G. (2015). *Nepotismul și plicul cu bani rămân baza administrației românești*. Available from <https://www.vice.com/ro/article/aedxw5/nepotismul-si-plicul-cu-bani-raman-baza-administratiei-romanesti-143>
312. *MPs' family job ban is essential, says watchdog* (2010). Available from http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/8520548.stm

313. Nadler, J., Schulman, M. (2015). *Favoritism, Cronyism, and Nepotism*. Available from <https://www.scu.edu/ethics/focus-areas/government-ethics/resources/what-is-government-ethics/favoritism-cronyism-and-nepotism/>
314. *Nepotism or shrewd appointment: Jared Kushner is Trump's new senior adviser* (2017). Available from <https://www.sbs.com.au/news/nepotism-or-shrewd-appointment-jared-kushner-is-trump-s-new-senior-adviser>
315. *New York Consolidated Laws, Civil Service Law* (2006). Available from <http://codes.findlaw.com/ny/civil-service-law/>
316. North, D. (1990). *Institutions, Institutional Changes, and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
317. O'Donnell, G. (1996). Illusions about Consolidation. *Journal of Democracy*, 2, Vol. 7, 34-51.
318. *Oklahoma Statutes. Title 21. Crimes and Punishments. §21-481. Employment of relatives unlawful, when* (2014). Available from <https://law.justia.com/codes/oklahoma/2014/title-21/section-21-481/>
319. Olszewski, B. (2009). Problem nepotyzmu w administracji publicznej. *Przegląd Prawa i Administracji*, Vol. LXXIX, 173-185.
320. Our crony-capitalism index. Planet Plutocrat. *The Economist* (15 Mar. 2014).
321. *Parlement européen interdit d'embaucher ses proches? Le FN a trouvé la parade* (2017). Available from <https://www.lci.fr/politique/parlement-europeen-comment-les-elus-fn-s-arrangent-pour-faire-discretement-embaucher-leurs-conjoints-2025611.html>
322. Pejovich, S. (1999). The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institutions on Social Stability and Economic Development. *Journal of Markets and Morality*, 2, 164-181.
323. *Pendleton Civil Service Act of 1883*. Available from http://www.digitalhistory.uh.edu/dis_textbook.cfm?smtID=3&psid=1098
324. Pipes, R. (1974). *Russia under the Old Regime*. New York: Scribner.

325. *PiS zapowiada walkę z nepotyzmem* (2012). Available from <http://www.tvp.info/9021661/informacje/polska/pis-zapowiada-walke-z-nepotyzmem/>
326. Placido, D. (2018). *Duterte trains sights on LGUs in anti-corruption drive*. Available from <http://news.abs-cbn.com/news/01/09/18/duterte-trains-sights-on-lgus-in-anti-corruption-drive>
327. Pollack, J. D. (2015). *Park in Beijing: The political transformation of Northeast Asia*. Available from <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2015/09/04/park-in-beijing-the-political-transformation-of-northeast-asia/>
328. Powell, W., Dimaggio, P. J. (1991). *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
329. *Prevention of Corruption Act* (2012). Available from <http://statutes.agc.gov.sg/aol/download/0/0/pdf/binaryFile/pdfFile.pdf?CompId:ca83fcad-3903-4a8a-a53f-93ae7c167568>
330. Roberts, M. (2017). *Policies Restricting Nepotism in Government. Nepotism implies favoritism in the workplace*. Available from <https://www.thebalance.com/policies-restrict-nepotism-1669505>
331. Robison, R. (1978). Toward a Class Analysis of the Indonesian Military Bureaucratic State. *Indonesia*, 25, 17-39.
332. Roller, E. (2005). *The Performance of Democracies Political Institutions and Public Policies*. Oxford: Oxford University Press.
333. Sachsenröder, W. (Ed.) (2014). *Party Politics in Southeast Asia. Organisation – Money – Influence*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
334. Schatz, E. (2004). *Modern Clan Politics: The Power of «Blood» in Kazakhstan and Beyond*. Seattle, L.
335. Schedler, A. (Ed.) (2006). *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, Boulder, CO: Lynne Rienner.
336. [Seelye](#), K. Q. (21 Dec. 2002). New Alaska Governor Gives Daughter His Seat in Senate. *The New York Times*.

337. Shepsle, K. (2008). The Oxford Handbook of Political Institutions. In Goodin, R. E., Klingemann, H.-D. (Eds.), *Rational Choice Institutionalism* (pp. 23-38). Oxford: Oxford University Press.
338. Smith, H. (3 Dec. 2014). Corruption still alive and well in post-bailout Greece. *The Guardian*.
339. Solomon, D. (2014). *Nepotism, patronage and the public trust*. Available from [http://www.integrity.qld.gov.au/library/document/catalogue/speeches-articles/Nepotism%20and%20the%20public%20trust%20\(2\).pdf](http://www.integrity.qld.gov.au/library/document/catalogue/speeches-articles/Nepotism%20and%20the%20public%20trust%20(2).pdf)
340. Solomon, J. (04 Jan. 2018). FBI launches new Clinton Foundation investigation. *The Hill*.
341. Ştiri, J. (2017). *Nepotismul ar putea deveni legal*. Available from <https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/justitie/nepotismul-ar-putea-deveni-legal-652806>
342. Sumbadze, N., Tarkhan-Mouravi, G. (2001). *Democratic Value Orientations and Political Culture in Georgia*. Available from <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan004780.pdf>
343. *Szukał poparcia dla brata? Nepotyzm w PiS to norma?* (2018). Available from <https://wiesci24.pl/2018/01/24/szukał-poparcia-dla-brata-nepotyzm-pis-norma/>
344. *Tajikistan: Clampdown on civil society* (2015). Available from <https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/tajikistan-clampdown-on-civil-society>
345. *The Compliance Report Romania* (2018). Available from <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/168077e159>
346. *Tightening the Screws Azerbaijan's Crackdown on Civil Society and Dissent* (2013). Available from <http://www.hrw.org/reports/2013/09/01/tightening-screws>
347. Tornell, A. (2002). Economic Crisis and Reform in Mexico. In S. Haber (Ed.), *Crony Capitalism and Economic Growth in Latin America: Theory and Evidence*. Hoover Institution Press.
348. *Utah Code. Title 52 Public Officers. Chapter 3 Prohibiting Employment of Relatives* (2018). Available from https://le.utah.gov/xcode/Title52/Chapter3/C52-3_1800010118000101.pdf

349. Valerio, I. (2014). *Transparence: 20 % des députés ont embauché un membre de leur famille*. Available from <http://www.lefigaro.fr/politique/le-scan/decryptages/2014/07/28/25003-20140728ARTFIG00135-transparence-20-des-deputes-ont-embauche-un-membre-de-leur-famille.php>
350. Way, L. (2005). Rapacious Individualism and Political Competition in Ukraine, 1992-2004. *Communist and Post-Communist Studies, Vol. 38, Iss. 2, 191-205*.
351. Wedel, J. (1999). Rigging the US-Russian Relationship: Harvard, Chubais, and the Transidentity Game. *Demokratizatsiya, 4, Vol. 7, 469-499*.
352. Wrage, A. (2017). *Killing the Corrupt: Duterte's Other Death Squads*. Available from <https://www.forbes.com/sites/alexandrawrage/2017/06/01/killing-the-corrupt-dutertes-other-death-squads/#41abba355d54>
353. *Wyoming Executive Order 1997-4* (1997). Available from <https://drive.google.com/file/d/0B6bA9LFa-kaJekZFZHZCUWFIT1U/view>
354. *Wyoming Statutes Title 9. Administration of the Government § 9-13-104. Nepotism* (2017). Available from <http://codes.findlaw.com/wy/title-9-administration-of-the-government/wy-st-sect-9-13-104.html>
355. Yeung, J. Au. (2000). *Fighting Corruption – The Hong Kong Experience*. Available from <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan002750.pdf>
356. Yip, M. (2013). *Can Hong Kong stay corruption-free under China?* Available from <http://www.bbc.com/news/world-asia-china-23223457>
357. Yuhas, A. (10 Jan., 2017). Trump names son-in-law Jared Kushner as senior adviser, testing anti-nepotism law. *The Guardian*.
358. *IMDB: The case that has riveted Malaysia* (2016). Available from <http://www.bbc.com/news/world-asia-33447456>
359. *5 U. S. Code § 2301 – Merit system principles* (2014). Available from <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/2301>

360. 5 U.S. Code § 1215 – *Disciplinary action* (2012). Available from <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/1215>

361. 5 U.S. Code § 2302 – *Prohibited personnel practices* (2017). Available from <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/2302>

362. 5 U.S. Code § 3110 – *Employment of relatives; restriction* (1992). Available from <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/3110>

ДОДАТОК 1.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Попазогло, В. (2017). Неоінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 5-6 (41-42), 98-104.

2. Попазогло, В. (2017). Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичне життя*, 4, 43-47.

3. Попазогло, В. (2017). Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 4, 76-87.

4. Попазогло, В. (2017). Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 19, 281-290.

5. Попазогло, В. (2018). Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики. *Evropský politický a právní diskurz*, Vol. 5, Iss. 1, 49-54.

6. Попазогло, В. (2018). Деструктивні неформальні політичні інститути: форми прояву та механізми протидії. *Політичне життя, 1*, 85-90.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Попазогло, В. (2017). Неформальний інститут корупції як загроза поступальному загальнодержавному та регіональному розвитку. In *Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика*. Київ: Київський національний університет будівництва і архітектури, Vol. 1, 92-94; форма участі – очна.

2. Попазогло, В. С. (2017). Деструктивні неформальні інститути у політичному процесі держав Центральної Азії. In *Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції Гуманітарні студії Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв-2017*. Київ: НАКККіМ, 342-345; форма участі – дистанційна.

3. Попазогло, В. С. (2017). Неформальні руйнівні інститути у структурі політики Республіки Білорусь. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах*. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 93-97; форма участі – дистанційна.

4. Попазогло, В. (2017). Неформальна інституціоналізація внутрішньої політики Росії: аналіз руйнівного впливу. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті*. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 100-104; форма участі – дистанційна.

5. Попазогло, В. (2017). Україна у вимірі неформальних підривних політичних інститутів. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи*. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 82-87; форма участі – дистанційна.